

ЛЕОНІД
ПЕРВОМАЙСЬКИЙ

ХАЙ ЛИШАЄТЬСЯ
ВОГОНЬ

Майбутнє вернеться до моїх писань. Це знаю, в це вірю. Пробиваючись йому назустріч, часто-густо обливався я кров'ю, але не спинявся, бо знав, що мушу йти вперед і нести свою краплину меду у щільники людства. Не моя провина, що квіти, з яких брався той мед, часом траплялися гіркі на смак. На старій землі поки що більше полину, ніж троянд. Згодом буде інакше. Не вірив би в це — давно не жив би. Батьківщині, котру любив не за хліб її, а за живу душу, якою натхнула вона мої пісні, віддаю все, чим жила душа. Жив, творив — все інше не повинно цікавити нікого. Від усякого вогнища буває вогонь — і попіл. Хай лишається вогонь, як тепло і світло, а що згоріло у тому вогні — то згоріло.

Л. Первомайський

ЛЕОНІД ПЕРВОМАЙСЬКИЙ

ХАЙ ЛИШАЄТЬСЯ
ВОГОНЬ

З НЕОПУБЛІКОВАНОЇ СПАДЩИНИ
Поезії, проза, нотатки, листи

Київ
«Радянський письменник»
1983

У2+83.3Ук7
П26

В книгу известного украинского писателя вошли неопубликованные при жизни стихи, повесть и рассказ, заметки, письма, представляющие интерес для читателя как в художественном, так и в познавательном плане. Они полнее раскрывают духовный мир писателя, его философское и эстетическое кредо.

Рецензент *О. І. Кудін*

Упорядкували:
Сусанна Пархомовська
і *Тетяна Стах*

П $\frac{4702590200-075}{М223(04)-83}$ 54.83.

© Видавництво «Радянський письменник», 1983

Після смерті Леоніда Первомайського, працюючи над упорядкуванням його архіву, ми знайшли серед рукописів твори, які не були опубліковані за життя автора. Вони різних жанрів. Серед них чимало віршів, е сповідання, статті, розрізнені нотатки на літературно-мистецькі теми, досить великий незакінчений прозовий твір тощо.

Для книги ми відібрали твори, які, на нашу думку, можуть викликати найбільший інтерес у читача. Матеріали, крім частини віршів, надрукованих у журналі «Вітчизна» (1980, № 5), уривка з незакінченого твору, який представила читачам «Литературная Россия» до сімдесятиріччя письменника («Ночной автобус», 1978, 2 червня), виступу Л. Первомайського на ювілейній сесії Інституту світової літератури імені М. Горького в Москві, присвяченій 175-річчю з дня народження Г. Гейне, що публікувався в журналі «Всесвіт» (1977, № 2), досі не друкувалися.

Л. Первомайський працював над новим романом, який йому не пощастило завершити. Про те, що він задумав нову книжку, відомо з його листування. Ще 1963 року він писав у листі до вірменського поета Геворга Еміна: «...зараз не працюю, а лише обмірковую новий роман, у тисячу разів складніший і відповідальніший, ніж «Дикий мед», і... це обміркування супроводжується надзвичайними труднощами...» Прозовий твір і є частиною нездійсненого задуму. Назву «Пічний автобус» ми дали твору, вважаючи, що вона впливає з його змісту.

«Посмішку Джоконди», безперечно, можна вважати останнім оповіданням Л. Первомайського. Воно написано 1971 року.

Окремий розділ у книзі — листи. Вони написані в післявоєнний період — від 1946-го до 1973 року. В архіві зберігається понад три тисячі чернеток та копій листів, листівок і телеграм, починаючи з 1945-го і закінчуючи 1973 роком, а також оригінали листів з фронту до дружини та дочки.

Листи подаються з деякими скороченнями, які позначено крапками в дужках.

І, нарешті, в книзі вміщено кілька критичних та літературознавчих матеріалів. Вони, безперечно, додають певні барви до характеристики Л. Первомайського як літературознавця.

Хоч минуло понад десять років з дня смерті Л. Первомайського, не всі архіви ще розібрані, і ми сподіваємося, що згодом будуть знайдені й опубліковані й інші твори письменника.

ΠΟΕΣΙΪ

* * * * *

За просторами, за снігами
де ти зникла, в які краї?
Хто вдивляється вечорам
в очі радісні, не мої?

Тільки знову, як вечоріє,
в присмеркову
 печальну мить,
мов заблукане, без надії
серце жалісно защемить.

Прокидаюся — тьма навколо,
попід вікнами ходить сон,
все забулося, похололо,
як і ждалося від спокон.

Тільки тугою упокорення
буде рватися пісні крик.
Так до тебе, мов до кореня,
серцем я приріс навік...

Все ввижається,
 мов з туману,
крізь морозяне сніне скло.

20.X.41
Воронеж

Ми зустрінемося —
 зимно гляну,
все забулося, все було.

* * * * *

Ні, не від бомби я б хотів
прийняти смерть свою,
коли судилося мені
померти на війні.

Немало звечора голів
упало у бою,
в крові нескошені поля,
в огні моя земля.

Ось, піднімаючи свій спів,
на варті я стою,
і ніч, і темінь навкруги,
та близько вороги.

Я бачив безлік дивних снів
у рідному краю.
Я серцем чую, рідний край,
твій голос-поборай!

Я знаю — там мій час
наспів,

я знову пізнаю —
ідуть на бій мої пісні,
Ім місце на війні.

Пісні, а серце й поготів,
тобі я віздаю,
моя земля, мій небосхил,
мій степовий ковил!

Пливи ж і мій огненний
плив

у смертну течію,
зливайся з морем огняним —
ти був і будеш ним.

Лише у битві я б хотів
зустріти смерть свою,
коли судилося мені
померти на війні!

15.VIII.41
Ніжин

ЖИТТЯ ВОЄННОГО КОРЕСПОНДЕНТА

Ви хотіли б, хлопці, знати,
як живеться на війні?
.
Вечоріє. Б'ють гармати.
Дзвонять шиби у вікні.

Самоліт летить над лісом,
то він бриє, то кружля.
Кров'ю, димом і залізом
переповнилась земля.

У тісній селянській хаті,
на рипучім тапчані,
носом посвисти завзяті
журналіст виводить в сні.

Ніч не спавши, не дрімавши,
йшов він славі навздогін,
і спізнився він, як завше,
і заснув, стомившись, він.

Біля нього на долівці
б'ється півень з гусакіом,
за дверима блеють вівці,
тхне гнойком і молоком.

Спить, не чує подорожній,
офіцер середніх літ,
як блокнот його порожній
у кутку шматує кіт.

Дужче й дужче б'ють гармати.
Сон зникає. Він встає
і надвір виносить з хати
все майно й добро своє.

Тиче з видом невеселим
(оминем слівце круте!)
свій трофейний парабелум
у кобуру з-під «тете».

Тут буває, що підводить
коновод йому коня,
а буває — він виходить
в ніч і темінь навмання.

Як коли, то й на машині
з генералом їде він,
та частіш з мішком на спині
чимчикує сам-один.

Він бредє через долини,
по пісках і по траві,
і поета щохвилини
зупиняють вартові.

Паливаються журбою
очі й серце у бійця.
«Що ти ходиш полем бою
з недогрізком олівця?»

Ним ворожу силу кляту
не зупиниш у бою.
Взяв би ти, поет, гранату
чи гвинтівочку мою!»

Степ гудє в лихому шалі,
б'ється вогнище сліпе,
а поет проходить далі
від «капе» і до «єппе».

Вже й світанок незабаром...
Якщо будемо живі,
вип'єм чарку з комісаром,
а як трапиться, то й дві.

«Ну, во здоровіє піхоти!
Добре билися, орли!»
Де й взялися самольоти
і над ними загули.

Наш? Не наш? А він під
лісом
бомби сіє і кружля.
Кров'ю, димом і залізом
переповнилась земля.

І тепер здається дивом
той сніданок на траві
і чому ми з начподивом
залишилися живі.

Підвелися й подалися
крізь бойовище сліпе —
від узлісся до узлісся,
від «капе» і до «єппе».

Знову бій і знов пожари,
знову куль холодний спів...
Сунуть небом чорні хмари.
Ліс на бурю зашумів.

Не підводять нерви дужі,
нам байдуже — ми заснем
на сухому і в калюжі,
під дощем і під вогнем.

І не треба нас жаліти,
недоречні тут слова.
Так ми можемо прожити
скільки треба — рік і два.

Бо в боях ми тут пізнали
від душі — сповна чуття,
чим для нас сьогодні стали
Батьківщина і життя.

Вб'є мене осколок міни
чи прострочить кулемет —

вірним сином Батьківщини
жив поет і вмер поет.
Знав він, як гудуть гармати,
воював, складав пісні...

От і все, що треба знати,
як живеться на війні.

29.V.1942

* * * * *

Листи в дорозі розминулись,
неначе люди в темноті,
не привітались, не всміхнулись,
як в давній час на самоті.

І що годилося сказати
тобі в тривожному листі,
вдяглось в чужі холодні шати —
думки не ті й слова не ті.

Та, може, стрінусь я з тобою
в останню мить мою в житті,
і, може, клекіт горобою
в ту мить вже змовкне в висоті,—

і я одкрию край могили
в останнім смертнім каятті
все, що сказати не мав я сили
тобі в байдужому листі.

1942

В РОЗ'ЇЗД

С. Голованівському

Ми не прощались на війні,
в надії живучи, в чеканні,
що наші стрічі нерясні
для нас у світі не останні.

Ми зустрічались, наче нас
на довгі дні не розлучали
ні відстань,
ні всевладний час,
що зруйнував усі причали.

Під небом темним і глухим,
в часи військової негоди
ми згадували тихий дім
і радісні дніпрові води.

Нам є що в світі
спом'януть —
життя й пісень прозорі
мева
і ту тривожну дальню путь,
що нам розкрила
ніч червнева.

Від київських осокорів

до далини, що нас
зустріла,
світанок не один згорів
і дума не одна зотліла.

Нас кличе знов нічна
пільма
і грізний світ нового бою.
Ми просто йшли, у нас
чема
зерна неправди за собою.

Я не скажу тобі: прощай!
Лиш в темну мить,
коли сутуга
обійме серце, пригадай
старого, мовчазного друга...
Він не прощався на війні,
бо серцем знав
ціну розстання:
коли ми не помрем у сні,
прокинемося в час
світання.

29.VII.42
Сталінград

* * * * *

Не заламуй так гірко і жалісно брів,
не притьмарюй очей в журбі.
Я до тебе немало стежок перебрів,
не скорившись своїй судбі,
щоб за зло, що я інший колись творив,
відплатити добром тобі.

1942

НАПИС НА ПОРТРЕТИ

П. Антокольському

Хотів би я таким, мій друже,
В примарну вічність перейти!
А що несхожий — то байдуже.
Художник, розумієш ти,
Що найдорожча нам буває
Та несподіваність в судьбі,
Яка зненацька розкриває
Нас до кінця — самих собі.
Будь свідком, мить моя остання!
Ми йдем у вічність крізь бої,
Подібні до свого кохання
І схожі на пісні свої.

1943

* * * * *

Вип'ємо! Ночі цієї
нам не заснуть все одно...
Глухо гудуть батареї,
смертне шумує вино.

Відстань лежить поміж
нами —
зміряти нічим її.
Думами? Згадками?
Снами?
Сни не розкажеш мої.

Вип'ємо... Думи невтішні,
спомини — нам їх не жаль.
Нумо за радість колишню
і за майбутню печаль.

Тут небагато зосталось,
може, з чарчину — на дні...
Все, що жило й хвилювалось,
знову згадалось мені.

Вип'ємо... Все, що палало,
попелом стало давно,
сивим на серце упало
і на душі залягло.

Нумо до лиха з журбою!
Шкода, що мало вина...
Те, що п'ємо ми з тобою,—
випити треба до дна.
1944

II

В тім місті так само
 трамваї
 не сплять від зорі до зорі
 і вічна гроза обмиває
 будівлі, мости, димарі.

Так само там люблять
 і тужать,
 з гудком на роботу встають,
 радіють, і плачуть,
 і дружать,
 і серце навік віддають.

Можливо, світання там
 глибше
 і ніч там пізніш настає,
 а втім, оте місто не ліпше
 й не гірше, ніж місто мое.

Але я тривожна людина,
 неспокій мене підганя.
 Є в серці моему клітина,
 що рветься в те місто
 щодня.

Для неї і час не минає,
 і відстань для неї мала —

вона пам'ятає і знає,
 що ти в тому місті жила.

Напевно, вона за тобою
 летить крізь січневий
 цей сніг,
 наповнена шумом прибою,
 що пінивсь у тебе край ніг.

Що з того,
 що в дальньому місті
 тебе вже немає давно?
 Що свята вогні урочисті
 погасли, як стрічка кіно.

Є відгомін в серці,
 є спомин,
 є в березі темні сліди,
 і гомін сердець, і відгомін,
 що нам залишивсь назавжди.
 Є сонце,
 що ранком вставало
 за краєм обвітрених веж.
 Є віра — невже цього
 мало,—
 що ти в тому місті живеш.

1948

Прокинутися вранці,
і писати вірші,
і думати, що ти щасливий,
що не було в твоїм житті
ні розпачу, ні суму,
що світ лежить перед тобою,
наче білий аркуш паперу,
в який ти ще тільки
маєш вписати
чудову повість
чудового життя...

О, як би хотів я
вірити в неймовірне щастя,
вічно почувати в грудях
священну тривогу,
не озиратись
на перейдене поле.

О, як би хотів я
прокидатися вранці
і писати вірші,
чисті, як вода
степоної криниці,
прозорі й сумні,
як серце жінки,
що любить тебе
невідомо за що,
невідомо за що,
невідомо за що...

1948

САВІ ГОЛОВАНІВСЬКОМУ

(Напис на третьому томі)

Аж ось вам книга, що
вміщає
Все, чим жила душа моя.
Замало? Той, хто більше
має,
Хай більше висловить, ніж я.

А я вже й тим радію в
світі,
Що на війні і по війні
Словна душі — несамовиті
Зміг проспівати ці пісні.

1951

Ось вони побралися за руки
І повільно стежкою ідуть
Через поле, чорний ліс і луки,
І над ними голуби гудуть.

Назирці нечутною ходою
Пісня ця за ними буде йти,
Задзвенить весняною ходою,
Дощиком прокрапле з висоти.

Де вони зустрілися? На ниві
В перший день, прозорий день весни,
Поєднавши погляди щасливі
Над малим стеблом озимини?

Де вони побачилися? В школі,
В час, коли весна проходить сном
І в блакитних заплавах тополі
Вперше пропливають за вікном?

Звідки вони йдуть? Летить над ними
Срібна хмарка в небі, мов перо.
Може, привітався з молодими
Під Каховкою старий Дніпро?

Може, Волга й Дон, могутні ріки,
Їм до щастя ставили мости
І з'єднали їх серця навіки,
Може быть, це знову — я і ти?

Ти — весна. У тебе за плечима
Перший цвіт в досвітньому саду.
Цілий світ у нас перед очима,
Поруч з ним я за тобою йду.

1952

ОКСАНІ ІВАНЕНКО

Кому яке діло,
Скільки нам літ?
Лиш серце б раділо,
Стрічаючи світ.

Спочинок знаходить
В щоденнім труді..
То що ж? То виходить,
Що ми молоді.

Хотіло б любити
І щастя дарить,
Дуріти, горіти,
Сміятись, творить —

1956

* * * * *

Як схочете знайти мене колись
І в серце зазирнути і дізнатись,
Куди й відкіль мої стежки вились,
І чом я йшов, і чом не міг спинятись,—

Не варт вам ритися в ділах і днях,
Що вам мене покажуть тільки зовні.
Ви знайдете мене в моїх піснях —
Вони моїм життям, моєю кров'ю повні.

1957

* * * * *

Весь день ходив, як у тяжкому сні,
І снилися мені мої пісні.

Ті — ненаписані, що десь в душі
Задумливо тремтять, мов комиші,

І ловлять вітру спів, що наліта,
І кличе їх, і все про щось пита...

Лист опадав, і я по нім ступав,
Мов потопав, і все, здається, спав.

Я бачив обрій — він вже голубів,
І над дахами крила голубів,

І вулицю, й трамвай, і поле, й ліс —
Я ввечері додому все приніс

І, втомлений легким цим вантажем,
Я впав, немов підрізаний ножем,

І сон новий мене заколисав...
Вночі прокинувся — вірші написав.

1957

Як шкода недовершеного слова
З отих невправних молодих пісень!
Немов весняна повінь малинова,
Воно впливає в присмерковий день.

Я серцем прислухаюся до нього,
І все, чого сказати тоді не міг,
Усе буяння серця молодого
Переступає знову мій поріг.

Все перекреслити, зітерти, змити,
Немов з шкільної дошки крейди слід
О ні! Цвіти, цвіти, мій юний цвіте,
Вертайся, повість призабутих літ.

Вертайся, днів моїх ясне світання.
Я поведу тебе в мої сади,
Де має пісня пробриніть остання
І залишиться в серці назавжди.

1957

МОГИЛА НЕВІДОМОГО СОЛДАТА

Б'є з-під землі вогонь... На тесанім граніті,
Що врізавсь, мов стріла, в безхмарну оболонь,
Немає імені... Навкіл — в безмежнім світі
Мовчання залягло... Б'є з-під землі вогонь.

В вечірнім присмерку лежать дніпрові далі,
Ледь припорошені сипким димком снігів.
Німою смугою приборканої стали
Виблискує вода в опоках берегів.

На схилах дерева колишуться зимові,
Немов на білім тлі якусь мережку тчуть.
В їх тихім шурханні, в таємній їхній мові
Неблизької весни уже зітхання чуть.

Б'є з-під землі вогонь... Немов пекучий спомин,
Неначе крові шум, що прилива до скронь,
Колишеться й пливе грози незмовчний гомін,
Не пригасаючи... Б'є з-під землі вогонь.

Давно вже місто спить. До вранішньої хвилі
Склепила очі в сні пригашена блакить.
Не мерехтять зірки, сніги мовчать на схилі,
Погасли ліхтарі, а той вогонь — горить.

Б'є з-під землі вогонь... Горить і не згорає,
Мов каже і тобі: «Палай! Не охолонь!»
Прокраявши глибінь, могутне і безкрає,
Не гасне джерело... Б'є з-під землі вогонь.

Яка в нім сила є, яка в нім міць зіллята!
Так, це вона, вона на кручі ці вела
Безвісного бійця, незнаного солдата,
Що впав на півшляху до рідного села.

Хто знає, відкіля війни дорога бита
Вела його, щоб тут урватись восени?
Він в цій землі лежить, й, навіки з нею злита,
Душа його вогнем пробилась з глибини.

Б'є з-під землі вогонь... На тесанім граніті,
Що врізавсь, мов стріла, в безхмарну оболонь,
Немає імені... Мир і тривога в світі.
Сніг падає... Б'є з-під землі вогонь.

1957

НАПИСИ НА КНИЗІ «НЕВИГАДАНЕ ЖИТТЯ»

1

Михайлові Стельмаху

Тридцять літ писав я
вірші —
Часом — кращі, часом —
гірші...
Досить. Більше не грішу.
Маєте цю давню прозу
Як запізнену загрозу,
Що й нову я напишу.

2

Дмитру Гринькові

Згадали Ви Холодну
Гору —
І я згадав ту давню пору,
Коли, щасливий, молодий,
Виходив я в свою дорогу,
В душі плекаючи тривогу
На вічний труд,
на вічний бій.

Я перейшов шляхи чималі
А треба йти все далі й далі,
Геть від Холодної Гори —
В ті зовсім не близькі
долини,
Де куш червоної калини
Колишуть сонячні вітри.

3

Саві Голованівському

Хай не дивується Росія,
Баку, Прилуки і Тамбов,
Що я, як Сава, — син Овсія,
Також на прозу перейшов.

Гріхи мої хай змне Лета!
Боюсь я в глибині душі,
Що скажуть: проза у поета
Не краща за його «вірші».

4

С. та О. Карагановим

Проза поета — не
новипа,
Тільки б писалась
чесно вона.

Тільки б пливла в ній
кров —
не вода,
А що не вірші — то не
біда!

1958

Куди ти ведеш мене,
Пісне,
В яку невідому дорогу?
Байдужому все ненависне,
Що будить у серці тривогу.

Тому він зубами й
Скрегоче,
Отим-то й прокльон його
Чути,
Що він тільки спокою хоче,
А ти заважаєш заснути.

Коли б же я міг не співати!
Чи міг, на пісні ваші схожу,
Буйдужу перегру
Складати...
Але надаремно — не можу.

Так рвися з грудей моїх,
Пісне,
Щоразу нова й по-новому!
Байдужому будь
Ненависна
І в серце вріжайся живому!

1958

УРИВОК

...Що діяти тобі з старими снами?
Ось ти стоїш — давно вже не дитя —
І згадуєш, якими голосами
Тебе в свій простір кликало життя!

Ти бачив світ в його урочій силі,
Як в храм, ти входив в мовчазні ліси.
В твоїй душі співали, наче хвилі,
Долин, і рік, і птаства голоси.

Твоє вікно не гасло до світання,
Вночі ти бився рибою об лід
І засинав, коли зоря остання
Поблідлий залишала небовид.

Тебе міста й глухі шляхи приймали,
Ти їв черствий, від сліз солоний хліб,
Ти друзів мав, але вони не знали,
Чим врятувать і як тебе змогли б.

Можливо, все це важко зрозуміти...
А хоч би й легко — байдуже мені!
Навік од щастя можна оніміти,
І тільки біль народжує пісні.

Любов? Була. Війна була? Не знаю.
Була дорога, водоверть шляхів,
Сніг, сонце, дощ од Волги до Дунаю,
В очах вогонь сухий, у серці спів.

Струна такої буряної туги,
Така напруга журавлиних крил,
Що варт було б по серцю вдарить вдруге —
Воно ту ж мить порвалося б навпіл.

А щастя? Хмарка над Берестовою,
Де тиха ряска в березі цвіла
І жайворон бринів над головою...
А знав ти радість? Радість теж була.

Ні, все не так! І пісня не спроможна
Душі твоєї вичерпать до дна.
Хто зна, в яких зусиллях рима кожна
Народжувалась і яка ціна

Платилася за кожне слово, скуте,
Мов на ковадлі,— у душі твоїй...

Знов випий пережите й незабуте —
Який гарячий і гіркий напій!

1958

* * * * *

Ні, геть усе, що серце крає,— Живих, скорботних, але дужих,
Печаль і скруту, скорб і жаль; За щастя б'ється, як і ти.
Воно утоми ще не знає,
Тверде і пружне, наче сталь.

Воно твоє, та в бурях світу Мільйони відданих сердець.
Належить не лише тобі. Коли ти народивсь для пісні —
Його судьбу несамовиту Співай, не думай про кінець.
Ти пізнаєш в чужій судьбі.

О, скільки вірних, Не думай. Бо його немає
Небайдужих, Для невідкупного співця.
Порвавши пута самоти, Ти впав, а пісня піднімає
На бій новий нові серця.

1958

* * * * *

Блакитний листопад, З'явилися снігурі
Дуби іржаво-чорні, Червоні у малині —
І сонце угорі — Господарі зими
Немов вогонь у горні. І жертви безневинні.

Сніг землю присолив,
Мов хліба чорну скибку,—
Замерз нічний бузок
І проситься у шибку.

Який між цим зв'язок,
Які незримі ниті
З'єднали назавжди
Мене з усім у світі?

В паланні цього дня
Не поривайся, нитко!
Я сам піду звідсіль,
І, може, дуже швидко.

В блакитний листопад,
В даль просторів
Відкритих —
Що ти тоді мені,
О мій суворий критик!

60-ті роки

* * * * *

Я одверто кажу вам: мене не цікавить
Те, що можете ви про ці вірші сказати.
То дарма, що про них ви не знаєте навіть,—
Вони є, отже, будуть не десь існувати.

Бо існують же квіти, кущі, і дерева,
І весна з своїм рястом, і квітнем, і маєм,
Є нічна глибина і блакить полуднева
Незалежно від того, чи ми про них знаєм.

З мого серця ця пісня росте, наче квітка,
Що краплиною щастя цвіте просто неба,—
Ні захоплення їй, ні краси її свідка,
Ні хвали, ні ухвали для неї не треба.

Мусять жити краса, і роса, і травиця,
Що, зелена і свіжа, всю землю вкриває,
І дощі, і куші, і людина, і птиця,
Що на гілці у лісі схід сонця стрічає.

І ніщо не вмирає, навіть вік звікувавши,—
Квіти з лугу стають же очима ягняти.
Так у вас моє слово перейде назавше,
Непомітно — про це ви не будете знати.

Разом з хлібом, диханням, теплом і водою
Ввійде в ваші уста назавжди моє слово,
Як вуглець входить в сталь, щоб робилась твердою,
І як в щогли вітрильника входить діброва.

Може, хмаркою стане воно, може, листом,
Що злітає у лісі з осіннього дерева,
Коли ходить повільно над полем імлістим
На світанні задума легка вереснева.

І плистиму я з вітром од хати до хати,
І своєї судьби не зміню ні на що,
А що ви про це щастя не будете знати —
Це, можливо, для вас і для мене найкраще.

1961

* * * * *

Воскреси мене, майбутнє, для нового
Існування на новім віку.
Пильно глянь на мене, на живого,
В темному іржавому вінку —

Не в терновому, а з того дроту,
Що перетинає білий світ,
На терпіння ділячи й підлоту
На убивць і жертви людський рід.

Я в житті пройшов таку Голгофу
Через яр до ближньої соші,
Що мої хлюпочуть кров'ю строфи
Й стигми не зростаються в душі.

Я в юрбі стояв на кладовищі,
Голий між нагробків і між плит,
Згадуючи пориви найвищі,
Світ без болю і без крові світ.

І коли я падав мертвий з кручі
В глинище кривавих тіл страшне,
Вперто вірив я, що неминуче
Прийдеш ти, щоб воскресить мене.

Воскреси ж мене, коли ти в вічі
Чесно можеш глянути мені,—
Я для тебе жив в такому сторіччі,
Що таких уже не буде, ні...

Воскреси ж мене в житті, де чорних
Струм не перепалює на прах,
Де не перемелюють на жорнах
Людський попіл по міських ярах.

Воскреси хоча б на мить єдину,
Щоб в'яву побачити я міг
Чесний хліб, який живить людину
На столі голодних і німих.

Воскреси мене в лугах зелених
Серед квітів і похилих трав,
Щоб могли живі сказати про мене,
Що я також смертю смерть поправ.

Воскреси рядком, єдиним словом,
Хай воно прошелестить в траві
І далеким ранком малиновим
Вріжеться в нові серця живі.

А коли й в тобі нема надії,
Як в минулих не було віках,
Хай зо мною цей рядок зотліє
І у мертвих згубиться пісках.

1964

БОЛИТЬ

Боли́ть мені́ серце
Вогнем і дощами,
Блакиттю і хмарами,
Зорями нічними.
Боли́ть мені́ дере́во
за вікном,

Чорне,
Опалим листям
і сонним корінням.

Боли́ть мені́ вітер
Теплом і снігом,

Зморшка́ми в калю́жах
І човна́ми на рі́чці.
Боли́ть мені́ шлях
Квіточка́ми дрі́бними,
Що расту́ть у кана́ві,
Обсипа́ні пи́лом.
І боли́ть,
Боли́ть мені́ глибо́ка я́ма,
В якій змі́шалися
кров і попі́л.
Боля́ть мені́ о́чі
сві́тлом і со́нцем.

1964

Всі мої мені приснились —
Батько, мати, брат, сестра.
З далнини прийшли,

вклонились:

Вже й тобі, мовляв, пора.

Підійшла до мене мати:
— Ти стомився, сину мій?
То спочинь.. Ходім до хати.
Місця вистачить у ній.

Може, сину, шкода жінки,
Що прожив з нею роки,
І маленького хлопчинки,
Що знайшовся у дочки?

Не журись, чи будуть ситі,
А чи так — з води на квас...
Проживуть без тебе в світі,
Як і ти прожив без нас.

Батько мовив: — Годі, мати!
Є в них їжа, є й питво...
Тільки слід було обрати
Трохи легше ремесло.

Я весь вік стояв при
книгах,
Знаю, що воно й почім.—
Показав їй щось на мигах:
Кинь, стара, мовляв,
бог з ним.

А сестра та брат стояли.
Наче тіні, в стороні,
І мовчали, і не знали,
Що сказати їм мені.

І вони, як я, з дороги
Із батьківської зійшли,
І вони стару й старого
Убивали, як могли.

А тепер вони всі разом —
Вже забулось, що було,
Скарги всі і всі образи,
Все, що душу їм пекло.

Кличуть всі мене до себе,
Мов в обійми, в давній час:
— Заспокойся. Так і треба.
Не вагайся — йди до нас.

Я хотів їх всіх обняти.
— Ні, мені ще не пора...—
Бачу, зникли батько й мати,
Брат за ними і сестра.

О забуті, о безвісній!
Прокидаюсь — весь в крові.
Мертвий я, а ви в цій пісні,
Як у сні моїм, живі.

1964

СВІТАНКИ

...А старий поет прокидається рано
в своєму непідметеному кабінеті,
який заодно й спочивальнею в нього.
До вікна приліпився осінній морок,
хитає мокрою гілкою дуба
і щось нечутно за склом шепоче.
Поет, з дивана опустивши ноги,
знаходить хатні свої черевики,
вдягає штани і в нічній сорочці
важко човгає вниз по сходах
в холодну, темну, неприбрану кухню.
Голодна кицька треться об ноги.
Він довго одкашлює вчорашнє куриво,
сірники ламаються в неслухняних пальцях,
коли він запалює газ і на плитку
ставить давно не чищений кавник.
Сіріє досвіток. Жовте листя
прдбило нічним дощем до стежки.
Мокрі жоржини давно згасили
своє палання. Чорна гілка
німого дуба торкає шибку.
Поет молока наливає в блюдце,
обережно ставить на підлогу
і, навпочіпки сидячи, довго стежить,
як кицька своїм язичком рожевим
працює в блюдці... Скипіла кава.
І він несе свій кавник нагору,
на стіл між напір, книжки, сигарети,
звільняє ріжок, одсунувши купу
непотрібних листів, наливає чашку...
Як тепло пахне досвітня кава!

1964

ЧОВНИ І ХМАРИ

Веселі білі крила
Замріли в даліні —
Летять, летять вітрила
По синій бистрині.

І небо, і затока —
Глибока височінь
І глибочінь висока —
Злились в прозору синь.

Палає сонце яре.
Куди ж летять вони —
Вітрила, наче хмари,
І хмари, як човни?

Летять хмарки в Літанію,
А човники плывуть
У сонячну Світанію —
Пливівть,
Щаслива путь!

В Літанію,
В Літанію
Вітрильце одплива —
За хмаркою останньою
З'являється нова.

Пливівть,
Летівть,
Злітайтеся
В Світанію ясну.
А вранці повертайтеся
На синю бистрину!

Зростаєте, дужі крила!
Міцній, удар сердець!
Летівть, летівть, вітрила!
Здіймайся, вітерець!

1966

ІЗ СХІДНОГО ДИВАНА

У самоті і в німоті
Стою вночі біля вікна —
Для серця темного нема
Ні охорон, пі заборон.

Якщо ти дійсністю була,
То як скінчилася вона?
Коли ж ти сном була, чому
Він не кінчається, той сон?

1969

Вначале бе слово...
Евангеліе від Іоанна

Той давній спір
 триває й досі,
Хоч і змінилось дещо тло.

Спочатку ствердилося Діло,
Дзвін рискаля
 й сокири стук.

Ревуть попи довговолосі,
Що Слово первісним було.

Важка невігласів опіка.
Я знаю з першоджерела,
Що Правда Творення
Велика
Началом всіх начал була.

Противоборці рвуть кадило
З скривавлених по лікті рук:

1969

ВОКЗАЛ

З'явився вдень, а хоч вночі сюди —
Приходять і відходять поїзди
До дальніх гір, до радісного неба,
До синьої глибокої води.

Наслухавсь я і гуркоту коліс
І надививсь прощальних людських сліз.
Набачивсь клунків, кошиків лозових,
І шкіряних, і фібрових валіз.

Чого ж мене хвилює знов і знов
Таємний зміст притишених розмов,
Гіркі цілунки і зів'ялі квіти,
Чужа розлука і чужа любов?

У натовпі вокзальному стою,
Немов пірнув у людську течію,—
Пливуть, пливуть, пливуть чужі обличчя,
Але твого між них не пізнаю.

Уже не чуть ні сміху, ні розмов,
Ні скрипу на асфальті підошов,
Розгублений, стою серед перону,
А поїзд мій давно вже одійшов...

1969

* * * * *

Коли б я народився в Аргентині,
Чи там знайшли б мене мої пісні,
На все моє життя в малій хатині
Дитинством подаровані мені?

Незнану землю я б сприймав як знану,
Ту, що тепер моєю я зову,—
Оспівував Теуко і Парану
Так, як тепер Сулу й Берестову?

Які вітри мені б палили щоки,
Що згадував би я вночі тепер —
Яри весняні й степові потоки
Чи крижані вершини Кордільєр?

Які плвли б сузір'я наді мною,
Яка в житті б мене вела мета?
А під кінець — якою б сивиною
Мене укрили буряні літа?

Як я вслухавсь, вживався б до основи
В мелодію мені чужих силаб,
Як жив би там я без моєї мови —
Ні, як вона без мене тут жила б!

1973

ЛИСТИ

В щасливі дні я легковажив лихом,
Меж не було юнацькій похвальбі —
Я другу говорив з веселим сміхом:
Як буде горе — напишу тобі.

Невловний час усе переінакшив.
Я над собою сам свій суд вершу —
Та що ж робити з листуванням нашим?
Як прийде щастя — зразу ж напишу.

1973

* * * * *

Немов утök в основі,
Думок снується нить,
І втілюється в слові,
І починає жить.

Всесильна людська мова!
Вона не тільки звук
Промовленого слова
У безлічі сполук,

В ній тепле поле й колос,
Кохана й немовля,
І галас птаства, й голос,
І небо, і земля.

Я бачу квіти й трави,
Аж ось прозорий ліс,
Яскристий та іскравий,
Немов з роси ізріс.

Лежить пустеля дика
В сипких пісках без меж,
А ти — її владика,
Ти їй ім'я даеш.

Ти знаєш, як змагались
За власні імена
З важким корінням галузь
І з осінню весна.

Ти знаєш, звідки брались
У пралісі хвощі,
Як папороті праліс
Ловив сліпі дощі,

Як вітром сиві ниті,
Хилились ковили,
А пролиски блакиті,
Як проліски, цвіли.

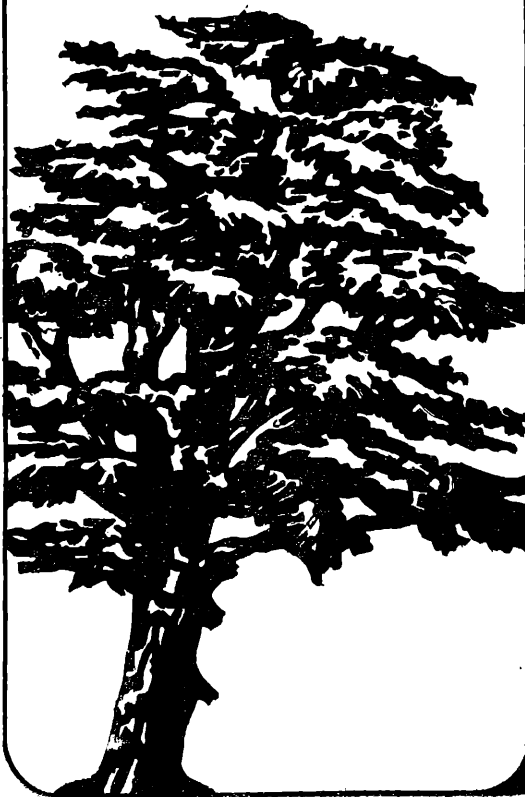
Виходь в дорогу зранку,
Та тільки не забудь
І мову-самобранку
З собою взяти в путь.

На танці й на музики
У неї є слова,
Каміння — без'язике,
Але вона жива.

Мелодія єдина
У квітці і в стеблі,
І з нею ти, людина,
Проходиш по землі.

1973

ПРОЗОВІ
ТВОРИ

НІЧНИЙ АВТОБУС

Повість

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

Коли автобус повільно виповз з-під зигзагоподібного бетонного даху, що нависав низько над пероном автовокзалу, і, розвернувшись праворуч, почав з ревом і гуркотом набирати швидкість, коли пропливли під горбатим мостом поплутані, перехрещені рейки і стрілки залізничних колій і одсунулися кудись назад і вниз, неначе кубло залізних гадюк, ледве видне крізь хмару сизого смердючого диму з вихлопної труби, коли не тільки важкий бетонний куб холодильника, але й одноманітно безликі будинки по боках автостради заколихалися уже позаду, а спереду матовим сріблом по обидва боки мосту, його чавунних перил і високих ліхтарів посунулася повільна смуга великої ріки,— тоді тільки Кирило Зотович відчув уже знайоме йому, тривожне, в перші хвилини несміливе, але щасливе, майже юнацьке почуття волі, повної волі, повної розкутості, вивільненості з-під тягаря щоденного сміття і мотлоху, тягаря, який він від понеділка до суботи мусив тримати на своїх плечах, так наче він і справді був народжений для того, щоб його засипати тим сміттям усе життя...

Почуття волі не було, коли він уперше сідав на цей схожий на свійського мастодонта автобус міжміського сполучення з його скляними боками і тупою мордою; воно з'явилося пізніше, поступово, неначе виросло в ньому, як виростає могутнє дерево з широкою зеленою кроною з маленького зернятка, яке вітер несе невідомо звідки й кидає будь-куди в пісок і пил, у грузьке осіннє болото, під ноги перехожим, під дощ і сніг, під колеса, під кригу, під пекуче сонце і сухий вітер. Все одно дерева виростають; спочатку несміливий пагінець, тонесеньке стебельце, два-три листочки, і тільки потім стрункий стовбур, широкі, дужі гілки, гомінке листя, яке відгукується шумом, шурхотом, лепетом і гомоном на доторки вітру

і на поцілунки зливи, заповнює собою блакитний простір дня і чорний простір ночі, зливається з ними, як зливається почуття волі з душею людини, завжди неситою, завжди спраглою, завжди готовою прийняти засів біди і щастя.

Грунт не знає, що на ньому росте.

Кирило Зотович також не знав, що несе йому незвичне і тривожне почуття волі, яке дозволяло йому тепер щоп'ятниці, надвечір, приходити на автобусну станцію, стояти в черзі між перекупками і командировочними, довгоногими студентками в коротюсінських спідничках і патлатими хлопцями з рюкзаками за спиною, брати квиток і сідати в черево мастодонта, дивитися крізь товсте скло на поля і на смугу горизонту за ними або ж заплющуватись і віддаватися руху — наскрізному, безперервному, сповненому гудінням мотора і зустрічного вітру, шелестінням величезних скатів і бджолиним гудінням голосів, сміхом і бряжчанням обов'язкової гітари у руках бородастого, або безвусого, або патлатого юнака, без якого не обходилася ні одна подорож у гарячому череві цього кита на товстих гумових колесах, цього здичавілого в хащах цивілізації мастодонта, який ненаситно ковтав кілометр за кілометром асфальту і бетону.

Він знав тільки одне, Кирило Зотович, інженер по устаткуванню, високий, з помірною сивиною на скронях, мускулястий і зовсім ще не обжажнілий, хоч лишалися тільки осінь і зима до пенсії, до тієї порожнечі, про яку він завжди думав з острахом, коли йому траплялося думати про неї; він знав тільки те одне, повторюю, що легке, майже невагоме почуття волі було найсильнішими, можливо, єдиними ліками від важкого почуття самоти, що жило в ньому дуже довго, майже завжди, і стало зникати тільки тепер, спочатку тільки в п'ятницю, коли він сідав в автобус міжміського сполучення, щоб охоплювати його знову і володіти ним весь тиждень, починаючи з понеділка, а потім поступово зовсім зникло, витіснилося дожданням годин вільної волі і самою волею, потаємною, від усіх схованою, а головне, від Вовки і Волоокої Геби, їм зовсім ні до чого було знати про його волю, вони б не зрозуміли.

міли, висміяли, знищили її разом з ним, байдуже, якими засобами — докорами, поблажливими, вибачливими усмішками чи інтелігентним невтручанням.

Вони ще зовсім зелені, Вовка і його Волоока Геба, яка думає, що вічна молодість це тільки її прерогатива, гаразд, хай собі думає, що хоче, прийде час і на неї... Скільки їй тепер? Двадцять шість, двадцять сім? Ще не скоро, але й для неї прийде час, коли вона зрозуміє... Для Вовки, можливо, швидше, але і його не мине те почуття, якого вони тепер не могли б зрозуміти, хоч би й ціною найбільших зусиль, найщиріших бажань.

Кирило Зотович уже прийняв душ після роботи і пообідав, коли дзвоник брязнув у коридорі, високо над дверима, аж під стелею, припудрений порохом і затканий павутиною хрипкий дзвоник комунальної квартири. Тарілки стояли ще не помиті на столі, він обідав у своїй вилинялій смугастій піжамі. Ні, це до сусідів, сказав сам собі Кирило Зотович і не підвівся. Щоп'ятниці, йдучи з лікарні, вони обов'язково заходили до нього, щоб умовитися про вихідні, у них завжди був який-небудь план, який передбачав і його участь. Треба їм віддати належне, вони не забували про нього; з того часу, як він залишився один, у нього не було підстав ображатися, скаржитися—тим більше.

Вони були уважні, добрі і навіть ніжні до нього, проте йому завжди здавалося, що вони не відчувають до нього ні доброти, ні ніжності, що їм зовсім байдуже до нього, що вони виконують чи то занадто важкий, чи то зовсім легкий для них обряд уважності, доброти й ніжності тому, що знають, що треба бути уважними, добрими і ніжними до самотнього старіючого батька.

Можливо, він і не помилявся, не накидав їм того, що почував сам, він був майже певний того, що справа саме так і стоїть, як він це відчуває, і поступово він звик сприймати все, що походило від невістки і сина, як певний обряд, в якому повинен брати участь і він сам, не надаючи йому особливого

значення, як не надають значення, а виконують певні обряди люди, що не вірять, але ходять до церкви.

Часом йому було дивно, до ніяковості дивно, що незграбнуваций, жилавий, з непокірним русявим чубом, кирпатий, кепсько поголений і недбало одягнений невропатолог районної клінічної лікарні — і, кажуть, не з поганих,— йому часом було дивно, що це його син, його Вовка... Так непомітно відбулося на його очах перетворення білявого хлопчика, несміливого, навіть зовсім боязкого, на довготелесого, нахабнувато-го підлітка, а потім на оцього зовсім уже незалежного напівдядька, який чи то прикриває доброзичливою іронією свої почуття до нього, чи то справді не відчуває до батька нічого, крім іронічної терплячості, нічого, мовляв, не зробиш, старіємо, татку, від цього нікуди не дінешся.

Незважаючи на вік і на славу молодого талановитого лікаря, у Вовці все ще було щось хлоп'яче, властива йому була якась несолідність, навіть метушливість, він завжди щось крутив у руках, то якийсь ключ, то запальничку, якою чиркав без потреби, то хапав якусь книжку з етажерки і тут же кидав куди попало, на стіл, на підвіконня, навіть не глянувши на заголовок,— вона була йому не потрібна; він уже копався своїми довгими, занадто рухливими пальцями в чорному глечуку, в якому Кирило Зотович тримав олівці, гумки, подамані самописні ручки, якісь не потрібні йому шайби, шурупи, пересохлі поштові марки і вслякий інший непотріб.

Все-таки щодо Вовки у Кирила Зотовича був сумнів, можливо, він не тільки виконує обряд, але й вірує, а от його Волоока Геба — ні крихітки теплоти немає в її блакитнуватих, не прозорих, а наче з холодної емалі відлитих очах білої богині.

Коли вона входить у кімнату попереду Вовки, Кирилові Зотовичу робиться холодно від її блакитнуватих очей, золотого кошика волосся, прекрасного, наче з мармуру висіченого обличчя, від білої шкіри її рук, які робить живими хіба що блідо-золотаве волоссячко, що тьмяно поблискує десь від за'пястя майже до округлого рожевого ліктя.

Вони однакові на зріст, Волоока Геба і Вовка, але Вовці наче доводиться ставати навшпиньки, щоб через її плече побачити кімнату, батька за столом у вилянялій, ще вологій після купання піжами, сяк-так прибрану батькову койку — ковдра звисла аж до підлоги, на подушці попіл, він палить і вночі, пропалює простирадла, потім соромно їх віддавати у пральню... Кому соромно? Тільки не йому! А якщо соромно волоокій богині, то він відноситиме сам, як і раніше відносив, коли Вовка ще з нею не побрався.

Мастодонт реве на завертах дороги, з тріском електричних розрядів відлінає цупка гума важких скатів від перегрітого асфальту; жовта стерня, чорний пар, високі скирти соломи, неначе підпалені сонцем, за ними темні схід, і в ці сутінки, що все вище й вище спинаються до неба, врізається зліплена з бляхи і скла, розмальована, розцяцькована алюмінієм і нікелем потвора, набита хустками, кашкетами, капелюхами, галасом і співом, чемоданами, торбами і кошечками, глибше й глибше сутеніє, і раптом тьма навалюється на передне скло, хоч іззаду ще догорає захід, клубочиться над горизонтом і обпалює червоними відблисками тих, хто сидить попереду Кирила Зотовича... І в ту хвилину, коли темряву прорізають два довгих жовтих промені, початку яких не видно, наче вони йдуть з його власних очей, в цю мить автобус змовкає, мов вичерпалися в ньому всі резерви звуків, галасу, співів, сміху, тиша переривається тільки електричним потрiскуванням скатів на асфальті, ніч пливе за спущеним склом, вітер ворухить хустки, сорочки і волосся, прохолода, очі звикають до темряви, що летить уже з усіх боків, як смерч, вільна воля співає в серці, таємниця, рух.

Потаємною волею було також і те, що Кирило Зотович міг не тільки сидіти біля вікна в автобусі і вдивлятися в нічний простір, належачи тільки самому собі і нікому більше,— давно забуте почуття вільної волі знаходило свій вияв у тому, що він міг незалежно думати про все і про всіх, про себе і про своє минуле, яке раптом постало перед ним у всіх своїх зв'язках, до цієї пори не усвідомлене, розірване на окремі лан-

ки, які то впливали з пам'яті на мить, то зникали безслідно, не еднаючись в одне ціле, так, немовби його життя і насправді було хаотичним нагромадженням окремих подій, випадковостей, причин без наслідків і наслідків, причини яких не можна було знайти, так глибоко були вони поховані під мулом втомливої щоденності.

Волоока Геба теплими губами доторкнулася до його лоба, послинила мармуровий палець і зітерла з жовтуватої його шкіри дві рожеві смужки губної помади — губи вона фарбувала занадто щедро, рот її на білому обличчі горів, як свіжа кривава рана.

— Вигляд у вас не дуже добрий,— сказала вона своїм рівним, майже без інтонації голосом.— Мені не подобається ваш вигляд... Може, зміряємо тиск?

Кирило Зотович поморщився, що мало означати незгоду, в усякому разі, легке заперечення. Різко заперечувати, чинити опір було б неввічливо — Волоока Геба виявила турботу, хоч він давно зрозумів, що це також тільки частина обряду, який вони всі спільно виконували.

— Йй-бо, не треба, Ганночко,— мляво опираючись, сказав Кирило Зотович, тільки щоб продовжити обряд.— Я себе добре почувую...

Але Волоока Геба, до якої так не пасувало її миле, напідтяче ім'я, вже виймала з великої білої сумки фонендоскоп і поглядом шукала на етажерці чорну коробку старомодного тонометра.

— Самопочуття — явище оманливе,— докторально промовила вона.— Як лікар, я повинна брати до уваги тільки об'єктивні показники...

Емоцій не почувалося в тому, що вона говорила. Ворушився гарний рот, рівним світлом поблискували емалеві очі, в словах могла бути турбота, ніжність, занепокоєння, роздратування, гнів, що завгодно, але це були тільки звуки, глибина її не приймала в цьому ніякої участі, ніщо не порушувало божественного спокою душі молодої жінки.

— Якщо ми, лікарі, будемо витрачати емоції на всіх наших пацієнтів, що ж тоді залишиться для нас самих? — сказала вона якось, і Кирило Зотович запам'ятав її слова.

Кирило Зотович почував себе не батьком її чоловіка, а її піддоглядним хворим, вона була з ним терпляча, спокійна, рівна, навіть їй було витрачати свої емоції на нього!

— Ага, ось куди він заховався,— сказала Волоока Ганночка, нарешті вхопивши оком коробку тонометра, що визирала чорним ебонітовим гробиком з-поза книжок на нижній полиці етажерки.— І тиснення не повинно перевищувати норми, татунцю, інакше всі наші плани летять шкереберть!

— Розумійте язици і покоряйтесь,— озвався від вікна Вовка, він там переставляв для чогось з місця на місце пластмасову шабатурку дешевого радіоприймача.

Кирило Зотович покірно одвертав рукав піжами. Просто не віриться, що його Вовка, крім своєї невропатології, знає ще щось, ну хоч би оцю цёрковнослов'янщину! Мабуть, чув від когось, сховав десь у голові, як у шабатурці, і тепер вона вискочила звідти, як готовий стереотип, на зразок: будьте здорові...

— Розумієш, татунцю,— сказав Вовка, покинувши радіоприймач і беручись термосити на всі боки фіранку.— Ми надумали на два дні моторкою на Дніпро, візьмемо намет, варитимемо юшку...

Ганночка вже виймала металеві наконечники гумових рукрок фонендоскопа з гарних своїх рожевих, схожих на мушлі вушок.

— Вода, сонце, сон на свіжому повітрі, немає нічого кращішого для вас, татунцю,— сказала Ганночка, і це значило, що тиснення у Кирила Зотовича в нормі, що справа з поїздкою на Дніпро моторкою наперед вирішена не кимсь іншим, а саме Ганночкою і що, як свідчать об'єктивні показання тонометра, для цього немає ніяких перешкод.

Ганночка акуратно змотувала чорну надувну бинду тонометра, коли зачувався спокійний, трохи приглушений свідомим

зусиллям, щоб не виказати хвилювання, голос Кирила Зотовича:

— А я, знаєте, не поїду з вами...

Вовка покинув фіранку і впав на стілець біля столу. Він глянув на батька не те що здивованим — зляканим поглядом, потім кинув очі на свою Волооку Гебу: що б це могло значити! Ганночка ані плечем не повела, вона повільно вклала чорну бинду в коробку, клацнула кришкою і тоді тільки, прикинувши в голові, що Кирило Зотович вже третю п'ятницю відмовляється від їхнього товариства, запитала:

— Чому?

В цьому спокійно, без жодного притиску зробленому запитанні було сховано більше, ніж в зляканих очах Вовки. Кирило Зотович одразу це зрозумів. Він не міг не зрозуміти, що, третій тиждень підряд зриваючи їхні плани без усяких до того поважних причин, він не може не викликати здивовання, яке кінець кінцем мало перерости в підозру, що у нього є власні плани, які розходяться з планами його уважних, добрих і ніжних дітей. Але те, що він зрозумів це, не спинило його, йому абсолютно байдуже було тепер до будь-чиїх планів. І причин ніяких не треба, і пояснень він нікому не зобов'язаний давати.

— А просто не хочеться,— сказав Кирило Зотович.

Звичайно, це був бунт, і вони й зрозуміли це як бунт, і Вовка, і Ганночка, як бунт і як виклик їхній доброті та уважності, яким, у їхньому розумінні, не було меж, як і їхній ніжності. І хоч їхня доброта, їхня уважність і навіть їхня ніжність були тільки обрядом, хоч усе це було тільки грою, в яку всі вони мовчки умовилися грати, вони не могли не розглядати «а просто не хочеться» Кирила Зотовича як бунт, тому що це означало порушення ним правил гри, яка вже стала давньою звичкою, повну зневагу до обряду, який таким чином, зводився нанівець, втрачав будь-яку силу і обов'язковість, перетворювався з сталої системи родинних взаємин на те, чим він був насправді, ну більш-менш правдоподібно

вдавання, імітацію цієї старанно, хоч і підсвідомо виробленої системи.

Ганночка підвелася. Він як собі хоче, Кирило Зотович, татунець, але вона не буде, вона не може дозволити ні собі, ні Вовці порушувати обряд доброти і ніжності, він уже став частиною її істоти і діяв тепер автоматично, вони повинні продовжувати гру навіть всупереч бажанню третього партнера, повинні бути уважними навіть до його бунту, в чому б він не виявлявся,— в діях чи в настроях, ніщо не мусить відбиватися на їхньому ставленні до старіючого батька, треба розуміти, що і в нього можуть бути свої причини, щоб відмовлятися від їхнього товариства. Вони нічого на цьому не втрачають, можливо, навіть виграють. Напевне, виграють, кінець кінцем це не так уже й весело і приємно завжди носити його на горбі, ні кроку не робити без нього, відмовлятися від усього, що могло б його не цікавити.

Як було вже сказано, Ганночка підвелася.

— Резон,— сказала Ганночка,— і більшого резону не треба. Якщо Кирилові Зотовичу просто не хочеться, ми не повинні його примушувати.

Вона не сказала «татунцеві», а назвала його на ім'я по батькові, тим самим мимоволі порушуючи обряд і виказуючи, що бунт Кирила Зотовича таки зачепив її, викликав легкі брижі на поверхні її непорушно-спокійної душі.

— Що ж ти будеш робити один аж два дні?! — вжахнувся неспідроблено Вовка.— Це ж можна збожеволіти за два вихідні!

— Не знаю,— ухилився від прямої відповіді Кирило Зотович.— Ви коли збираєтесь?

Ганночка підійшла, щоб торкнутися кораловими своїми губами батькового лоба. Вона виконала й цю частину відомого обряду з усією властивою хвилині урочистістю, тільки доторк був зовсім легесенький і не залишив на цей раз ніякого сліду, проте вона мусила йти до кінця, послинила пальчик і символічно зітерла неіснуючий слід з холодного лоба Кири-

ла Зотовича,— від своєї сміливості і впертості він аж похолов увесь і коли не тремтів, то був недалеко від цього.

— Ми збиралися вдосвіта,— усміхаючись привітно самими губами, сказала Ганночка і додала, вже дивлячись на свого Вовку:— Поїдемо на ніч, Вовцю? Розпалимо вогнище, переночуємо на березі в наметі... Ти як?

— Згода, згода! — схопився з стільця Вовка.

Він ніколи не заперечував проти божественних накреслень Волоокої Геби, вона стояла проти нього в усій могутності своєї краси, статурна, з витонченим холодним обличчям, кожна риска якого виказувала владність і певність свого права до божественних накреслювань,— як би він міг їй перечити?

Зачинивши за ними двері, Кирило Зотович став одягатися; вихідний костюм він по дорозі з управління додому забрав з ательє побутового обслуговування; загорнутий у чисту білу ганчірку, він лежав на стільці біля ліжка, добре, що вони не звернули уваги на той підозрілий пакунок.

Переїжджаючи міст, Кирило Зотович пильно вдивлявся в застояну бухточку, захарашену моторними човнами, йому здавалося, що він побачив своїх нащадків біля блакитної з червоним їхньої моторки; мастодонт на колесах ревнув щосили, можливо, то йому тільки здалося, а хоч би вони й були там — лови вітра в полі, вільна воля уже прокинулася в його душі, ніяких перепон, він належить сам собі і довів це сьогодні ще раз.

Що сталося, чому він так цінував свою волю, про існування якої раніше не думав, навіть підозри не мав, що вона може існувати для нього? Про те, що вона взагалі існує, він догадувався. Але то була чужа воля, яка до нього не мала жодного відношення, чужа вільна воля чужих йому людей. Він не почував не тільки волі, але й неволі також, це тяглося багато років, і це, власне, й було найстрашніше в його житті, як він тепер розуміє.

Навіть коли він залишився сам, він не вийшов з того дивного стану заціпеніння душі, до якого так звик, що вже не помічав його. І до того, як він залишився сам, він також не

помічав непорушності свого серця, яке колись, в давні, доісторичні часи, завмерло на одній точці, саме завмерло, хоч і не спинилося, і продовжувало виконувати свої складні функції в стані отієї завмерлості, яка не була ні життям, ні смертю, а чимсь середнім, неприродним, як тепер він розуміє, протипоказаним плідному існуванню.

Найбільше ж лихо полягало в тому, що він сам в усьому винний, що нікого було обвинувачувати, Марію ж особливо, вона ніколи нічого не обіцяла йому, крім звичайної порядності, вона не належала йому всі тридцять років; з першого дня, як вони побралися, вона жила своїм, відомим йому, але прихованим від нього життям, це було потаємне життя, але тим більш могутнє, що вимушене було само себе приховувати від стороннього ока, від його, Кирила Зотовича, ока в першу чергу. Він був винний у всьому через те, що самовпевнено думав, що *потім* вона його полюбить, зможе полюбити... Ні, цього не сталося, не змогла, і не можна було цього від неї вимагати.

Чим же тоді було їхнє спільне життя, якщо не неволею для обох? І чому вони не намагалися навіть вирватися з цієї добровільної неволі? Адже він не силував Марію, вона сама прийшла до нього.

Автобус несамовито ревів на віражах, назустріч здалеку пливли безшумно спочатку різнокольорові габаритні ліхтарі зустрічного рейсу, спалахували і пригасали фари, зустрічний рев виникав у свідомості на низькій ноті, звук посилювався і підвищувався з наближенням зустрічного страховища, потім два реви, два виття зливалися в один оглушливий, несамовитий зойк, який за мить розпадався на два самостійних звучання, які продовжували існувати вже самостійно, одне близьке, постійне, а друге дедалі тихіше, завмираюче, завмерле, мертво, лише уявне. Це до певної міри нагадувало їхнє співіснування, два потаємних болі, зойк вражених на смерть сердець, який зливався у спільній німоті, щоб нарешті розпастися на два окремих... Його біль залишався з ним, а той, інший, зустрічний, уже віддалився, він уже не чув його,

наче він вичерпався... Може, так і сталося? Може, вона тепер щаслива, щаслива уже стільки років, з того дня, коли Вовка витримав іспит і переступив поріг медичного?

Автобус спинявся, пасажири поодинокі виходили на темних зупинках, біля якихось тільки водіїв відомих стовпів, містків, розгалужень шосе. Дорога йшла напрямі мимо населених пунктів, вони випливали з темряви розсипом неяскових вогнів то праворуч, то ліворуч. Колись він міряв цей шлях піхтурою, з речмішком за спиною, з гвинтівкою на ремені, він двічі пройшов його — з заходу на схід і зі сходу на захід — через усі містечка і села, які тепер пропливають мимо в темряві, заколисані нічним спокоєм, втомою, гарячковим напруженням дня, терплячі, переобтяжені споминами, найлегшим і найважчим у світі тягарем, який не можна ні скинути, ні перекласти на інші плечі.

І це також стосувалося до Кирила Зотовича, через те, що, навіть перебуваючи тепер на вільній волі, здобувши свою перемогу, він жив одночасно і в добі своїх поразок, вони весь час були з ним, на його горбі, як частина його буття, яке ніколи не робилося простішим, але дедалі ускладнювалося з кожним ударом тепер уже вільного серця. Він це знав. Це не лякало його більше, він ішов назустріч кожній наступній хвилині життя з радістю, зарані приймаючи все, що вона може йому принести.

В автобусі пригасили вогні, нечисленні пасажири мовчали в своїх кріслах, чорний нічний вітер гуляв над їхніми головами, ворущачи хустки жінок; свіжість поля, прохолода лук, пахощі далеких лісів були на його крилах, він бив ними сміливо, вільно і безболісно, серпневий нічний вітер. Захід давно уже погас — простір ночі належав йому і більш нікому.

Ранком першого вересня Вовка вперше пішов у інститут. Марія прокинулася раніше за всіх, нечутно приготувала снідання, стіл, як завжди, вона накрила в кухні, тоді це була тільки їхня квартира, вони не розміняли її в зв'язку з подальшими обставинами. Стіл Марія накрила в кухні, але це був не щоденний їхній скромний стіл, вона поставила найкращий

посуд, поклала серветки, і квіти були на столі, і скатерть біліла й похрускувала, туго накрохмалена, і вся кухня виглядала святково, а сама Марія зустріла їх, коли вони вийшли вже помиті й одягнені, незвичною щасливою усмішкою, очі у неї сяяли... Кирило Зотович радісно здивувався, він боявся злякати свою радість того ранку і навіть дихав обережно. Марія завжди приділяла багато уваги Вовці, а сьогодні вона святкувала справжнє повноліття сина, вона мала право на це свято, бо весь тягар виховання сина лежав на ній, вона пережила усі його дитячі хвороби, евакуаційну дистрофію, шкільні труднощі, особливо в останніх класах, коли Вовка з хоробливого, несміливого хлопчика перетворився раптом на довготелесого нахабнуватою підлітка, з яким стало так багато мороки, що голова часом йшла в неї обертом. І десятий клас, коли хлопець так змінився, що ніхто його не міг впізнати, коли прокинувся в ньому інтерес до навчання і твердо визначилось покликання. Вовка блискуче склав іспити, вона знала, що це її перемога, наслідок її піклувань, довгих, терплячих розмов, непомітних делікатних підказувань, тактовних корекцій його, Вовчиної, траєкторії, свято належало їй, і Кирило Зотович так і зрозумів усмішку Марії — як її торжество.

Вони поснідали в урочистому мовчанні, Вовка також бачив материну радість, він не дозволив собі порушити її жодним дотепом, до яких був тоді особливо охочий, він сховав свою іронію у найглибшу кишеню, видно було, що він і сам радіє, — два іспити майже без перерви, випускний у школі і вступний до інституту — це було неабияке навантаження, в ньому стався ще не до кінця і йому самому зрозумілий злам, він знав, що дитинство кінчилося, починається велике життя, неймовірно велике життя, яке так багато обіцяє, так багато, що аж дух забиває моторошна радість...

Марія сказала:

— Ось ти вже й зовсім дорослий, Вовчику!

І знову Кирило Зотович почув в її голосі неприховане торжество, він вдячно подивився на неї, вона була в той день надзвичайно гарною, просто красунею, великі сірі очі повни-

лися світлом, в них спалахували синюваті іскорки, боже мій, їй ніхто б не дав її сорока трьох років, тепер їй уже за п'ятдесят, вона, напевне, постаріла і змінилася, а тоді, того ранку, у Кирила Зотовича завмерло серце від її краси, легкості, молодості... Він заплющив очі і подумав, що, можливо, тепер вона належатиме йому, що повноліття сина зблизить їх, як не могло зблизити і не зблизило його народження, дитинство, бурхливе і нерівне виростання.

Марія не любила ніжностей, і Кирило Зотович знову здивувався, коли вона поцілувала Вовку в лоб, він уже поснідав і переступав з ноги на ногу біля столу, ніяковіючи і не знаючи, що сказати, йдучи на першу лекцію... Вовка спалахнув від материного поцілунку, нахилив свою уперту голову і раптом незграбно обняв її, затримав на мить у великих, ще хлоп'ячих руках і, не озираючись, вийшов з кімнати.

Марія погасла, наче хтось задмухав ті сині свічечки, що палали в її очах. Біла бляшана сковорода з-під смаженої картоплі дрібно тремтіла в її руках і тихенько брязкала об борг білої раковини, над якою вона намагалася її вичистити якоюсь темною пастою з яскравого тюбика. Цілком зрозуміле хвилювання, реакція на приплив радості, хвилинна порожнеча душі, яка щойно пережила високе піднесення. Кирилові Зотовичу здавалося, що він розуміє Марію. Вона була йому ще дорожчою в цю мить, її втома зворушувала, у нього навернулися сльози на очі.

— Спасибі тобі, Маріє,— сказав Кирило Зотович, підводячись з-за столу.

Марія повернулася до нього від раковини. Ганчірочка з пастою була у неї в руці. Кирило Зотович ніколи не дякував за снідання так урочисто, і вона зрозуміла, що не за снідання він дякує їй... Сині свічечки знову спалахнули у неї в очах. Вона усміхнулася і кивнула йому мовчки головою.

Кирило Зотович не наважився підійти і обняти її, свято скінчилося, Марія перетирала посуд, сонячний промінь, що освітлював рано-вранці їхню кухню, проповз свій відтинок стіни, на якій висіли каструлі, друшляки, сковорідки, і все

навкруг стало сірим, буденним,—і йому був час уже йти в управління.

Автобус ревнов несамовито, різко заспівали гальма, з темряви, освітлена фарами, повільно впливля обкладена блискучими кахлями будка і зупинилася під вікнами автобуса.

Шофер крикнув з свого місця, нетерпляче повертаючи голову:
— Кому виходити? Не затримуйте!

Проходом між двома рядами крісел, не поспішаючи, по-сунув до виходу якийсь вайлуватий парубок без кашкета, у розхристаній сорочці, затримався біля Кирила Зотовича і мрукнув, наче спросоння:

— Не замислюйся, папашо, дірка в голові буде, коли будеш замислюватися!

Автобус нетерпляче рушив, парубок зіскочив з підніжки, Кирило Зотович ухопив поглядом його широку спину — і вона зникла, наче потонула в темряві, разом з кахляною будкою, кущами і прибитими пилом квітами на довгастій клумбі.

Повернення до дійсності було таким несподіваним і рапто-вим, що Кирило Зотович в першу хвилину не зрозумів, де він перебуває, що можуть означати для нього широка спина парубка у сорочці з фантастичними пальмами і банановими деревами, клумба, будка і нічна темрява, яка усе це наче від-різала від нього. Вітер знову шарудів у нього над головою, автобус набирав швидкості, він розкрив з шурхотом стіну повітря перед собою; обтікаючи його великий корпус, воно намагалось якнайшвидше зімкнутися за ним, тислося у слухнені вікна, все заповнювало собою і своїм рухом.

Попереду, здавалося, що вже зовсім близько, замиготіли кризь товщу темного повітря нерясні вогники ліхтарів, вони тремтіли, як зорі, яких не видно було на небі цієї ночі, неначе вони переселилися на землю, ближче до людей, до притишеного, заглибленого у свої думки Кирила Зотовича, який уже сам-один сидів у автобусі і почував, як завмирає в нього серце... Погоні за ним не було, він був вільний, чому ж не залишає його почуття тривоги і якогось дивного остраху? Чого він боїться? Куди поспішає? Від чого хоче сховатися? І чи

справді його притулок, останнє сховище там, куди він поспішає цим нічним мастодонтом крізь темний вітер, неначе крізь хащі?

Вогники ліхтарів розповзаються по горизонту, автобус націлений прямо на них, він летить з загрозливою швидкістю, але вони не наближаються, миготять на одному місці і то ряснішають, то їх стає зовсім мало, наче хтось гасить їх на мить і потім знову запалює попереду.

Перше, що впало в очі Кирилові Зотовичу, коли він повернувся з управління, була надзвичайна чистота в їхніх кімнатах. Він одімкнув двері своїм ключем, як завжди, і спинився в невеличкому передпокої, щоб повісити на гачок свій капелюх і причесатися перед дзеркалом. Тиша оглушила його. Підлоги були змиті, де-не-де на них ще поблискувала непротряхана волога. Чисті половички лежали на своїх місцях, як смугасті стежечки з кімнати в кімнату. Було скрізь прибрано, вікна блищали, на столі в його кімнаті також стояли квіти — різнокольорові айстри: мохнаті, махрові, з закрученими пелюстками, схожі на хризантеми... Свято продовжується, сам собі усміхнувся радісно Кирило Зотович і тут помітив на своєму столі біля вазочки з айстрами блакитний конверт з друкованою маркою без поштового штемпеля і без адреси.

Кирило Зотович підійшов до столу навшпиньках і обережно узяв конверт двома пальцями за ріжок, наче боявся обпектись... Він не знав, що в тому конверті, чого він може від нього сподіватися, не думав навіть про те, що лист може стосуватися до нього. Просто лист, але чомусь дивний — не пошті... Конверт був не заклеєний. Передчуття якоїсь неоправної біди обхопило Кирила Зотовича. Він ніколи не одержував таких листів, без штемпеля і адреси... Приходили недбало написані листи від однополчан, потім і вони перестали приходити, він і сам рідко писав, набридала за день писанина в управлінні. Хто міг залишити цей блакитний конверт на святово прибраному столі біля вазочки з квітами, кому він потрібний, щоб писати йому! Він не запитував себе, він знав, що лист від Марії, про це сказали йому чистота і тиша в кімнатах, промиті до блиску вікна, стежечки на підлозі

і світлий квадратик на стіні, там, де ще вранці висіла картка Вовки,— вони вдвох водили його до фотографа десять років тому, в той день, коли він вперше пішов до школи... Десять років! Ціле життя, від якого не залишилося ні сліду, ні підсумку... Хіба що цей лист, який він боїться прочитати.

Стілець важко застогнав під ним. Кирило Зотович дивився на білий аркуш паперу з Маріїними великими круглими літерами. Кожна літера була як туго скручена пружина, він читав, і пружини розкручувалися в його мозку, сповнювали болем, він весь кровоточив, потім пружини знову згорталися в окремі літери, він не одразу розумів слова, в які вони склалися.

«Не шукай мене. Я нічого тобі не винна. Я виконала всі обов'язки, які взяла на себе, тепер я вільна. Тобі буде боляче, знаю це, але я не могла тебе любити — це сильніше за мене. Сьогодні ще сильніше, ніж колись, ніж давно... Завжди. Володі я вже не потрібна, можливо, він колись зрозуміє мене. Та я хотіла б, щоб вчинок мій залишився йому не зрозумілий, щоб урок життя і кохання був для нього інший. За квартиру, електрику і газ заплачено. Гроші в твоїй шухляді. Я взяла тільки на квиток. Ще раз — не шукай мене, забудь. Марія».

Від листа дихало кригою. Вона навмисне добирала найхолодніших слів, різких, дошкульних, вбивала їх в його душу, неначе цвяхи, короткими безжалісними ударами. І про електрику, і про газ написала навмисне. Кінець. Нічого не можна повернути. Він знав наперед, що так кінець кінцем станеться, передчуття цієї катастрофи, страх перед нею, перед її неминучістю завжди жив у ньому, з першого ж дня, з тієї хвилини, коли вона прийшла, приповзла до нього з переламаним хребтом, шукаючи порятунку... Він повинен був би зрозуміти, що вона могла обрати кого завгодно іншого.

— Не обіцяю тобі нічого, крім вірності,— сказала Марія.

І тоді він з радістю прийняв це, не розуміючи, який тягар лягає на них обох.

Що сталося тоді між ними — між Марією і тим негарним, підсліпуватим філологом у товстих окулярах? Вона ніколи не

розповідала, він не почував за собою права розпитувати її. Що могло її в'язати з ним? Вона була красунею, гордою, сміливою, незалежною, співала в інститутському хорі і захоплювалася художньою гімнастикою. Не можна було відірвати очей від неї, коли на спортивному святі вона виконувала танець з обручем... Їх було там багато, молодих гарних дівчат, засмаглих, струнких і сильних, а всі дивилися тільки на неї, бачили тільки її, стежили за кожним її рухом, ловили кожний поворот її обтяженої короною темно-русого волосся голови... Чи, може, то йому так здавалося? Може, то лише для нього таким могутнім закликком, такою тугою і радістю звучав її голос в хорі? Вона співала з блідим обличчям, тільки сині свічки горіли в її очах, виказуючи усю стриману пристрасть, що сповнювала її істоту.

Навіщо він був їй потрібний, той млявий філолог з купою потріпаних книжок під пахвою, у кущих штаненятах і якійсь косоворотці кольору «смерть прачкам»?

Кирило Зотович тільки один раз бачив їх удвох, випадково, на денному сеансі в кіно, в натовпі, що сповнював вузьке довге фойє, в кінці якого на невеликій естраді виламувався під баян безголосий куплетист. Марія познайомила їх, вони стояли, притиснуті одне до одного публікою, що гула, не звертаючи увагу на куплетиста.

Марія назвала ім'я і прізвище свого філолога. Кирило Зотович не розчув. Філолог подивився на нього крізь товсті окуляри і простягнув навкіс вздовж свого живота мляву руку, якимсь кумедним жестом — ліворуч і вниз.

Кирило Зотович внутрішньо усміхнувся, так от він який, виходить, його суперник... І одразу ж внутрішня зневажливо-переможна посмішка, почуття своєї зверхності над тим філологом зникли. Кирило Зотович побачив, що Марія обережно двома довгими гарними пальцями знімає з плеча у філолога якусь тільки їй одній видну пушинку. В доторку її пальців до філологової сорочки кольору «смерть прачкам» було стільки ніжності, відданості — не дівочої, швидше материнської, що Кирило Зотович з жахом визнав себе не переможцем,

а переможеним... Філолог зняковів, незграбним рухом зняв товсті свої окуляри, і Кирило Зотович на додаток до всього побачив напрочуд великі, по-дитячому блакитні очі з безбарвними безпорадними віями.

Філолог прикрив очі склом окулярів, Кирило Зотович більше не бачив їх, він і з філологом ніколи більше не зустрічався, але того дитячого вдячного погляду забути не міг і ніжності, яка була в Маріїних гнучких пальцях, ніби для цієї ніжності створених, крізь пих вона переливалася в свого коханого, в оту підсліпувату комашку, в безбарвну тлю, в жалюгідного нікчому... Кирило Зотович затремтів од ненависті до філолога, який давно вже був не філологом, а маловідомим другорядним письменником, книжки якого неохоче друкували, хоч і визнавали за ним неабиякий талант.

Що ж, вона тоді вже знала, що він талановитий, і любила його за сховані можливості, яких ніхто ще тоді не бачив? Чи за дитячі очі? За безпорадність, може, загубленість у водовертях життя? За розуміння світу і разом з тим — відчуженість дивну від нього?

Кирило Зотович, не розчувши тоді в кіно прізвища філолога, став називати його в своїх думках Сковородою. Невідомо чому нагадував йому млявий телспень з дитячими очима «мандрованого філософа», який писав малозрозумілі вірші дивним язичієм і латинською мовою, блукав із саквами і посохом по селах, нічого не хотів від життя і більш від усього боявся, що воно його впіймає.

Пізніше, через багато років, Кирило Зотович побачив ті здивовані і вже стомлені своїм здивуванням дитячі очі на портреті в книжці, яка з'явилася в їхній хаті. Колишній філолог дивився в об'єктив фотоапарата, зморшкуватий, чисто поголений, окуляри він зняв, на ньому був товстий светр з грубої вовни, коротке волосся справді нагадувало стрижку Сковороди... Кирило Зотович довго обминав ту книжку, він не хотів, боявся її читати, але одного разу вночі, коли Марія вже спала, а Вовка десь забарився з своєю шкільною компанією, книжка знову потрапила йому на очі. Він розгорнув її, пере-

біг очима першу сторінку і читав, уже не відриваючись, до ранку.

Йому здавалося, що він, нарешті, щось зрозумів. Сковорода у грубому светрі знав щось таке, чого не знав Кирило Зотович, і бачив світ таким, яким його не бачив не тільки Кирило Зотович, але й багато інших більш відомих письменників, перед якими «мандрований філософ» стояв наче у затінку їхньої слави.

В його книжці нічого не говорилося прямо, не було безапелляційних думок і тверджень, він немов з острахом, обережно торкався усім відомих явищ, нічого нового не відкривав у них, але разом з тим почувалося, що він говорить про найголовніше, про те, що інші обминають або неспроможні помітити і зрозуміти. І він не нав'язував своїх висновків — він примушував вірити собі не силою слова, а глибоким внутрішнім знанням, яке не шукало красивих слів, бо вони не були йому потрібні.

Кирило Зотович, обхопивши голову руками, сидів над останньою сторінкою. Ранок знайомим променем уже освітлював їхню чепурну кухню. Вовка прийшов аж о другій ночі, шкільна вечірка затяглася, потім блукав по місту з своєю компанією. Вовка здивувався, заставши батька над розгорнутою книжкою, він не мав підозри, що саме говорила батькові груба книжка, яку мама принесла з крамниці і дбайливо загорнула в синій папір, — взагалі в книжках багато нісенітниць, коли він закінчить школу, він і в руки їх не братиме, пишуть бог знає що, ще й вивчати заставляють!

Вовка впав на ліжко й одразу ж заснув. З-під простирадла визирали його великі ноги в шкарпетках, протертих на п'ятах. Марія вранці прокинеться і вжахнеться. Кирило Зотович поправив на хлопцеві простирadlo і знову пішов на кухню. Там і застав його ранок, ковзнувши рожевим променем по алюмінієвих сковородах і каструлях на стіні.

Якщо «мандрований філософ» і в житті такій, як у своїй книжці, все зрозуміло: він не міг не перемогти.

Кирило Зотович згадав ту єдину зустріч в фойє кіно, поставив знову себе поруч з колишнім філологом — контраст був вражаючий... Як він не зрозумів тоді, що в'яже Марію до цих дитячих очей за товстим склом окулярів? В них була глибина, незмірна глибина, розуміння і співчуття до світу.

Кирило Зотович прийшов у ванну кімнату, ввімкнув електрику і подивився в дзеркало над раковиною умивальника на свої очі. Він побачив поверхню — жовтуватий білок, уже посичений тоненькими червонистими жилками, неспокійного темного чоловічка в центрі коричнюватої рогівки — і все; глибини за всім цим не було. Значить, правда, що зміст людини, її душа, криється, ні, розкривається в очах? Втому скинемо з рахівниці, вона може ушляхетнити й очі вбивці. Важливий погляд. Можна дивитися на світ і нічого не бачити, крім речей у їх зовнішній конкретності. Може бути практичний погляд, який в усьому бачить користь, оцінює світ з точки зору придатності до вжитку. Може бути байдужий, незацікавлений погляд «вскользь», який не зачіпає навіть поверхні явищ, який не знає, що кожною поверхнею є ще й інший вимір, не догадується, що світ існує в трьох вимірах, яких також мало для його остаточного розуміння... А людина? Як виміряти її глибину? Чи є остаточна межа глибини людської душі? Хто може сказати з певністю, що йому відомі всі координати і всі виміри душі навіть найближчої людини? Людина, можливо, найбільша таємниця світобудови. І він сам, Кирило Зотович, чи знає він себе настільки, щоб передбачити кожну свою думку і кожний вчинок? Міг би він сказати місяць, три тижні тому, що буде щоп'ятниці сідати в автобус міжміських сполучень і намагатиметься порвати той ланцюг, що в'яже його з минулим?

Кирилові Зотовичу здавалося, що, віддаляючись від своєї кімнати в тепер уже комунальній квартирі, він ніби розтягує той ланцюг, робить його довшим і тоншим, неначе він гумовий... Адже й гума має межу напруження і мусить колись перерватися. Це було б щастя. Минуле відпало б від нього раз і назавжди, нехай з болем розриву, все одно біль минає, рани

заблизнюються... Ні, нічого не минає без сліду — рубець нагадує про кров, яка вибігла з рани...

Вогні на горизонті присунулися ближче, і небо над ними поблідло, неначе збиралося спалахнути білим полум'ям.

Низькі будинки передмістя, паркани, штахетники, високі голуб'ятники насувалися повільно на автобус.

Схлюпувалося висвітлене електрикою, прибите сірим пилом бляшане листя рясних вишняків, з дзвінким шарудінням пролітало повз Кирила Зотовича, стишувалося десь позаду, а назустріч летіло вже нове шарудіння.

Автобус зупинився біля довгастої кахляної будки. Навколо не було ні душі. З віконця визирала, квітчастою хусткою пов'язана, неначе очіпком, молода, не по роках гладка жінка-диспетчер.

Шофер сидів, поклавши стомлені великі руки на бублик стерна.

Кирило Зотович кивнув йому на прощання — шофер не відповів, неначе не побачив його.

— Ну що, Бугаєнко, — крикнула з віконця жінка в очіпку, — будемо замикати лавочку? Я вже давно хочу бай-бай...

— Сама будеш давити подушку чи допомогти тобі? — озвався мляво шофер, вилазячи з-поза стерна.

Очіпок захихотів, затрусив товстими плечима і одсунувся в глибину диспетчерської кімнатки.

Кирило Зотович обійшов автобус ззаду. За освітленим колом невеликої площі біля автобусної станції чорнів обсаджений розлогими кленами тунель вулиці. М'який дерев'яний тротуар вгинався під черевиками, пахло теплим пилом, перегрітими дошками, темно поблискували вікна, ніч дихала стомлено і неначе зітхала крізь сон.

— Щось трапилось? Я так вас чекала, Кириле Зотовичу.

Любоччине тоненьке плече попливло поруч і трохи нижче його плеча, воно то торкалося його рукава вище ліктя, то одхилилося, залишаючи теплоту доторку. Кирило Зотович не здивувався, що Любонька так несподівано виникла з темря-

ви, наче вийшла з паркану. Він знав, що вона його зустріне, не на автобусній станції, а десь по дорозі до її хати. Любоччині підбори спочатку дріботіли, не пристосувавшись до його широких, повільних кроків, вона наче поспішала одвести його до себе, сховати від заспаних, підозрілих очей задушливої ночі, від схлипування важкого кленового листя, що сповнювало її незрозумілою тривогою і страхом.

— Я боялася, що ви вже не приїдете...

— Могло б статися.

Любонька спинилася, і Кирило Зотович побачив, як у темряві стрепенулися її руки і притулилися до грудей, немов прикриваючи їх від удару. Очі її він також побачив, вони волого світилися, широко розкриті, непорушні. Він схилився до неї і відчув, як затремтіли її гострі вії під його губами. Вона стояла покірною і беззахисною, як дитина, пустивши руки вздовж тіла. Ніч укривала їх теплою темрявою.

Любонька м'яко штовхнула низьку хвіртку в штахетнику і посторонилася, пропускаячи Кирила Зотовича у двір.

Коли під впливом самоти і нестерпної туги Кирило Зотович почав шукати розради і відпочинку для душі в книжках, він помітив, що всі відомі йому характери і типи людей, чоловіків, жінок, молодих і старих, дітей і підлітків, давно вже в тих книжках класифіковано і описано, часом з точністю, яка перевищує наукову. Раніше він мало читав, випадково прочитаним книжкам не надавав значення. Йому ні до чого було розбиратися в складностях людських характерів, людей він цінував за їхніми діловими якостями, високо ставив тямущих, роботящих, організованих, зневажав ледарів, неуків, нехлюїв.

Виявилось, що книжки недурно пишуться. Вони допомагали Кирилові Зотовичу зрозуміти не тільки інших, але часом самого себе. Вражений своїм відкриттям, він почав давати відомим йому людям імена книжкових героїв. Так з'явилися серед його знайомих Акакій Акакійович, Король Лір, Хоробрий Кравчик, Кандід... Читав він жадібно, без вибору, по-

спішаючи надолужити згаяний час, коли книжки, і ті, що їх пишуть, і ті, що їх читають, здавалися йому пересиченими людьми, які не знають, що є в світі більш істотні речі — верстати, будівництво мостів та електростанцій, лікування людей, оранка і сівба, боротьба з ерозією ґрунтів і повеями.

У Кирила Зотовича з'явився зошит для записів, він замикав його на ключ від своїх нащадків, там було дещо і про них, їм не треба було знати батькових думок. Дещо просто стосувалося до його ближніх, дещо він записував по контрасту....

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

Десь глибоко в пам'яті Кирила Зотовича, в нещоденних його споминах жила здавна назва малого міста, у яке він їздив тепер щоп'ятниці. З назвою цією нічого особливого не зв'язувалося, хіба що один епізод його нескладної і небагатої на зовнішні факти біографії, але й цей епізод не був настільки значним, щоб про нього чи про місце, де він відбувся, завжди пам'ятати. Було й забулося. Тільки зрідка, в хвилини особливої туги чи скрути, випливали з пам'яті обложні дощі, грузький, розмитий грейдер, грузовики, що ревіли, буксуючи в глибоких, сповнених водою баюрах, криті іржавою бляхою будиночки в садках передмістя, висаджений в повітря міст з крутого на луговий берег річки і за ним — такий самий порізаний глибокими коліями грейдер, калюжі, твань, болото...

В крихітний його кабінетик в кінці довгого темного коридора влетів вісник богів, рожевошокий Меркурій в міні-спідничці, округлив на нього гарненькі блискучі оченята і випалив одним духом:

— Кирилозотовичуначальникууправліннявикликаєвастерміноводосебе!

Ноженята у Міні-Меркурія були гарнесенькі, стрункі, наче виточені. Звався Меркурій звичайним дівочим ім'ям — Капа.

Капі ї хотілося показувати свої ніжки — через те вона одною з перших в управлінні кльонула на нову моду, і разом з тим їй ніяково ставало щоразу, коли хтось занадто довго розглядав їх. Її обличчя спалахувало, вона зривалася з місця і летіла за свій стіл в прийомній начальника так швидко, що здавалося, на її білих сандалетах тріпочуть справді крильця вісника богів.

Кирило Зотович не встиг навіть усміхнутися — Капа вже вилетіла в коридор. Він ішов повільно до оббитих чорним дерматином високих дверей. Мідні цвяшки потемніли, але складний геометричний малюнок, що створювався з них, виразно попереджав про те, що за високими дверима вирішуються складні, важливі питання, і якщо перед кимсь ті двері відчиняються, то це значить, що його викликано на раду богів, хоч сонм їх і втілюється в одній особі невисокого на зріст, худорлявого, ще молодого чоловіка, який все знає, все розуміє і все наперед вирішив.

Кирило Зотович нічого особливого не чекав від виклику до начальника, нічого особливого і не сталося. Коло нього на вичочених своїх гарненьких ніжках дріботіла Капа, вона підкладала йому видрукувані на службових бланках папери, а він, не піднімаючи низько схиленої голови, старанно підписував їх товстим червоним олівцем — це значило, що папери йшли «вниз», папери «нагору» підписувалися чорнилом. Кирило Зотович до найменших дрібниць знав цей ритуал підписування паперів, він також готував їх і часом сам приносив на підпис. Начальник надавав цій процедурі велике значення, він не підписував, а священнодіяв і почував величезну насолоду від свого священнодіяння. Непорушність і урочиста зосередженість його в хвилини підписування паперів незаперечно мали свідчити, що він створений для цієї процедури і пристосований для неї, як ніхто інший.

Підписавши останній папірець, начальник підніс свій грубий червоний олівець майже на рівень плеча, немовби чекаючи продовження, але Капа вже підхопила папку з підписаними розпорядженнями і полетіла з кабінету, палаючи облич-

чям, як півонія,— вона знала, що начальник проведжатиме її струнку ніжки плотоядним невідривним поглядом.

Начальник обережно поклав олівець, наче боявся розколоти отією колодою шліфоване скло, яким був прикритий його стіл, і тепер тільки подивився на Кирила Зотовича.

— Так от, значить,— сказав начальник, через стіл простягаючи руку Кирилові Зотовичу.— Здрастуйте і сідайте.

Кирило Зотович сів і приготувався слухати, оскільки начальник його викликав, так от, значить, мав йому щось сказати. Він знав ціну своєму начальнику, як і всі знали йому ціну в управлінні. Нічого особливого чекати не доводилося. Можливо, до нього зараз повернеться його ж власна думка чи пропозиція, висловлена і сформульована ним раніше, повернеться, як зрілий плід начальникових кількатижневих повільних роздумів. Можливо, повернеться в спрощеному або спотвореному вигляді, це нічого не значить, коли Кирило Зотович буде її здійснювати, він поверне їй первісну викінченість і стрункість, головне, що начальник звик уже й до його думки чи пропозиції, як до своєї, і тепер вимагатиме її неухильного здійснення.

— Так от, значить, Кириле Зотовичу,— сказав, трохи помовчавши, начальник,— на Лобунівській фабриці мені не подобаються затримки з встановленням нового устаткування... Ящики з верстатами лежать надворі, добре, що під навісом, а директор вимагає перебудови і поширення цеху. На це піде рік-два... Та й де ми візьмемо асигнування?

Поки що начальник викладав його, Кирила Зотовича, недавно висловлену думку, викладав старанно, з його ж, Кирила Зотовича, аргументацією, яка так добре розташувалася в звивинах його мозку, що він широко вважав її своєю.

— На мою думку, якщо раціонально розмістити устаткування, воно може стояти і в старому цеху... Так от, значить...

Начальник витримав коротку паузу, немов завагався чомусь, він завжди вагався перед тим, як висловити своє рішення, але закінчив уже тоном розпорядження:

— Ви поїдете в Лобунн і розберетесь на місці. Як ви гадаєте?

Кирило Зотович давно вже гадав, що саме так, на місці, і треба вирішувати цю нескладну справу, яка вже занадто затяглася.

— Думаю, що так буде дуже добре,— сказав він.— Директор в Лобунах — уперта дама, але я думаю, що мені пощастить їй довести правильність вказівок управління.

Почуття такту не дозволяло Кирилові Зотовичу сказати «правильність ваших вказівок», він далекий був від підлабузництва, просто в інтересах справи треба було рахуватися з характером начальника, нехай думає, що всі мудрі вирішення виходять від нього, якщо це на користь справі.

— Коли я можу їхати?

— Так от, значить, в понеділок і можете їхати.

Начальник управління вийшов з-за столу, це мало значить, що він задоволений прийнятим рішенням і певний, що Кирило Зотович проведе його в життя уміло, терпляче і без особливих ускладнень.

Начальник провів Кирила Зотовича аж до дверей кабінету, які і зсередини були оббиті чорним дерматином, і саме тут, майже на порозі, коли двері ще за ним не зачинилися, на Кирила Зотовича накотилася хвиля споминів, хвиля такої сили і такої тривалості, що весь час, який лишався до понеділка, він жив, несподівано відкинутий в багаторічне минуле, в його тривогах і небезпеках і разом з тим у передчутті чогось нового, невідомого, яке неминуче мало його чекати в Лобунах... Чому спомини про минуле зв'язані були з передчуттям нового, якоїсь істотної зміни в його житті, Кирило Зотович не міг би сказати, але почуття це дедалі робилося виразнішим, і, беручи квиток в черзі на автобусній станції, він уже знав це з певністю.

Іхав він ранковим автобусом. Ніщо не нагадувало про минуле. Широка автострада, прорізана напряду через колишні горби передмістя, винесла його на важкий міст через Дніпро. На намитих пісках підводилися білі корпуси кварталів лівого

берега. На аеродромі приземлялися гігантські літаки. Простір ранкових полів розкривався, як братні обійми. Він усього цього не бачив. Дощ заливав обличчя, струмені води котилися з пілотки за комір гімнастерки, грузовик ревів у баюрах, вони вискакували, налягали грудьми, виштовхували, виривали важку машину з чорного багна, темніло хмарне небо, у вологій прірві попереду і з обох боків півколом спалахували вогні ракет, докочувався приглушений гуркіт гарматних пострілів.

Тільки їхній грузовик плазував у темряві по розмитій дорозі, проорюючи дифером третю колію у масному чорноземі, який виблискував, неначе политий мазутом, а може, воно так було і справді — перед ними тут пройшли безліч інших грузовиків, тягачів, гармат і танків, буксуюючи, розливаючи пальне і мастило, змішуючи його з багном, слізьми і водою.

Їх було дванадцятьоро у грузовику, не рахуючи шофера, дванадцятьоро майже беззбройних людей, які не знали, що робиться не тільки ззаду, але й попереду. Пункт зосередження їм сказали у штабі, карта давно вже скінчилася, не можна було знати, скільки лишалося до нього і чи знайдуть вони його у вказаному місці. Здавалося, що у темряві, яка насунулася на них з усіх боків, зникли без сліду усі села й міста, час минав, але вони не віддалялися від своїх ковбань і баюр, півдікіля не віддалялися і нікуди не наближалися — буксувала машина, буксували й вони самі, це був біг на місці, як буває у сні, коли шлях, здається, випереджає тебе, вириваючись з-під ніг, а ти лишаєшся на самоті з своїм серцем, яке сказано б'ється перед тим, як остаточно зупинитися... Порятунок тільки в пробудженні, в світлі, яке несе з собою ранок, в тиші, в доторку теплої руки, в хлопанні листя за вікном. Дощ, темрява, баюри... І раптом грузовик вискочив з грузької колії на вимашену слизьким багном, наче солідолом, бруківку, мотор загув притишено, Кирило Зотович лежав грудьми на кабіні, він побачив, а швидше — вгадав у темряві скошлану гушавину, та скошланість загрозливо швидко насувалася на грузовик, він входив у неї, як у хмару повсті. вона не могла

бути нічим іншим, як скупченням дерев, між ними щось забігло, грузовик вскочив у вулицю і спинився...

Багно, наче прірва, лежало обабіч бруку, вони впали в ту прірву наче з чорного неба, шофер виліз з кабіни, в храповику забрязкала корба, усі стояли темним півколом, мокрі шинелі лубом понастовбурчувались на них, шофер вилаявся стиха, кинув корбу в кабіну і сказав:

— Приїхали, начальнички... Хіба що нас...ти в бак, бензин скінчився.

Це таки мусило колись статися, після такої буксовки це було не дивно, могли спалити й зчеплення й порвати кардан, треба було чекати світу, щоб розібратися в обстановці. Півколо темних постатей у важких шинелях розпалося, вони рушили до хат, що сіріли за парканами,— кому до якої ближче. За Кирилом Зотовичем пішло ще троє.

Чоловік і жінка стояли у дворі на всипаній жувелицею стежці.

— Де ми? — спитав Кирило Зотович.

— У Лобунах,— відповів жіночий голос.

— Хто в місті? Наші?

— Ні наших, ні їхніх,— знову сказав жіночий голос, темна постать хитнулася, немов знесилена. Темрява озвалася чоловічим голосом:

— Може, де хто й притулився, як оце ви, а вдень нікого не було...

Усі вони стояли мовчки, і солдати, і хазяїни хати, переступаючи з ноги на ногу в нерішучості, їм усім доводилося вирішувати найважливіше в цю хвилину... Від цієї хвилини залежало все подальше, не можна було помилятися. Необхідність вирішення знесилювала їх. Солдати важко дихали за спиною у Кирила Зотовича, дихання жінки й чоловіка не було чути, наче вони затамували подих. Кирило Зотович узяв усе на себе, ніякого іншого виходу не було — він був старший у групі, йому дали пункт зосередження, він мусив привести туди всіх.

— До світу пересидимо у вас,— сказав Кирило Зотович і відчув, як трое бійців хитнулися за його спиною.

В хаті попадали на глиняну долівку. Кирило Зотович притулився плечем до стіни і заплющив очі. Уже пірнаючи в сон, який підступив до нього і заливав його, неначе темна холодна хвиля, він згадав, що треба поставити вартового.

На печі шепотіли чоловік і жінка, шепотіли одразу в два голоси, швидко, пристрасно, жінка схлипувала тихенько, як дитина, ковтала сльози і знову шепотіла, і не було кінця тому гарячому темному шепотінню... Кирило Зотович підвівся, одірвав плече від стінки і вийшов з хати.

Ніч продовжувала шепотіти і схлипувати, вона також скаржилася, але кому? Хто міг її заспокоїти? Хто знав те чаклунське слово, яке спиняє сльози і кров, гоїть рани і виймає біль з серця?

Кирило Зотович став під стріху, плече його знову злилося з стіною, тьма була близько біля очей, немов притулили до них чорні окуляри.

«Марія,— подумав Кирило Зотович,— Марія...»

Гірше від усього було незнання. Марія з дворічним Вовкою на початку червня виїхала на Поділля до родичів, там давно уже були німці. Спочатку здавалося, що це дуже близько, але фронт котився на схід, щодня відстань між ними збільшувалась... Може, вона встигла вернутися? Кирило Зотович вночі одержав повістку з військкомату, ранком він уже не належав собі, а через п'ять днів зрозумів, що зустріч з дружиною і сином відсувається все далі і далі.

За стіною темряви зрідка спалахували ракети. Ніч наче переморгувалась ними. Освітлювалась блідо площинка неба, потім повільно примерхала і наливалась темрявою, згодом трохи осторонь виникав новий повільний спалах і так само повільно згасав. Потім у небі на великій відстані виникло ледве чутне котяче мрукання, воно наповзало на Кирила Зотовича, голоснішало, і ось уже небо не мрукало, а захлиналися тигриним риком просто над головою. Мертве світло повисло над землею, холодна блакитна свічка, трохи далі друга й третя,

стало видно спід низьких темних хмар вгорі і кожну гілку, кожний листок, кожну дошку скособоченого паркану, що ого-роджував двір, у якому стояв Кирило Зотович. Плече його вгрузало в стіну хати, рикання над головою то притихало, то посилювалось, свічки не гасли, неначе їх навіки повісили у нього над головою, невідомо, скільки часу він простояв, об-литий їхнім мертвим світлом, один не скутий сном у цьому ви-мерлому місті,— свічки продовжували тліти під хмарою, тіль-ки світло їхнє було вже не сине, воно зблідло, зробилося каламутно-сірим, безбарвним, важким, немов процідженим крізь воду,— і Кирило Зотович зрозумів, що це вже світає...

Грузовик стояв посеред дороги з відкритими на обидва боки дверцятами кабіни, тепер уже не потрібний їм, мертвий.

З хати вийшла невисока жінка у якійсь кофті на плечах і чоботях на босу ногу, пружок хустки навкоси прикривав її сіре обличчя, волого блиснули на Кирила Зотовича великі сірі очі, вона була зовсім молода, худенька, схожа на дівчинку. Голою до ліктя тонкою рукою притримуючи біля горла свою кофту, вона стояла в рамі дверей і мовчки дивилася на гру-зовик за парканом. Нечутно за її плечима з'явився її чоловік у ватнику, підперезаному ременем, у теплому картузі з вели-ким козирком, він також дивився на грузовик понад її голо-вою, обоє мовчали, між ними все вже було вирішено, їм уже не потрібні були слова, вони вже всі їх виговорили пошепки на печі.

Кирило Зотович з нудьгою і заздрістю дивився на них. Чо-ловік поклав ззаду велику важку руку на плече жінки, поклав таким легким, обережним рухом, неначе пір'їнки положив. Вона притулилась до його грудей спиною — і теж легко, ледь чутно. Біда єднала їх, спільне лихо в'язало їх одне до одного, не могло бути сумнівів — про це, саме про це говорили лег-кість і обережність їхніх рухів, біль, що висвітлював їхні очі і випалював сірі обличчя...

Біля грузовика з'явилися шофер і солдати, які спали в ха-ті через дорогу. Шофер пірнув під капот машини, щось там крутив, кудись дмухав, солдати мовчки дивилися на нього,

він з серцем грюкнув капотом і витер руки об поли шинелі... З-поза спини жінки й чоловіка почувся кашель, вони переступили через поріг і стали осторонь під стіною. Тепер надворі були вже всі. Треба було рушати звідси. Кирило Зотович, не дивлячись ні на кого, рушив до хвіртки.

— Ну що ж, давай,— почув він голос у себе за спиною і мимоволі озирнувся.

Жінка лежала головою на грудях у чоловіка, він обережно знімав з своїх плечей її тонкі руки, вона одсахнулася від нього, вловила тонкими пальцями ріжок хустки і затулила нею свій спалений нічним шепотом і поцілунками рот. Чоловік нахилився до неї і поцілував ув очі.

У Кирила Зотовича не було прощання, він не знав, де його Марія. Вона не обіцяла йому нічого, крім вірності. Він знав, що вона дотримає слова. Але кохання не було, він не почував його ні тоді, коли вона була біля нього, ні тепер, коли відстань лежала між ними, інша відстань, ніж та, яку він почував завжди,— холод, порожнеча.

Чоловік ішов слідом за ними з двору. Жінка подала йому полотняну торбинку з харчами і білизною, він мовчки кинув її лямкою на плече. Вона стояла на порозі і дивилася йому вслід спаленим коханням і тривогою поглядом.

Ідучи вперше автобусом в Лобуни, Кирило Зотович весь час бачив перед собою ту осінню хату, жінку на порозі, її запалені очі на блідому обличчі, весь час вчувався йому той нічний шепіт, через який він вийшов з хати і став під стріхою, вдивляючись в скошланий морок, в спалахи ракет, в мертве світло ліхтарів під хмарою... Стільки років минуло з тієї ночі, а він усе пам'ятає, наче не пролягло прірвою життя між давниною і сьогоднішнім днем! Скільки різноманітних існувань вміщується в одне людське життя, думав Кирило Зотович про себе, як про когось стороннього, зовсім малознайомого, майже чужого йому чоловіка. То здавалося йому, що він розуміє того другого, давнього, який не вмирав у ньому, продовжував існувати поруч з ним же сьогоднішнім, то він робився для нього

нерозгаданою таємницею, що дедалі робилася темнішою і заплутанішою... Він не знав, хто думає в автобусі про ту жінку на порозі хати,— сьгоднішній Кирило Зотович, який їде в службовій справі в напівзабуті Лобуни, чи давній молодий військовий, який ніч простояв, впершись плечем у змиту дощем стіну, за якою не припинялися шепіт, поцілунки, сльози.

І хто це думає про можливість зустрітись знову з тією невідомою безіменною жінкою з Лобунів, Кирило Зотович також не знав. Навіщо вона була потрібна їм обом, і давньому, і теперішньому Кирилові Зотовичу, що вона могла їм сказати? Вони обидва знали про неї коли не все, то найголовніше, те, з чим увійшла вона в їхнє життя... Сьгоднішньому Кирилові Зотовичу вона здавалася втіленням відданості, терплячого кохання, сповненого болю щастя. Іншим він щастя уявити не міг, він давно вже звик до думки, що щастя без болю не буває, що щастя не може бути спокійним, вдоволенням, безтурботним... Його або шукаєш, або боїшся загубити, воно невловне, на одну мить оселиться в серці і зникне, неначе згорить без сліду, і тебе перетворить на купку попелу. Скільки їй може бути тепер, тій жінці з хати на краю міста? Дочекалася вона чоловіка? Про нього Кирило Зотович також нічого не знає. Йшли разом, разом ночували в осінніх скиртах, ділилися хлібом, який їм давали по селах, пекли мерзлі буряки у лісі, повзли через лінію фронту, а потім їхні дороги розійшлися, той учитель попав у піхоту, може, його там і вбило... Кирило Зотович згадував його з заздрістю: легко вмирати, знаючи, що на порозі хати стоїть жінка з зацікавленими сірими очима і жде тебе, і довго буде ждати, і не забуде... А може, забула?

Раніше Кирилові Зотовичу здавалося, що в ньому завжди непомітно помирає одна і так само непомітно народжується інша людина, що від нього давнього нічого не залишається з народженням його вже нового. Ні, це було помилкою — він продовжував жити в собі в усіх своїх станах і змінах: жив у ньому хлопчик у піонерському галстуку на білій сорочці з відкладним коміром, вухатий хлопчик, який до нестями хотів

бити в барабан попереду загону або дмухати в суремку, яка горіла на сонці, наче справді була з золота; і завжди голодний студент, закоханий у горду дівчину, яка не хотіла й дивитися в його бік; і майже зовсім незнайомий йому солдат у важких чоботях і незграбній шинелі, який з постійною нудьгою думав про свою дружину, яка не обіцяла йому кохання, не любила його і, не люблячи, понесла від нього і народила йому сина... Сивий самотній інженер по устаткуванню, який сидів в управлінні в маленькому кабінеті, був тільки оболонкою, під якою товклися і сперечалися поміж собою всі інші, попередні Кирило Зотовичі, такі ж живі, незадоволені, голодні, спрагли, як і той Кирило Зотович, що їхав у службовій справі в Лобуни, але думав не про фабрику і не про устаткування, а про жінку, імені якої ніколи не знав... І вона також, виходить, жила в ньому, а він думав, що тільки Марія, що для іншої немає ні квадратного сантиметра житлоплощі під його шкірою.

Багатоманітність його власного внутрішнього, нікому невідомого життя і лякала, і радувала Кирило Зотовича. Кінець кінцем виявилось, що він не однозначний, як телеграфний стовп або стіл, за яким він писав і підписував папери. Часом він неначе зазирав у самого себе з острахом і цікавістю: що там діється, хто прокинеться сьогодні? Завжди це було таємницею і несподіванкою.

— Слухай,— сказав одного разу вранці піонер у червоному галстуці, сказав саме тоді, коли Кирило Зотович вже стояв на порозі з своїм потертим старомодним портфелем під пахвою,— купи мені золоту суремку у крамниці «Дитячий світ», таку, знаєш, з червоним штандартом «Будь готовий!», обшитим золотим позументом, знаєш?

— Гарзд, купимо,— відповів тому піонеру Кирило Зотович і спам'ятався, стоячи в Пасажі біля ще замкненої крамниці «Дитячий світ»... Шкода, що вона була замкнена, він обов'язково купив би, піонер був би задоволений і вдячний йому.

Вночі прокинувся голодний студент, лежав у темряві з розплющеними очима, крізь довго не витрушувану, набиту пилом

штору сіялося кволе місячне сяйво в кімнату, вона була наче налита синім молоком...

— Не обіцяю тобі нічого, крім вірності,— сказала знову студентові Марія, і він погодився з нею, так він її любив.

Але це ж був гріх, це був злочин, який убив їх обох... І хто, хто, хто був злочинцем, убивцею, грішником, якому судилося нести свою покуту до нової повної смерті?

— Ти вбила себе й мене,— казав голодний студент Марії,— змертвила мене повільною смертю душі, убила своєю жертвою... Навіщо? Він відкинув тебе, твій мандрівний філософ, і ти мала гинути сама, не тягнучи на дно нікого за собою... Але ти боялася вмирати, тобі потрібний був хтось, за кого ти могла б ухопитися, як за соломинку. Соломинка не рятувала тебе і сама зламалася... Ти винна, ти, тільки ти!

Марія лежала поруч із студентом у не зігрітому коханням ліжку, чужа, холодна, далека. Сине місячне молоко заливало кімнату від підлоги до стелі, воно було пільмою, болем, неіснуванням.

— Прости,— сказав студент,— відпусти мені мій гріх, я винний, тільки я.

Студент лежав, склавши руки на грудях, як мрець. Попереду несли соснові жовклі вінки і паперові злинялі квіти. Труна стояла на грузовику, ззаду йшов увесь факультет, викладачі, однокурсники.

— Я не повинен був приймати твоєї жертви, я знав, що нею ти вбиваєш себе, і повернув ножа у тебе в грудях... Я не виправдуюсь, але у мене була надія, дурна, даремна, але у мене була надія, що з часом рана твоя загоїться, ти забудеш мандрівного філософа і полюбиш мене... Я не знав, що надія може вбивати так само, як і безнадійність. Безнадійність убиває правдою, надія — брехливістю, нездійсненністю... Не знаю, що гірше. Тільки кохання могло нас воскресити, але воно не прийшло.

Марія мовчала.

Студент схопився з ліжка, розсмикнув штору, місяця не було в небі, він ховався десь поза будинками, щілина вулиці

також була залита синім молоком, яке робило вікна проти-
лежних будинків схожими на кінські більма.

Страшна думка струснула усе єство студента:

— А що, як ми вже тоді обидва були мерцями? Через те
воно і не прийшло до нас. Кохання — приділок живих, навіщо
йому були б потрібні мерці?

Жінка в широкому твердому кріслі з твердими широкими
підлокітниками нагадувала скіфську бабу, висічену з сірого
пісковцю,— так само ледве накресливались на її широкому
обличчі очі, ніс і губи, так само розпливалися її важкі, скла-
дені під грудьми руки. Хіба що блискучі кружальця трьох
медалей над кишенею її чоловічого крою піджака належали
сучасності. Говорила вона високим, тонким голосом, шиї у
неї не було — голова сиділа просто на плечах... І дивна річ,
риси обличчя, здавалося, належали іншій жінці, молодій,
стрункій і привабливій, на Кирила Зотовича дивилися розум-
ні, живі очі, червоний рот директора фабрики умів складати-
ся в приємну усмішку, ніжний рум'янець часом розливався по
її обличчю, примушуючи забувати про те, що директор схожа
на кувалду, зодягнену жінкою.

Вони вже пройшли по цехах, оглянули устаткування, що
лежало під навісом у ящиках, старанно вкритих брезентом,
Кирило Зотович вже виклав «кувалді» план раціонального
розміщення устаткування у наявних приміщеннях, і директор
легко, майже без опору, з ним погодилася...

На столі між ними лежали папери, в яких було викладено
всі розрахунки і міркування, Кирило Зотович обіцяв сам сте-
жити за процесом переустаткування цехів, коли треба, на-
віть приїхати ще раз.

— Ну да, приїдете,— сказала «кувалда» в директорському
кріслі високим голосом, прихильно дивлячись на Кирила Зо-
товича.— Я чула, ви на пенсію виходите?

— Вік мій такий,— відповів Кирило Зотович,— але це ще
побачимо... Що я робитиму на пенсії?

— А те, що й усі,— відповіла директор,— відпочивати будете... «Козла» забивати!

Вона тонко і дзвінко засміялася, так, що заколихалися її плечі й груди, і вся вона почала коливатися у своєму широкому твердому кріслі.

— Ні,— одводючи погляд од неї, вголос подумав Кирило Зотович,— я ще попрацюю...

Директор уже висміялася, плечі її заспокоїлись, груди мирно лежали на складених під ними руках. Кирило Зотович їй подобався, він так обережно і тактовно переконав її в тому, що нові приміщення для цехів не потрібні, так чемно і стримано поведився, що не можна було подумати, що він приїхав з управління,— він не наказував, а доводив, не вимагав, а радив... Шкода, що вона раніше не знала цього інженера, вона сама б поїхала до нього порадитися, а її інженер бог знає чого наговорив їй про нього. Добре, що його немає на роботі, пішов у відпустку, була б тут баталія.

— Усі так кажуть... Про себе я так само думаю — буду працювати, поки й впаду. А ви думаєте, мені легко? Дотягти б до пенсії — і край.

Звичайно, їй нелегко. Кирило Зотович це розуміє. Тут і з освітою не раз важко доводиться, а вона ж, здається, без освіти, просто виросла на роботі. Точно він не знав, а розпитувати вважав недоречним і нетактовним. Фабрика працює непогано, буде працювати ще краще. Освіта освітою, а досвід також багато дає. Устаткування поставлять, не зупиняючи цехів. Усе буде гаразд.

Кирило Зотович підвівся.

— Радий приємному знайомству,— простягнув він руку через стіл.

Рука його повисла в повітрі, він зніяковів і притулив її до лацкана піджака.

— Е ні,— не підводячись і навіть не поворухнувшись у своєму кріслі, проспівала директор.— Без обіду я вас не відпущу... Робітничий клас пообідав і скоро вже й вечерятиме, а ми з вами весь день на ногах...

І, не повертаючи голови на коротких товстих в'язях, директор крикнула просто перед собою:

— Любонько!

Довелося сісти, справді, час обіду давно вже минув, робочий день наближався до кінця, фабрика повільно й тихо гула за стінами директорського кабінету — великої низької кімнати з трьома вікнами на просторі й чисте фабричне подвір'я. Кирило Зотович, нудьгуючи, дивився у вікно. Жінка у теплій кофті і білій хустці поливала кручені паничі під вікнами директорського кабінету. Директор упіймала погляд Кирила Зотовича і сказала, недбало кривлячи червоні молоді губи:

— Сама посадила оцей бур'ян, не наказувала і не просила... Мені за моєю роботою не до квітів!

Кирило Зотович здивовано почув у голосі директора незрозумілу гордість з того, що не потрібні квіти, гордість не роблену, а справжню, певну себе, зарозумілу, непохитну і несхибну. Бур'ян, мені не до нього... Невже він помилився, вважаючи її доброю, звичайною людиною з усіма людськими звичками, прив'язаннями, слабостями? Мені за моєю роботою... А тисячі людей після тяжкої праці приходять додому, садять квіти у себе на балконі чи під стіною в залитому асфальтом дворі, і прополюють їх, і поливають щоранку... А тобі посадили його, оцей різнокольоровий бур'ян, а ти ще й губу копилиш!

Кирило Зотович не помітив, як в кабінеті з'явилася Любонька.

Директор добрими, теплими очима дивилася на молоду тоненьку жінку. Любонька стояла, майже тулячись до вузького боку директорського великого стола, Кирило Зотович помітив тонкий профіль, хвилясте русе волосся, гарно викладене, покірливий вигин майже дівочої шиї, маленькі груди, обтягнуті дешевеньким блакитним джемпером.

— Зметикуй нам пообідати, Любонько,— немов милуючись жінкою в джемпері, схилила трохи голову набік директор — шия у неї не гнулася, видно було, що вона робить зусилля, щоб хоч трохи не скидатися на непорушну тумбу.

— Я сказала завідуючій їдальні, Тетяно Тимофіївно,— тихим, приємним голосом мовила Любонька, ще нижче і ще покірливіше схиляючи гарну русу голову.— Там залишили... Я зараз.

Задріботіли підбори від столу до дверей. Кирило Зотович мимоволі озирнувся — вона була зовсім худенька, бідна спідничка облягала її, черевики на ній були на босу ногу.

Кирило Зотович зітхнув.

— Подобається вам наша Гретхен? — почув він голос Тетяни Тимофіївни і здивувався.

Дивлячись на гарну голівку Любоньки в короні хвилястого русявого волосся, він подумав чомусь, що вона нагадує йому саме Гретхен з німецької ілюстрації до «Фауста», тільки там Гретхен не була такою змарнілою, вона сиділа за прядкою, і обличчя її пашіло здоров'ям.

— Здається, ви називали її Любонькою? — розгублено сказав Кирило Зотович, сам не розуміючи, чому його так бентежить ім'я змарнілої молодої жінки і її подібність до давньої німецької ілюстрації.— Чи я помилився?

— Ні, ви не помилились, не помилились,— якось занадто швидко і заповідливо заговорила Тетяна Тимофіївна,— але у нас вона Гретхен...

І додала ще швидше, майже пошепки:

— Це така історія, колись розкажу...

Двері відкрилися, і в кабінет увійшла Любонька, несучи на дерев'яному підносі накриті білою серветкою тарілки. Звичними і точними рухами досвідченої офіціантки Любонька поставила піднос на край столу. Під серветкою ховався розкішний салат у глибокій мисочці — червоні помідори, огірки, дрібно нарізана цибуля, залиті сметаною. Рум'яні біфштекси з яйцем і вміло підсмаженими скибочками картоплі Любонька подала на томпакових довгих тарілочках чи підносиках, як у ресторані. Тетяна Тимофіївна глибоко зітхнула і поворухнулася в кріслі. Кирило Зотович побачив, як її рука шугнула у кишеню темного піджака між бильцями крісла і кам'яним боком і виринула звідти з ключем на червоній стрічці у паль-

цях. Тетяна Тимофіївна простягла ключа Любоньці. Наче виконуючи добре відомий їй обряд, Любонька повільно підійшла до пузатого, пофарбованого під дуб сейфа в кутку кабінету, заклацав замок, Любонька, мружачись, потягла на себе важкі товсті дверці — на нижній полиці стояла пляшка з кольоровою наклейкою і гранчаста склянка, другу таку ж гранчасту склянку Любонька принесла з їдальні і вже поставила перед Кирилом Зотовичем.

«Ах, он воно що»,— стежачи, як Любонька обережно ставить пляшку на письмовий стіл свого директора, подумав Кирило Зотович, подумав без особливого осуду і здивування, просто констатував ще одну риску вдачі нової своєї знайомої, практично пляшка його не цікавила. Він навіть хотів щось сказати для годиться, але Тетяна Тимофіївна випередила його:

— Білий портвейн. В продажі не буває,— сказала вона, наливаючи Кирилові Зотовичу.

Кирило Зотович дивився, як світло-золота рідина наповнює гранчасту склянку, і не протестував, не варто було витрачати слів, Тетяна Тимофіївна розпашілася, вона й собі налила повну.

— Приемного апетиту,— замикаючи сейф, сказала Любонька, поклала ключ на стіл біля ліктя Тетяни Тимофіївни і вийшла.

Лобуни змінилися до невпізнання. Знайти ту хату в кінці міста, де під стіною стояв Кирило Зотович давньої тривожної ночі, йому не пощастило. Може, він не тією дорогою вповзав тоді на грузовику в місто? Дорога, як він зрозумів, була та сама, тільки тепер її розширили і залили асфальтом, вона вже не вповзала в місто, як раніше, а вривалася в нього широкою смугою і, мов ножем, розрізала надвое. На околиці було багато ще малих будиночків, вони визирали з-поза парканів і вишняків, але знайти серед них той давній було нелегко, між тими одноповерховими, підсліпуватими будиночками повиростали якісь високі промислові корпуси і житлові багатоповер-

хові будівлі, вони вишикувалися обабіч асфальту, і пізнати, де кінчалось раніше місто, вже не було можливості.

Людина змінює своє оточення швидше, ніж змінюється сама, думав Кирило Зотович, блукаючи незнайомими вулицями і сам собі не признаючись в тому, що саме примушує його тут блукати. Старомодний свій портфель він тримав під пахвою, голова була незвично важка від портвейну, думки ворушилися мляво, немовби весь час обертаючись в одному вузькому колі, не пасмілюючись переступити через нього, як через чаклунське крейдяне коло, накреслене для самопорятунку.

Можливо, усе, про що він думав тепер, що шукав, було тільки сном, грою стомленої уяви, і він надаремно блукає тут? Не варто витрачати часу, треба йти до автобуса і повертатися додому, в кімнату з невибиваними шторами, в малесенький кабінетик в управлінні, до звичних справ і непорушного побуту. Ні, сумніву не могло бути, він тут залишив щось у ту ніч, коли їм не вистачило пального і грузовик спинився посеред вулиці між двома рядами темних парканів. Треба було знайти те, що він залишив, можливо, минуле допомогло б йому розібратися в собі сьогоднішньому.

Непомітно для самого себе Кирило Зотович вийшов з міста. Ліворуч лівиво текла під високою кручею річка. Протилежний низький берег губився в очеретах, він пам'ятає, там було мілко, вони грузли в холодній твані, провалювалися, вода налилась у чоботи, очерет різав набряклі від холоду й вітру руки, коли вони хапалися за здерев'янілі його стебла, щоб не впасти, не втонути у брудній, застоюній воді.

Стежка вела Кирила Зотовича по горбах усе далі й далі.

Щоб перейти через річку, їм довелося сховатися в лісі на правому березі. Там вони пересиділи до вечора разом з учителем, чоловіком тієї жінки, він і привів їх туди, мабуть, цією ж стежкою. Нogi Кирила Зотовича запам'ятали її, вона анітрохи не змінилася — з горбка на горбок, поміж низькими кущами глоду, мокрого, чорного, цупкого... Небо висіло над самою головою. Стежка висохла, листя глоду серпень прибив білястим пилом, в лісі тепер було темніше, тоді він стояв на-

півроздязнений, і їм здавалося, що їх видно звідусіль. По грейдеру повзли з ревом німецькі грузовики, тягачі, танки, розповзалися по вулицях міста, вихлюпувалися з нього на всі боки.

Кирило Зотович сів над річкою на кручі, дуби спинилися над водою, вода підмивала їм коріння, посередині річки сивувато-блакитна, а між корінням чорна, але зовсім прозора, можна було згори бачити дно.

Той учитель знав тут усі стежки й броди, він і порятував їх, але Кирило Зотович думав не про нього, а про його жінку, власне, навіть не про неї, а про той символ, яким вона стала для нього через обставини його власного життя... Йому кинули кістку, і він став почувати себе псом, який заглядає в очі господареві, шукає в них ласки, а знаходить погорду, вищість, в крайньому разі, байдужість — є пес, то треба ж його годувати. Все одно пес мусить любити господаря хоч би за те, що може згорнутися біля його ніг, покласти голову на лапи і вихляти хвостом від щастя, чуючи його голос... Господаря давно вже немає, господар відмовився від свого пса, кинув його напризволяще, а він і досі вихляє хвостом, лежить біля того крісла, де господар сидів, як король на троні, недосяжний у своїй холодній величі.

У темряві, що непомітно для нього обгорнула ліс і річку, очерети і горби, Кирило Зотович знайшов дорогу до міста. Останній автобус уже відійшов. В невеличкому готелі кошавий чоловік в рожевій майці сказав йому, що місць немає. Усі їдальні були вже зачинені. Кирило Зотович посидів бездумно у кахляному павільйоні на автобусній зупинці і пішов на залізничну станцію, там, напевне, працює буфет, можна буде випити чаю... Випитий портвейн палав у нього в горлі.

У вокзальному буфеті йому запропонували горілки, був іще підозрілий вінегрет з дрібно покришених червоних бурячків і чорних солоних огірків, чаю не було. Кілька пасажирів з великими чемоданами чекали за столиками нічного поїзда. Кирило Зотович напився теплої води з кухля, прикутого на ланцюжку до невмитого «Титана», і вийшов на перон.

На пероні лежали жовті плями віконного світла, на них усією своєю вагою навалювалась темрява серпневої ночі, червоний вогонь семафора ліворуч був її єдиним оком. Кирило Зотович безтямно пішов на те застерігаюче око, перон круто обривався одразу ж за вокзальним будинком, він повернув назад повільними кроками і в другому кінці перону побачив Любоньку.

Любонька куталася в плетену сіру хустку, тонких її рук не було видно, на хвилястому русому волоссі лежав промінчик світла, на Кирила Зотовича блиснули вологі очі, блиснули і погасли в темряві.

— Добrivечір,— сказав ніяково Кирило Зотович, він не сподівався тут нікого зустріти, в Лобунах ніхто його не знав, і він не хотів нікого знати.

Те, що було в минулому, стосувалося тільки до нього. Відродившись сьогодні в його стомлених споминах, воно також мало померти. Ця зустріч була йому зовсім не потрібна, бог знає, що вона може подумати, ця тиха жінка,— поїзд іде зовсім в інший бік, і йому нічого робити тут на станції.

— Скоро вже ранок,— почув він тихий голос Любоньки і спитав, щоб перервати гнітючу свою ніяковість:

— Ви когось зустрічаєте?

— Поїзд,— сказала Любонька, щільніше вгорнувшись у свою сіру хустку.— Люблю нічні поїзди, освітлені вікна, крик паровоза, рух — невідомо куди...

Краще було б, звичайно, не читати так багато, як він читав в останні роки, тоді він не подумав би про неї, як про героїню відомих віршів: «Быть может, кто из проезжающих посмотрит пристальней из окон...»

Все було дуже схоже на картину, намальовану поетом, і це злякало Кирила Зотовича, він почув у собі болючу жалість до цієї самотньої молододі жінки, яка вийшла вночі, відмовившись від сну, щоб постояти на пероні і подивитися на життя, що пролітає мимо, зупиняється на одну хвилину і, важко дихаючи, знову летить вперед, залишаючи її в темряві на по-

рожньому пероні одну, втомлену, майже розчавлену своєю самотою.

— А ви? — так само тихо, але сміливо спитала Любонька і підвела на Кирила Зотовича очі, які начебто ховала від нього в затінку.— Вам же цей поїзд не потрібний?

— Спізнівся на автобус...

— Тетяна Тимофіївна так затримала вас?

Кирилові Зотовичу несподівано захотілося розповісти їй усе, проте він стримався і пробурмотів глухо, немов хотів, щоб Любонька не почула:

— Минуле, спомини...

Любонька, здавалося, й справді не вчула його слів, вона ще щільніше вгорталася в хустку, тонкі гострі плечі її тремтіли від нічної прохолоди. Вона різко повернулася до Кирила Зотовича, він побачив пальці її, які тримали хустку зсередини, і почув:

— Перший автобус о шостій... Відпочиньте у мене, напою вас чаєм.

Вона наче вгадала його бажання.

Він міг би поклястися, що це той самий двір, що й тієї давньої ночі. Хатка білила в глибині двору, поставлена вузьким боком до вулиці. Від хвіртки вузьенька стежка виляса між двома рядами м'яких темних кущів, Кирило Зотович зрозумів, що це картопля. Хатка мала два ганочки з однаковими бильцями і однаковими дверима, по бильцях одного ганочку виляса до стріхи якісь посулі квіти, пахло политою на ніч землею і нічною фіалкою.

Кирило Зотовича вразила бідність, в якій жила Любонька: сосновий стіл посеред невеликої кімнати, два старих гнучих стільці, вузьенька койка під стіною... Він довго стояв на порозі. Любонька узяла в нього з рук портфель і поставила на підлогу біля єдиного вікна. На підвіконні Кирило Зотович помітив кілька книжок, одна була розкрита, олівець лежав у ви долинку, який утворювався її розгорнутими сторінками.

Вони йшли сюди, на околицю, мовчки, Любонька весь час штовхала його тонким плечем в руку трохи вище ліктя, кроків її не було чути, вона м'яко ступала в своїх парусинових черевиках з тупими носами,— Кирило Зотович помітив ці незграбні дешеві туфлі ще вдень, в кабінеті Тетяни Тимофіївни. Тоді він не надав значення цим туфлям, а тепер зрозумів, що інших у Любоньки немає. Коли Любонька скинула в хаті хустку з плечей, він побачив на ній ту ж саму в'язану кофтинку, в якій вона була на роботі.

В кухні шумів примус. Любонька брязкала чашками, несподіваний спокій входив у душу Кирила Зотовича, він сидів, поклавши руки на стіл, і роздивлявся по кімнаті. Там була ще вішалка, прибита просто до стіни і закрита шматком квітчастого ситцю, а більше вже зовсім нічого не було. Вдень працює біля Тетяни Тимофіївни, після роботи готує собі їжу, поряється біля картоплі, сапає, обгортає, скоро буде вибирати, підуть дощі, читатите довгими вечорами і на станцію не ходитиме вночі, щоб подивитися на вікна швидкого поїзда, з якого рідко хто виходить на станції...

«...Быть может, кто из проезжающих посмотрит пристальней из окон»,— вдруге цієї ночі згадав Кирило Зотович ці слова і не помітив, як проказав їх уголос.

— І ви знаєте ці вірші?

Любонька увійшла з кухні з двома чашками чаю, поставила їх посеред столу і запнула своєю сірою хусткою вікно.

Вона не чекала відповіді, бо, швидше, не спитала, а приєднала своїми словами Кирила Зотовича до якоїсь своєї потаємної думки, дуже важливої і дорогої для неї, він зрозумів це з вдячного погляду, який вона кинула на нього від вікна.

— От так краще,— сказала Любонька і теж сіла до столу.— Пийте чай, більше у мене нічого немає...

Кирило Зотович мовчки підсунув до себе чашку, в ній уже був цукор, треба було тільки розмішати його легенькою бляшаною ложечкою.

— Мені й не треба нічого...

— Зовсім нічого?

Вони зрідка обмінювалися короткими фразами, наче довго обдумували їх перед тим, як втілити в слова свої думки. Любонька обхопила пальцями, наче кільцем, блюдце, чаю вона не пила, вона весь час дивилася на Кирила Зотовича, дивилася уважним, одвертим поглядом, вона говорила впевнено, дивуючись тому здивуванню, яке викликали в ньому її слова. Що ж тут незрозумілого, коли людині не потрібна та малість, якою вона володіє? Навіщо їй її бідність, втома, самота?

— Нічого — або все, — сказала Любонька.

Вона примушувала його все більше дивуватися, він ніколи не зустрічав таких жінок, в її словах поєднувались самозречення і гордість, але звідки вони у неї, чого вона зрікається й чого прагне? Звичайно, її не може задовольняти таке життя, кожна молода жінка вжахнулася б від думки, що їй доведеться так жити, але що вона розуміє під словом «усе»? Стукати на машинці в кімнатці біля кабінету директора фабрики і подавати обід Тетяні Тимофіївні, це також не може заповнити життя.

Кирило Зотович не міг вирішити, гарна вона чи ні. Нічого, що кидалось би в очі, в Любоньці не було. Чистий лоб, тонкі риси обличчя, хвилясте русе волосся, хіба що очі... Трохи холонуваті, сірі, розумні, вміють не тільки дивитися, але й бачити... Звичайно, очі, вони багато вимагали, але в глибині їх прочитувалась велика обіцянка...

«Що вона обіцяє мені?» — подумав раптом Кирило Зотович і ту ж мить згадав: «Не обіцяю тобі нічого, крім вірності».

Але ж силувана вірність — це вірність раба, нехай добровільного, за власним осудом відданого у неволю неласкавому пану. Від такої вірності до ненависті немає й кроку. В ній уже заздалегідь криється зрада, спочатку собі, своїй свободі, а потім... Він уже знає, що буває потім.

Кирило Зотович подумав про себе: важкий, сивий, признаймося одверто — старий, кому він потрібний з усіма своїми міркуваннями? І чи йому також хтось іще потрібний? У нього є син і невістка, коли б Струнконога Геба не була лікаркою,

уже були б і онуки... Ну, добре, онуків немає, є робота, він не піде на пенсію, буде працювати до останнього дня, йому мало забивати «козла» на ослоні в переповненому чужими онуками сквері. «Все — або нічого», авжеж, її правда. Як він цього не розумів, скільки років змарнував. Нічого — цього дуже легко досягти, все вимагає боротьби... Здатний він ще на боротьбу? Хтось, колись, розумний чоловік, сказав: від людини не залежать події життя, але дух цих подій залежить від її характеру. Значить, йому бракувало сили волі, щоб надати подіям свого життя свого власного характеру? Кому ж її не бракувало? «Мандрованому філософові»? Чи виявляється сила характеру в осягненні, чи вона присутня й у відмові від можливого щастя і повноти життя? Коли ти грабуєш когось іншого — ти злочинець. А коли себе? Святий? Дурень? Нікчема?

— Ви стомились,— сказала Любонька, і Кирилові Зотовичу здалося, що вона читає його думки.

Може, вона й справді прочитала їх ще там, у кабінеті Тетяни Тимофіївни, хто знає, може, він не помиляється в тому, що її очі вмінуть не тільки дивитися, але й бачити.

Кирило Зотович усміхнувся. Любонька відповіла йому такою ж посмішкою, очі її нараз потемніли і разом з тим наповнилися іскрами, срібним мерехтінням, майже фосфоричним.

— Скоро вже й автобус,— сказав Кирило Зотович, одводячи погляд від срібної глибини її очей,— я буду йти.— Але він не підвіся, продовжував сидіти.

Любонька одняла свої пальці від білого блюдця, рука її піднялася до горла, знайшла високий комір синенької блузки і повільно почала розстібати гачки... Кирило Зотович побачив худеньку шийку з синьою неспокійною жилкою. Раптом гордо і незалежно, з викликом закинута вгору голова Любоньки впала на край столу, і плечі її, гострі, худорляві, майже дитячі, нечутно затремтіли.

Під тоненьким матрациком почувалися дошки. Сине світло раннього світання просіювалось крізь рідке плетиво тонкої вовняної хустки, якою Любонька завісила звечора єдине своєї кімнати вікно. Ця синява існувала тільки в крапках, наче в очках майже невидної сіті, в яку вони обоє потрапили,— далі по кімнаті розстилалася м'яка сутінь, і в ній тонуло все — сосновий стіл, два убогих стільці, вішалка за ситцевою завіскою, вузенька коечка, і вони обоє в їхній несподіваній близькості.

Вони не спали.

Кирило Зотович лежав, заплющивши очі, повіки його тремтіли, Любонька легкою пір'інкою лежала у нього на правій руці, вона була легка, майже невагома, неначе Єва, яка щойно вийшла з його ребра... Світ тільки що було створено, він був синій, тьмавий, сонце ще не встигло зійти, воно ще ховалося за щойно створеним обрієм і не встигло ще залити своїм яскравим світлом новостворену землю, ще не відділену від тверді небесної...

В сутіні тих синіх зірочок, які пробивалися крізь вічка майже невагомої сіті, в яку вони цієї ночі потрапили, обличчя Любоньки зливалось з засмаглою рукою і плечем Кирила Зотовича, вони були одне, вона ще не встигла остаточно відділитися від нього, і це щастя невіддільності, щастя того, що вони були одним злиттям, єдністю існування, глибокими тінями лежало навколо сірих очей Любоньки, в западинці під білою тонкою її шийкою, на ніжному її плечі і в тонких пальцях, які, здавалося, торкалися до серця Кирила Зотовича.

Під дверима щось зашкреблося, тихенько, обережно, потім голосніше і впертіше. Кирило Зотович розплющився і прислухався. Любонька не поворухнулася, тільки голова її притислася дужче до його плеча і тонкі пальці зробили майже нечутний рух, наче хотіли його заспокоїти або шукали у нього захисту.

За стіною прогупали важкі кроки, рипнули двері і ще хрипкий спросоння, густий, низький голос, не роздратований, а скоріше, втомлений чи ображений, проказав повільно:

— Прийшла-таки? Таки прийшла, забродо? А де ти усю ніч блукала? Мовчиш! Я тобі помовчу... Тиняєшся хто й зна де і хто зна з ким, а я тебе дожидай?

Голос помовчав, хрипко прокашлявся і так само сумно і втомлено продовжував:

— Дожидай тебе, годуй, цілий день спиш, як свята, а як вечір — шасть із хати... А з байстрятами твоїми що я маю робити? Мовчиш?

Кирило Зотович почув, як тепла крапля упала йому на груди, велика, пекуча, за нею ще одна, потім третя... Він боявся розплющити очі, міцніше стулив повіки і поклав важку руку на плече Любоньки, наче хотів захистити її від тих сумних і втомлених докорів і мовчання, яке їм начебто й не відповідало і разом з тим було відповіддю.

— Ну що ж, заходь,— проказав знову хрипкий голос уже трохи ласкавіше, примирливо.— Заходь, коли прийшла...

Двері десь там на другій половині хати рипнули і зачинилися, чулися тільки важкі кроки, наче той, кому вони належали, розмовляв з безплотним духом і йому дозволив зайти у хату після усіх своїх докорів, втомлених і вибачливих одночасно.

— Це мій сусід,— схлипнула Любонька.— Пічник... Щоранку отак розмовляє з своєю кицькою... Більше нікого в нього немає.

— Чого ж ти плачеш? — прошепотів Кирило Зотович.

— Не знаю,— так само пошепки відповіла Любонька, живе, тепле створіння, яке вийшло з його ребра і через те було його частиною, ним самим, його шепотом, його сльозою, його болем, який він відчував у ній, як у собі самому.

Нічого не було несподіваного, світ творився наново з нічого, і в цьому світі їх було тільки двоє, не було ще не тільки змія, а навіть дерева, плодами якого хтось когось мав спустити, і зла не було ще, і його протилежності не могло також

існувати, все змістилося в цю мить творіння — вони вже сотворилися, а світло ще тільки відділялося від пітьми не тільки за вікном, за вічками плетеної хустки, але й у дұшах їхніх.

— Я знаю, чого ти плачеш,— знову прошепотів Кирило Зотович.— У кожної кицьки є свій пічник, так ти думаєш про себе, є образи, примирення і прощення, є гріх блукання і повернення. Не думай про це. У тебе є я, і ти є у мене. І так буде завжди. Ми є і будемо.

Чому він так говорив сьогодні, як ніколи в житті, сьогодні, в лихому передчутті близької старості, утікач, який тікав з невідомості до самого себе і знайшов себе в іншій істоті, учора ще невідомій, такий невідомій, що він не знав навіть про її існування, а сьогодні щасливо близькій... Чим? Обіймами? Цією вузюсінькою коєчкою з тонким матрациком на твердих дошках? Русявою голівкою на засмаглому його плечі? Ох, недурно ж таки Вовка з його Довгоногою Гебою тягали його за собою щовихідного на Дніпро, примушували смажитися на сонці в своїй моторці і валятися на піску... Як це все далеко від нього — десь в учорашньому дні, до сотворіння світу, до цієї синьої сутіні, яка поволі перетворюється у білий день за вікном.

Він же не знав ніколи таких слів, йому й у голову вони не приходили в ті дні, коли він мав би їх сказати... Невже тому, що він не читав тоді книжок, в яких за тисячі років до цього ранку було написано про нього і про неї, не знав про їх існування, не знав нічого про себе. Він раптом почув себе старим, як світ, і одночасно першоствореним, і ніхто не міг би йому відповісти, хто створив його з хаосу, з глини, він сам чи оця його частина, так само першостворена, яка лежить на його руці? Третя сила виключалася. Все існувало справіку, тисячі сотворінь, мільйони існувань були до них і будуть після них, дві порошинки світобудови, які летіли невідомо звідки безліч світлових років, зустрілися і пізнали одна одну, створені одна для одної на одну коротку мить на пе-

ретині двох вічностей, в тій її точці, яка постійно зміщується і де завжди стоїть і завжди буде стояти людина.

Він, Кирило Зотович, уже знав, що ця зустріч була не випадковою, що вона мала неминуче відбутися, але чому саме ця була призначена йому, вчора ще невідома, а не та, минула, яка тривала так багато років і не створила його, а весь час вела в неіснування, перетворювала в раба, прошака, в торбині якого завжди сухий запліснявілий окрасць, камінь, а не хліб у благально простягнутій руці?

Йому страшно стало від думки, що, належачи вже Любоньці, він весь час думає про Марію, що вони обидві живуть у ньому — як минуле й майбутнє, одне вже пережите, а друге ще невідоме, але від того не менш реальне.

— Ви ж нічого не знаєте про мене, Кириле Зотовичу,— прошепотіла в цей час Любонька і потягла на себе блаженьке простирадлочко, наче вперше відчула свою наготу і засоромилась її.

— Навіщо ти кажеш мені «ви»?

— Не знаю.

— Не треба, щоб ти казала мені «ви».

— Я не зможу... Я повинна розказати тобі... Ні, не зможу... Я повинна усе вам розказати... Ви ж нічого про мене не знаєте...

— А що ти знаєш про мене?

— Мені не треба нічого знати про вас...

— Чому?

— Може, тому, що я полюбила вас...

За стіною у пічника прокинулась радіоточка, пролунала знайома мелодія, пробили куранти, і Кирило Зотович сказав:

— Не дивися на мене.

Він одягався нашвидку, усе падало з рук, шнурки черевиків не зав'язувались. Любонька лежала обличчям до стіни. Він нахилився до неї, вона повернула до нього очі і простягла руки, як дитина. Кирило Зотович відчув сіль її сліз, мовчазних сліз несподіваного щастя, першої розлуки, надії — хто міг сказати йому, що в тих сльозах?

Що хотіла вона, Любонька, і що могла йому розповісти?

Кирило Зотович поспішав на перший автобус, нашвидку вмитий, з мокрим волоссям під легким капелюхом, з важким портфелем у руці.

Любоньці було ще рано на службу, вона так і лишилася лежати обличчям до стінки, не підвелася з своєї коечки, щоб провести Кирила Зотовича хоч до дверей.

Пічникова кицька вскочила до неї в кімнату крізь одчигнену кватирочку, сіла на підвіконні і стала старанно вмиватися, старанно наслинюючи складену в кулачок лапку і витираючи ним рожевий рот і, схиливши набік голівку, за вушками.

Усе, що Любонька знала про себе, вона знала з чужих слів, минулого вона не уявляла реально, усе вимагало підтвердження, тільки одна реальність була доведеною, і ця реальність здавалася їй найстрашнішою, саме її вона й не хотіла приховувати від Кирила Зотовича, коли сказала йому:

— Я не хочу мати від вас ніякої тайни...

Це було в ту мить, коли він нахилився над нею і поцілував у вічі.

— Найбільша тайна — це ми з тобою, — відповів Кирило Зотович.

Але була ще більша від найбільшої таємниці, і вона належала тільки їй, Любоньці. Кирило Зотович уже не міг не знати наслідків цієї таємниці, але як вона виникла, як оселилася в ній, яким бодем її наповнила, яких сліз їй коштувала, цього він знати не міг... Любонька була для нього відкриттям, і він сприйняв її як відкриття, йому не потрібне було її минуле, адже минуле було і в нього, і Любонька повинна була про це знати, і воно також її не цікавило, воно не мало значення реальності в світлі того першонародження, першосотворіння, яке сталося з ними в убогій Любоччиній кімнаті, в цих голих стінах, де тільки одна картка на стіні про щось могла сказати... Але Любонька не могла знати, чи правду скаже їй та картка, хоч часто запитувала у неї: скажи мені, ти ж повинна сказати, і хай те, що є правдою, якої я не знаю, стане

правдою, відомою мені, я нічого не боюсь, ні ти, ні я — ми ні в чому не винні...

Але картка матері не відповідала. Вона тільки мовчки дивилася на Любоньку з простенької рамочки, уже трохи зблякла... І очі у матері були великі, здивовано-добрі, темне волосся лежало розчесане на прямий проділ, з двома закрутками біля вух, а рука тримала якийсь дешевенький медальйончик, який на тонькому ланцюжку висів у неї на шії.

Що то був за медальйончик? Що було в ньому? Може, ще одна картка, малесенька, вирізана якраз так, щоб увійти в прикрите рукою сховище? Може, пасомце волосся? Чийого? Любоччиного, від першої стрижки, м'якого, як шовк, русявого, майже білого? Чи, може, батькового, відтязого ножицями в ту ніч, коли він ішов на фронт, лишаючи матір саму, не в цій, в іншій хаті, на околиці цього ж таки міста, у грізну ніч, з якої він так ніколи і не повернувся?

Любонька так ніколи і не встигла розповісти Кирилові Зотовичу своєї таємниці.

Тітка Уляна одвела Любоньку в перший клас. Ні коричневої формочки, ні білого фартушка на Любоньці не було, але квіти вона стискала в спітнілому від хвилювання кулачку, осінні, простісінські айстри, вони росли у тітки Уляни під вікном, і Любонька сама поливала їх щовечора водою, яку ще зранку приносила невеликим відерцем з криниці.

Тітка Уляна була її мамою, бо мами давно вже не було, нічого од неї не залишилося, крім картки, яка й оце тепер висить на стіні в її кімнаті. І тіткою їй тітка Уляна не була, була вона зовсім чужою жінкою, з якою Любоччина мама жила в одній хаті через сина. І коли Любоччина мама стала жовтіти і сохнути у всіх на очах і лікарі взяли її в лікарню, а потім одразу ж повернули додому, тітка Уляна сказала:

— Ти не бійся, Федорівно, я Любочки в дитбудинок не віддам... Дитина ні в чому не винна, а я її люблю, як свою.

І вона справді любила Любочку і годувала її своїм шматком, і платтячка шила їй спочатку з маминих спідниць, а

потім із свого старенького злинялого плахіття, і по складах читати вчила. Чоловік її не вернувся з війни, це не дивина була в ті роки, Уляна ніде не робила, жила з власного городу та ще на поденне ходила — прати білизну, підлоги мити, городи копати, тиха, покірна своїй долі бездітна вдова, і це також не дивина на ті давні роки.

Тітка Уляна привела Любочку в перший клас, підштовхнула в плечико в двір, де повно було вже дітей, матерів і батьків, і всі з квітами, і всі такі причепурені, гарно зачесані, вмиті, і такий там галас був, такий сміх...

— Слухайся вчительки,— прошепотіла над Любонькою тітка Уляна і пішла геть од шкільної хвіртки, бо її чекало десь того ранку чиєсь прання, звечора вже була у тих людей, намочила білизну у великому дерев'яному шаплику, воно чекало на неї.

Любонька стояла серед шкільного двору трохи щаслива, трохи злякана, озиралася на всі боки, може, побачить знайомих дівчаток, але нікого знайомих поблизу не було, усе були чужі, і ті чужі дивно поглядали на неї — не то з цікавістю, не то з острахом, не то з зухвалістю, вона не розуміла тих поглядів, як не розуміла нічого й тоді, коли раптом навколо неї застрибав гурт хлопчиків і дівчаток, застрибав, затанцював, запищав і заверещав на всі голоси:

— Гретхен! Гретхен!

— Мене звуть Люба,— тихо, як її вчила тітка Уляна, сказала дівчинка, притискаючи до грудей айстри і полотняний свій портфельчик з зошитом і букварем.

— Ні, Гретхен! Ні, Гретхен! — запищали усі оті гавенята, горобчики, ластовенята і шпачата.— Ми знаємо, що ти Гретхен!

— Я Люба,— крикнула дівчинка, кинула на землю свої айстри і полотняний портфельчик і вп'ялася пазурами в обличчя якомусь хлопчикові, який кривлявся і верещав, як їй здавалося, більш за всіх.

Іх стали рознімати якісь жінки, може, матері усіх отих гавенят, а може, вчительки, задзвонив срібно дзвоник, на

ганку школи з'явилася Лариса Миколаївна, про те, що так звуть огрядну жінку у високій зачісці, директрису школи, Любонька довідалася вже того ж дня, коли молоденька вчителька повела її довгим коридором у кімнату, де на стіні висіли якісь не зрозумілі їй креслення, різними фарбами розмальовані стовпчики, кружальця і пірамідки, і жінка, сміючись очима, але суворим голосом сказала, що не можна з першого ж дня так по-дикунському поводитися в школі.

— А нехай вони не звуть мене Гретхен,— високо піднімаючи голову, відповіла дівчинка,— я Люба...

Лариса Миколаївна опустила очі й щось почала роздивлятися на столі, під листом товстого скла,— там лежали якісь аркуші з друкованими літерами. Любонька не знала тоді, що їй доведеться колись цілими днями стукати на машинці, що це буде її хліб на все життя.

— Я знаю, ти Люба,— сказала Лариса Миколаївна,— і всі так називатимуть тебе... Тільки дряпатися не можна.

Лариса Миколаївна перевела очі на молоденьку вчительку. Вчителька стояла за спиною у Любоньки, поклавши їй руку на тоненьке плече. Любонька не могла бачити, яким поглядом вчителька відповіла Ларисі Миколаївні, тільки почула її стриманий голос:

— Ходім, Любо, будемо писати палички...

Так Любонька вперше довідалася, що вона Гретхен, і хоч ніколи з того першого шкільного дня ніхто не верещав їй цього у вічі, вона завжди почувала це не зрозуміле і чуже їй ім'я у себе за спиною, воно непокоїло її, сповнювало незрозумілою тривогою, часом панічним страхом, часом тупим, немовби притлумленим болем.

Вона носила це в собі як якийсь внутрішній тягар і не помітила, коли під тягарем зігнулася її тоненька дитяча шийка і голова наче глибше вросла в плечі, їй важко стало піднімати голову, неначе вона завжди чекала удару і хотіла заздалегідь сховатися в собі, щоб не таким він був болючим і нестерпно образливим.

Гретхен!

— Мамо Уляно,— одного разу спитала вона.— Чому вони звуть мене Гретхен?

Мама Уляна саме шила біля вікна, щоб видніше було, нову кофточку для неї. Мама Уляна низько нахилилася над своїм шитвом і тихо сказала:

— Мало що кажуть... Не слухай дурнів, дитино, усіх не переслухаш.

Навіщо їй думати про це? Це ж не та таємниця, якої вона не хоче мати від Кирила Зотовича, цю свою таємницю вона давно вже розгадала, про неї усі вже знають, є таємниця страшніша, нікому невідома, тільки її таємниця, і вона не повинна, не має права ховати її від нього... Боже мій, невже це тільки з нею так сталося, невже усі інші не відчувають того болю і сорому, який переслідує її, якого вона нікому ніколи не відкривала, носила його в собі спочатку як страх, потім як огиду, від якої нікуди було втекти, ніде сховатися...

Ні, вона не думала, звичайно, що так сталося тільки з нею, що ні в кого з її подруг і знайомих дівчат немає подібних таємниць, вона тільки заздрила їм, що вони не відчувають тієї таємниці як постійного болю, сміються, співають і танцюють, немовби нічого ї не сталося, можливо, вони щасливіші за неї, щасливіші саме тим, що те, що їй, Любоньці, здається таємницею, для них є одним з неминучих виявів життя. Вона також сприйняла б свою таємницю як неминучий прояв життя, коли б вона не була Гретхен, коли б її не відокремлювало від усіх інших підлітків міста це ім'я, яке мало також свій окремих, потаємний, страшний для неї зміст, страшний не тільки для неї, але й для тих, для кого позаочі вона не була Любою, звичайнісінькою собі Любонькою, яка живе з мамою Уляною у малому будиночку край міста, там, де дорога вибігає в поле, губиться серед полів, ярків і лісочків і розпливається, тане в чомусь невиразно-голубому, або сірому, або й зовсім чорному, як у небутті...

Чому вона Гретхен, Любонька довідалася якраз у той день, як помирала мама Уляна.

Костик Швачко, кращий учень дев'ятого класу, ставився до Любоньки з обережною шанобливістю. Він ніколи не дозволяв собі вільно жартувати з нею, в його поглядах на гарненьку дівчинку не було зухвалої, підозрілої цікавості, яку вона помічала в очах інших однокласників. Костик чудово вчився, у нього були великі здібності до мов, німецькою він володів чудово, в той час, як інші дали «васісдас», «дасісдерштуль» пробивалися з неймовірними труднощами. Звідки у нього були ті здібності, він і сам не знав, тільки читав він вільно, усе розумів без словника, і на уроках вчителька боялась його викликати: на її обережні запитання він відповідав такими довгими німецькими тирадами, що та поспішала швиденько кивнути йому: «добре, добре» і вписувала в журнал п'ятірку, поки він повільно й скромно йшов на своє місце.

Костик завжди ходив з книжками, але не підручниками, як усі Любоччині однокласники, а з якимись товстими потріпанними томами, хтосна, де він їх здобував, у міській бібліотеці такого мотлоху давно не було, цікавився він усім — геологією і кораблебудуванням, лікарськими рослинами, історією мистецтв, пригодами Шерлока Холмса, словниками іноземних слів і ще бог знає чим. Любонька іноді підходила до нього, коли він під час перерви сидів, уткнувшись посою у книжку, і зазірала через плече в його книжку, вона трохи заздрила йому і навіть трохи ображалася за те, що він не дивиться на неї *тими очима*, якими дивилися на неї Валько Машуга або довготелесий Гриць Плишаківський, у якого вже пробивалися біляві вусяки над куточками рота.

Костик сидів на перерві над великою потріпаною книжкою у червоній з золотом палітурці. Любонька підійшла і стала за його плечем. Книжка була німецька, з великими гарними малюнками. Костик продовжував читати, підперши підборіддя кулаками. Любонька затаїла подих. Білява дівчина сиділа за прядкою з гарно заплетеними косами у білому фартушку, русяве волосся маленькими кучериками облямовувало її чистий лоб, погляд у неї був чистий і ніжний, повний легкої задуми, вона крутила ногою свою прядку і про щось своє думала...

Такою чистотою і свіжістю війнуло на Любоньку від того малюнка, що вона щасливо і легко зітхнула, забувши й про те, що її чекають дівчата у шкільному дворі, і про Костика, який не любив, щоб заглядали в його книжки.

Костик озирнувся і побачив Любоньку.

В очах його майнув не то переляк, не то якась незрозуміла няковість.

— Ти навіть підглядаєш? — різко сказав Костик, водночас прикривши широкою своєю хлоп'ячою долонею малюнок з дівчиною за прядкою.

Любонька встигла прочитати німецькими готичними літерами — Гретхен.

— Дай мені прочитати, — задихаючись від хвилювання, сказала вона.

— Ти ж не зрозумієш. — Костик уже закрив книжку, на червоній палітурці золотом майнула в очах Любоньки її назва, вона не хотіла відступати, їй треба було обов'язково знати про ту дівчину за прядкою.

— Я все зрозумію, не дурніша за тебе.

— Не дам, це не моя книжка, я випросив на два дні, увечері маю повернути...

— У кого випросив?

Костик рішуче підвівся і відрізав як ножем:

— Відчепись! — І звичною своєю повільною ходою вийшов з класу.

А Любонька вже знала усе, що їй треба було знати. Їй треба було тільки підтвердження, ніхто не міг, а коли й міг, не сховався б підтвердити те, що вона тепер уже напевно знала; була тільки одна людина в світі, у якої вона, не вагаючись, могла вимагати відповіді. Мама Уляна повинна знати усе, вона не відчепиться від неї, на коліна стане, їй треба знати те, що знають інші, вона не може так жити, вона не хоче чути усе за спиною те німецьке ім'я, воно пече її, як удар батога, не по плечах — по серцю, мама Уляна повинна їй сказати, якщо те, про що вона догадується, — правда, вона не повинна її боятися...

Уроки тяглися довго, Любонька змучилась, її викликали до дошки, вона щось відповідала, плутала, мовчала, приписала Шевченкові якусь байку Глібова, потім зовсім збилася і сіла на своє місце під регіт усього класу... Але вона навіть не почервоніла, вона не думала в ці хвилини ні про байкаря, ні про поета, їй було байдуже до всього, до здивованого погляду Миколи Миколайовича, вона ж такі непогано завжди відповідала на уроках літератури, вона ніби була вже дома, на колінах перед мамою Уляною, вона, Гретхен, бог знає хто, дитина війни, виплід материнного гріха з ворогом, від цього можна було збожеволіти...

«Хто мій батько?» — кричала вона мовчки, біжучи зі школи додому.

Двері були не причинені.

— Мамо Уляно! — крикнула Любонька, проскочивши сіни, і побачила маму Уляну на підлозі, бліду, з посинілими губами, з чорними проваллями під очима, одною рукою мама Уляна трималася за серце, друга лежала вздовж тіла, довга і суха, як пліть.

Люба упала на коліна перед мамою Уляною, ухопила за плечі, притулилася щокою до її щоки. Мама Уляна розплющила очі.

— Це нічого, Любонько, ти не бійся, це нічого...

Велика сльоза викотилася з її ока. Любонька схопилася і побігла по лікаря, вона знала тільки свого шкільного лікаря, він був старенький і жив далеко. Любонька бігла через усе місто, лікар, на щастя, був дома, він пив на веранді чай, накришивши в склянку яблук. Його не треба було просити, він одсунув склянку, накинув на плечі парусиновий піджак і пішов мовчки за зляканою Любонькою, яка то випереджала його, то спинялася й дожидала, поки він дожене її своєю повільною старечою ходою.

Мама Уляна лежала, як і раніше, на підлозі з рукою на серці і осклілими очима дивилася в стелю.

Лікар важко сів біля неї на підлогу, притулив вухо до серця, підняв руку — рука мертво упала без звуку на груди.

Лікар обережно товстими червоними пальцями закрив мамі Уляні повіки і довго притримував їх кінчиками пальців... Коли він підняв нарешті пальці, мама Уляна знову розплющилася і стала на очах у Любоньки жовкнути і холонути, обличчя у неї видовжувалось, риси його робилися тонкими й загостреними, особливо ніс і підборіддя. Доктор ще раз натиснув пальцями на її повіки, і вони заплющились уже назавжди.

Пізня весна несміливо розкривала бруньки на кущах і деревах, під парканами зеленіла обережна травичка. В травні Любонька мала закінчити школу, вона про це не думала, тільки з жахом дивилася на загострене обличчя, темне і вже відчужене, мами Уляни, на її важкі руки — вони лежали вздовж тіла, наче відпочивали після виснажливої роботи, чорні, в мозолях і тріщинках на зашкарублій шкірі... Лікар пішов, і вона залишилася сам на сам з мертвою мамою Уляною, і тепер у неї вже не було надії вирвати у померлої таїну свого народження, як і в справжньої своєї мами, яка покинула її раніше на зморені руки цієї доброї жінки... Вона знала, вона не могла не знати того, що повинна була знати Любонька... Гретхен! Шпаченята, горобчики і ластовенятка знову стрибали навколо неї на шкільному подвір'ї, справді, неначе крильцями, потріплюючи й б'ючи себе рученятами по стегнах, і пищали, викрикували, давячись сміхом, це незрозуміле ім'я, вона таки добре подрапала обличчя тому горобчикові, який опинився на небезпечній відстані від неї, він облився сльозами і кров'ю, вчителька вихопила його з її несамовитих пазурів, боже, який сором, вона ніколи нікого не вдарила за своє дитинство та й потім не вміла ні нападати, ні оборонятися.

Непомітно в хаті з'явилося багато людей — сусідки, хто й зна звідки вони довідалися, прийшов Костик Швачко, як завжди з книжкою під рукою, можливо, то була ще саме та німецька книжка з малюнком дівчини за прядкою, яку вона бачила у нього в школі, за ним увійшла Лариса Миколаївна з гарною, ще досить молодою жінкою, у якої зовсім не було шиї, голова сиділа просто на тугих, наче камінних плечах...

Гарна жінка подивилася на неї владним, холодним поглядом, щось сказала до Лариси Миколаївни, та мовчки кивнула головою. Вже вечоріло, шиби у вікні наливалися бузковим світлом присмерку, попереду була ніч, в ній таїлася загроза, якої Любонька не розуміла, але розуміла гарна жінка, яка прийшла з Ларисою Миколаївною. Вона поклала Любоньці руку на тонке плече.

— Ходім. Тут усе зроблять без тебе,— сказала вона, і Любонька пішла за нею, не знаючи куди і не розуміючи, що її рятують від самоти, страху, нічної темряви, могильного холоду неіснування, яке простягає до неї важкі руки, вкриті мозолями, жилаві руки мами Уляни.

Так увійшла в Любоччине життя Тетяна Тимофіївна. Справа в тому, що фабрика шефствувала над школою, і Лариса Миколаївна одразу ж звернулась до неї, як зверталася в усіх скрутних справах, яких не могла розв'язати сама.

Костик Швачко ішов назирці за ними з своєю книжкою під пахвою, вже біля фабрики, бо Тетяна Тимофіївна жила при фабриці, він наздогнав їх і, незграбно переступаючи з ноги на ногу, сказав до Любоньки:

— Хочеш, то візьми книжку, нічого, я віддам на день пізніше....

Але книжка вже була не потрібна Любочці, все одно вона б не довідалася з неї про те, що її мучило, в ній був тільки натяк, і розкрити його тепер ніхто не міг, коли б навіть вона й схотіла до когось звернутися. Ні, вона ні в кого не питатиме. Книжки Любонька не взяла, і Костик Швачко довго стояв на тротуарі біля дверей, в які Любонька пройшла за Тетяною Тимофіївною, переступаючи з ноги на ногу, стояв, прислухаючись до неспокійних думок, які ворухнулися в його мозкові ще в ту хвилину, коли він у школі відмовився дати Любочці німецького «Фауста», а тепер уже колотилися в ньому, завдаючи нестерпного болю в грудях, першого солодкого болю,— ніч, теплий порох на дошках тротуару, хитання дерев, ледве вкритих не розквітлим ще листям, глухі удари хлоп'ячого серця, недосвідченого, сліпого, не дивлячись на сот-

ні прочитаних книг і книгу життя, розтріпану, зачитану до дірок, розкриту перед ним на одній із найтемніших її сторінок.

Маму Уляну ховали другого дня після уроків. Любонька стояла біля Тетяни Тимофіївни, високо піднявши голову і дивлячись в синє небо, щоб не плакати. На кладовище прийшли вчительки і однокласниці, і Тетяна Тимофіївна також прийшла, і Костик стояв осторонь, прихилившись до якоїсь оградки, вітер надував на ньому пузирем сорочку з засуканими рукавами, камінь лежав у Любочки на серці, вона почула, як зробила від неї крок до могили Тетяна Тимофіївна і почала щось говорити холодним, владним голосом, наче віддавала когось розпорядження, можливо, їй, Любоньці, можливо, мамі Уляні, що, склавши руки на грудях, лежала в ще відкритій труні, трохи одхиливши набік голову, можливо, усім, хто тут зійшовся в ці хвилини. Між горбками і на горбках зеленіла трава, за одну ніч вона, здавалося, вкрила усю землю і тільки біля розкритої могили мамі Уляни не встигла ще зробити своєї вічної роботи. Так і залишилися в пам'яті Любоньки зелена трава, і синє небо, і купа сухої рудої глини, яку після промови Тетяни Тимофіївни почали кидати на труну мамі Уляни, спочатку жменями усі, хто там був, а потім грабарі лопатами, і грудки гуркотіли об віко труни так глухо, наче там, всередині, було зовсім порожньо. Однокласниці поклали вінок на горбку глини, всього-на-всього один бідний вінок, куплений на зібрані гроші, і всі почали потихеньку розходитись, залишалися тільки Любонька і Тетяна Тимофіївна, вона ж сказала мамі Уляні кілька хвилин тому, що нехай, мовляв, не турбується і спить спокійно, фабрика не дасть Любочці пропасти.

Коли виходили вони вдвох з воріт кладовища, Любонька озирнулася, але побачила не могилу мамі Уляни, а Костика — він все ще стояв біля тієї ж оградки, прихилившись до неї спиною і широко розкинувши руки, неначе розп'ятий, вітер тріпав на ньому сорочку, одна нога в коліні у нього була зігнута, другою він попірав кладовищенську землю з такою силою, що напруга й біль відбивалися в нього на обличчі.

Костик відчув, мабуть, що Любонька обернулася, і підвів голову, ні, вона вже не дивилася на нього, вона боялася відстати від Тетяни Тимофіївни... Назавтра вони зустрілись з Костиком у школі, і він, ніяковіючи, одвів од неї очі. Потім він таки підійшов до неї, коли скінчилися уроки, вони разом вийшли з школи, і Костик сказав, що охоче допоможе їй скласти іспити, але вона відмовилася, у неї все гаразд, вона не боїться іспитів, от хіба що німецької, але нічого, дасть сама собі раду й з німецькою також.

— Де ти тепер житимеш? — спитав Костик.

— До закінчення школи у Тетяни Тимофіївни, а потім у себе... Кімнату перепишуть на мене.

— А потім?

— Працюватиму.

— А вчитися далі ти не хочеш?

— Ні, не хочу... А ти?

— А я поїду в Київ...

— Тобі легко, у тебе буде золота медаль... Куди ти подаватимеш?

— Не знаю... Може, в інститут фізкультури.

Вона кинула на нього здивовані очі, він що, жартує, з його здібностями! Та й не схожий він на фізкультурника, ніколи нічим таким не цікавився: ні футболом, ні легкою атлетикою, шахового факультету там же немає. Над шахами також треба сушити голову, а він хотів би мати здорові кулаки. Це що, знову жарти? Вигляд у Костика був абсолютно серйозний, навіть трохи засмучений, очевидно, щось його справді мучило.

— Прощай,— сказав він і круто звернув у свою вулицю.

Вона щось зрозуміла, подивившись йому вслід.

Костик ішов, втягнувши голову в плечі, було вже щось не хлоп'яче в його постаті, хоч з підкачаних рукавів сорочки визирали ще зовсім хлоп'ячі гострі лікті, і холоші дешевих штанів якимось дуже кумедно обліпали йому ноги в стоптаних черевиках; батько Костика був одним з найстарших начальників у місті, вони жили в окремому будинку з садом на за-

тишній вулиці, мати його їздила за три квартали на базар у казенній машині, а він одягався навмисне недбало, щоб не виділятися серед однокласників, і черевики навмисне носив скривлені, Любонька це зрозуміла з якоюсь неспокійною тривоگوю.

— Ну й нехай собі буде майстром спорту,— мотнула вона головою, наче відганяючи від себе непотрібні думки,— їздитиме за кордон, з його мовами йому буде легко, а я працюватиму на фабриці... Далі мені дороги немає.

І вона знову побачила себе на кладовищі біля плеча Тетяни Тимофіївни, в руках у якої тепер було усе її життя, як воно раніше було в руках у мами Уляни, але ж у мами Уляни були теплі руки, вона ще й тепер чує їх тепло, скупе, суворе, найчастіше мовчазне. І чому вона весь час думає про маму Уляну, і там, на кладовищі, не згадала навіть, що в неї була й справжня мама, вона також лежить там, зовсім поблизу, під зеленим горбком, а вона не згадала і не підійшла до неї, не поскаржилась... Ні, я ніколи нікому не буду скаржитись. Вона так рішуче і уперто мотнула головою,— ні, не буду,— що її навіть щось кольнуло в потилицю, довелося потерти рукою, тоді тільки пройшло.

Любонька ніколи не думала погано про справжню маму, вона навіть кепсько пам'ятала її, більше знала з картки на стіні, ніж із спогадів, вона не мала права думати про неї погано, і сьогодні також вона не наважувалась ні докоряти їй, ні судити її; було тільки одне питання, яке вона б їй поставила, але тепер уже пізно, вона й сама усе знає, і всі навколо неї знають, а подробиці її не цікавлять, буде одна тільки страшна подробиця на все життя — прочерк у паспорті, якщо справжня мама не догадалася записати її, якщо їй дозволили записати Любоньку на ім'я свого чоловіка, який не був причетний до її народження...

Кирило Зотович за ті навально швидкі миті, протягом яких в мозкові Любоньки відтворилися ці давні картини, ще не встиг вийти за поріг.

— Не може бути, щоб ви не хотіли нічого знати про мене,— не розплющуючи очей, сказала Любонька.

— Я все знаю,— зупинився біля дверей Кирило Зотович... Він не мав на думці нічого поганого, просто він хотів сказати, що з нього досить того знання, яким він володіє, що все інше за межами цього знання для нього не має, не може мати значення, він приймає її в себе з усіма несподіванками життя, які він може не знати і які можуть відкритися йому, коли схоче вона або коли вони самі того схочуть.

Кирило Зотович мимоволі обернувся. Любонька сиділа на вузенькому їхньому ліжку, тоненьке простирадло впало їй на коліна, вона навхрест тонкими руками прикривала груди, жаж читався в її широко розкритих очах.

Він не міг не вернутися, і сам уже зляканий її переляком.

— Все? — прошепотіла Любонька, коли він сів на краєчок койки біля неї.

Він поклав їй руку на коліно і відчув, яке воно тонке і гостре, можливо, це воно вколело його в душу, якщо є зв'язок між шкірою його долоні, що крізь тонке простирадло торкається її гострої теплоти, і тим незрозумілим і таємничим сховищем, всемістким і всеохоплюючим, яке він за звичкою, як і всі люди, називав душею.

— Я нічого не знаю,— сказав Кирило Зотович.— Ти все мені розкажеш, коли схочеш... Я спізнився на автобус... Потім.

Він обережно потис її гостре колінце, майже дитяче, і повільно пішов до дверей. Любонька сиділа на коєцьці, обнявши руками коліна і заплющивши очі. Як він тихо зачинає двері, у неї вони завжди риплять, як м'яко стукнула клямка, пічник за стіною нічого не почує.

Авжеж, одну її таємницю Кирило Зотович знає, вона сама розкрилася для нього, просто не могла не розкритися, але вона не здивувала його і не відштовхнула від неї, він сприйняв її з рішучою байдужістю до того, що ховалося за нею... Невже це завжди так, невже вона могла хоч на хвилинку припустити, що буває інакше? Адже й тоді, коли ця таємниця оселилася в ній, щоб мучити її, коли таємниці ще не було і вона не по-

чувала темного остраху перед нею, той красень з солодким голосом і налитими олією очима, вона, правда, думала, що то в нього сонце розлилося під повіками, той заїжджий естрадник також не здивувався з того, що в неї ще немає ніяких таємниць, що він буде першою й останньою її таємницею на все життя,— від тієї темної й теплої серпневої ночі до горбка рудої глини, на якому колись поросте зелена травичка, спочатку несміливо, а потім усе густіше, і рудітиме, і вимиватиме її дощами, і вбиватиме морозом, і знову народжуватиметься, покриваючи все від усіх...

Вона вже закінчила школу і працювала в прийомній у Тетяни Тимофіївни, а жила в кімнаті мами Уляни, яку переписали на неї, їй вистачало невеличкої зарплатні на квартплату і обіди в фабричній їдальні, залишалося навіть на кіно,— ні про що інше їй тоді ще не доводилось думати, у неї були і платтячка, і черевики, і навіть зимове пальто, яке купила останньої своєї зими мама Уляна.

— Воно хоч і не модне,— сказала мама Уляна, коли вони прийшли з промтоварної,— зате семисезонне...

Так воно і вийшло, Любонька його потім носила майже сім років і зимою, і восени, і весною, поки не стала справжньою друкаркою і Тетяна Тимофіївна перевела її на вищу ставку.

Але це вже було потім, після того концерту... Ні, все почалося ще до концерту, з радіоточки, яку вона провела до себе в кімнату, за неї зовсім мало треба було платити, з радіоточки та ще з випадкової пластинки, яку вона почула в одній знайомі. Ох, які то були пісні і який голос співав їх, як він брав за душу, як багато обіцяв чужими позиченими словами весь світ, всі його ночі й світанки, морські береги і хвилі, гори в білих шапках снігів, далеку похмуру тайгу, над якою летить вертоліт, наче велетенська бабка з прозорими крилами, незмовчний шум великих міст, самотню стежинку в осінньому лісі, випану жовтим сухим листом, в мові якого є сумна і заспокійлива музика, як багато він обіцяв і як пограбував її довірливу душу, коли б вона могла передбачити

це тоді, як стояла перед афішею, на якій був його портрет і великими літерами прізвище... Боже мій, вона задихнулася від захоплення, він мав приїхати, той голос з платівки, з пластмасової коробочки радіоточки, трохи надтріснутий, сумовитий, але такий живий і такий близький...

Як вона прийшла в Будинок культури, Любонька не пам'ятає. Купила квиток у касі і все боялася його загубити, поклала в книжку, а сама заходилася гладити найкраще своє платтячко, тоді ще носили нижче колін, збризувала його водою, і все чувся їй голос з пластинки, і бачилися очі з афіші, потім вони з'єдналися в одне почуття теплоти, суму і світла, це вже було в залі Палацу культури, куди вона бог зна як потрапила, наче на крилах перелетіла просто на своє місце в десятому ряду біля стіни, сумочка лежала в неї на колінах, вишневий хлорвініл змокрів у її руках, серце у неї перестало битися, коли вона побачила спочатку розцяцьковану якимись золотавими пластмасами електричну гітару і тільки потім його самого у дивного крою піджаці з високими плечима і в білому, на жіночий схожому банті під підборіддям, від цього одразу ж нічого не залишилося, гітара тихо застогнала, почувся його голос і одразу ж злився з очима, налитими світлом, вона не могла б сказати, якого кольору вони були, голос обгорнув її, і вона вже вся належала йому, летіла у вертольоті над тайгою, і стояла на березі, ноги їй мила тепла хвиля, і вітер притискав до голих ніг поділ тонкої спіднички, рвав волосся, затуляв ним очі, вона відкидала його рукою, потім дивилася на світло самотнього вікна на десятому поверсі темного будинку, той же вітер гнав по нічній вулиці сухе листя, і вона виходила за ним на лісову стежку, все далі й далі, і знову над зеленими хвилями тайги під високим похмурим небом...

Усі вже розійшлися з Будинку культури, погасли лампи в фойє, потім ліхтарі над широкими сходами, нікого не видно й не чути було навколо, вона вийшла з-за дерева, під яким стояла осторонь від входу, і все не наважувалася йти додому, він мав бути ще тут, вона не могла його пропустити, він не став

би виходити разом із своїми слухачами, сумочка її вже зовсім деформувалася, вона стискала і термосила її обома руками, аж ось нарешті відкілясь збоку, з-поза Будинку культури, мабуть вийшовши з якихось бічних дверей, з'явився він у плащі з високо піднятим, але не застебнутим коміром, гітара у темному чохлі на широкому ремені висіла у нього на плечі, він ішов повільно, наче замислившись, пройшов повз неї, наче повз стовп або дерево, вона несміливо обернулася і завмерла на мить, а потім широкими кроками наздогнала його і вже йшла, намагаючись пристосуватися до його кроків, і все термосила свою бідолашну сумочку.

— Я слухала вас,— чужим голосом сказала Любонька і здивувалася з своєї сміливості,— ще раніше... на пластинці... і потім по радіо...

Він повернув до неї обличчя, наче тепер тільки помітив, і нічого не сказав, тільки якось незграбним рухом плеча поправив на собі гітару.

— Я всі ваші пісні знаю,— сказала смілива Любонька, притискаючи свою сумочку до грудей.

Вони вже були біля ганку маленького міського готелю.

— Я зараз,— почула Любонька його голос і залишилася чекати біля ганку, поки він покинув там свою величезну гітару і вийшов до неї.

— Куди ж ми підемо, дівчинко? — знову почула Любонька його трохи надтріснутий голос і здвинула плечима — вона не знала, куди йти і навіть його чекала, серпнева ніч обгорнула їх, Любонька почувала, як асфальт центральної вулиці зник з-під ніг у неї і її м'які парусинові черевки почали чалапати по дерев'яному хіднику, ліхтарів на бічних вулицях не було, дерева мовчали, мовчали стіни будинків, він також мовчав, а вона говорила — важко тепер згадати ті слова і не треба згадувати, голос у неї тремтів і зривався, вона наче захлинялася нічним запахущим повітрям, темрявою, близькістю цієї невідомої мовчазної людини у розстебнутому плащі з піднятим пом'ятим коміром, під ним вона помітила звичайну сорочку з звичайним галстуком, недбало зав'язаним...

— Вам холодно? — сказав він, одним рухом висмикнув руку з рукава і вкрив її плечі полою свого плаща. Любоньку вдарила дрож, вона не розуміла, що з нею відбувається, мовчання тривало, вона чула тільки калатання в грудях, під ногами змінювалися асфальт і дошки, потім під черевиками опинилася м'яка земля, попливла перед очима світла смуга піску, ним були висипані стежки в парку біля Будинку культури, над ними низько нависали лапаті віти старих кленів, під ними стояла задуха, повітря було густе і важке, ним не можна було дихати, ноги відмовлялися йти далі.

Навколо круглої клумби стояли незручні лави, і Любонька з радістю погодилася трохи посидіти. Канни здавалися чорними факелами. Над клумбою висіли великі серпневі зорі, з-під дерев Любонька побачила їх, наче з глибокого колодязя.

Хто й зна, може, то були зорі над тайгою, можливо, вона побачила розсип вогнів великого міста з-під крила літака...

Вдома лежала в порожній кімнаті мами Уляни, впавши обличчям в подушку, жах і сором стрясали її, Любонька згадала про свою вишневу сумочку, про свою дитячу сумочку на блискавці, схожу на малесенький портфелик, про сумочку, яку їй подарувала мама Уляна на день народження. Сумочка, сумочка, де вона її загубила! Вона ж так обіцяла берегти її, брала з собою тільки в особливих випадках, скажімо, коли йшла в кіно або в гості до когось із подруг, боже, як вона сьогодні її знівечила, сумочка майже розтанула в її гарячих руках, там, у залі Будинку культури, коли вона, завмираючи, дивилася на сцену, де стояв він з великою блискучою своєю гітарою, і гітара зітхала й стогнала в його руках, особливо на низьких нотах, як жива істота.

Любонька кинулася з хати, правда, у неї вистачило розуму переодягтися, скинути пом'яте зіпсоване плаття і натягти через голову своє щоденне, в якому вона ще в школу ходила.

Вона бігла через усе місто, дивлячись собі під ноги, зазираючи під куці обіч тротуарів, припорошені куці жовтої ака-

ції й жасмину, якими були обсажені вулиці міста, сумочки ніде не було, правда, було ще зовсім темно, ледве починало розвиднюватися, але сумочку вона все одно побачила б, вона не сміла її загубити, їй здавалося, що все місто знає її сумочку, знає, як вона її берегла, і раптом — згубила, кинула, не вберегла.

Любонька бігла через усе місто до того ослона під старими кленами парку, до чорного полум'я канн, на які боялася глянути, до тих зірок, які раптом попливли над нею в ту мить, стали відлітати кудись вгору, високо й швидко, поки не злились з гарячою болючою темрявою, в якій вона задихнулася, думаючи, що це смерть.

Він навіть не спитав, як її звати, називав дівчинкою, та й годі, і голос у нього був не надтріснутий, а зовсім розбитий, а гітара, вона її чула всю дорогу від своєї хати до парку, його гітара не стогнала, а нявчала спорзно, огидно, по-котячому, і очей зовсім не було на обличчі, наче він навмисне погасив їх в ту мить, коли побачив її, зваблену, безпорадну, приречену.

Сумочка лежала біля ослона, розтоптана, вдавнена в пісок, майже зовсім чорна, як перепалена жарина. Любонька ухопила сумочку, в ній нічого не було, тільки хусточка і маленьке дзеркальце, власне, два зліплених в одне дзеркальця, так що можна було дивитися в обидва. Любонька смикнула зіпсовану блискавку, уламки дзеркальця посипались на пісок, показуючи чорний спід, якого не було видно, коли дзеркальце було зліплене й ще ціле...

Він запалив сигарету і довго вертів сірника, поки синенький вогник не обпалив йому пальці. Любонька сиділа на дальньому кінці ослона, ще не розуміючи, що з нею сталося.

— Нам не треба йти разом, — сказав він, піднімаючи однією рукою комір свого пом'ятого плаща, ніби затуляючись від неї, хоч було ще зовсім-зовсім темно, і в світлі зірок його обличчя здавалося тільки невиразною білуватою плямою.

Любонька рушила за ним у темряві, він почув її кроки, обернувся і, задкуючи, підняв руку на рівень білої плями, яка мала бути його обличчям, і похитав долонею праворуч і ліво-

руч кілька разів, вона бачила, так прощалися у закордонних фільмах. Любонька зупинилася, обома руками притиснувши рота, з якого готовий був вирватись крик, вона задушила його і відчула пекучий біль, наче хтось стискав їй горло залізними пальцями.

Пісок знову зарипів під його черевиками, як сніг узимку, потім усе завмерло в світі і в ній.

...А Бооз їв і пив, а розвеселивши своє серце, пішов та й ліг спати з краю копиці, і вона прийшла тихенько, постелила в ногах у нього і лягла. Опівночі чоловік зжахнувся і підвівся, адже це в його ногах лежить молодиця. І він промовив: «Ти хто?» Вона сказала: «Я Рут, твоя служниця, простягни твоє крило над твоєю служницею...»

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

— Я боялася, що ви вже не приїдете.

— Могло б статися.

Любонька спинилася, і Кирило Зотович побачив, як у темряві стрепенулися руки і притулилися до грудей, немов прикриваючи їх від удару. Очі він також побачив, вони волого світилися, широко розкриті, непорушні.

Сталося — Кирило Зотович не приїхав.

Любонька штовхнула коліном хвірточку у штахетнику і побрела стежкою поміж темними кущами картоплі.

Пічник стояв у дверях на своєму ганку, босий, у випущеній на штани спідній сорочці, сигарета спалахувала в кутку рота, кволо підсвічуючи половину обличчя, чорну волохату ніздрю, горбок небритої щоки і примружене від тютюнового диму око. Біла кицька з довгим тонким хвостом, вигинаючи спинку, терлася об його босу ногу.

Власне кажучи, його тільки за звичкою називали пічником, він давно вже працював муляром на будівництві, печей у місті залишилося мало, а нових і зовсім ніхто не будував, виростили багатоповерхові будинки: водяне опалення поступово ліквідувало його професію.

Пічник дивився вниз на свою кицьку.

— Рано ти сьогодні вернулася... Ач, яка добра! Ластися? Не прийшов твій ухажор. Не прийшов, сякий-такий немазаний. Мабуть, знайшов собі крашу, не з таким драним хвостом, як у тебе... Думаєш, йому довго? На котів тепер великий попит.

Кицька щось промовила вниз тоненьким голоском, пічник нахилився і почував її за вушком, вона знову озвалася, наче справді щось сказала чи поскаржилась.

Любонька витисла з себе, ледве стримуючи сльози:

— Добрий вечір, дядю Федоре.

— А, Любонько...

Пічник розігнувся, прикидаючись, що тільки тепер помітив її.

— Вже не вечір, ніч темна...

Він кинув на дошки ганку недопалок сигарети і затоптав його босою п'ятою.

— А від ночі яке добро? Хіба що поспиш.

Любонька прибігла до себе і, не вмикаючи світла, впала на стілець біля непокритого столу...

Я ж нічого не знаю про нього, він ні слова не сказав про себе і мені не дозволив розповідати. Нічого не було, життя тільки починається, сказав він, але ж це неправда, і в неї було життя, а в нього не могло не бути, і, якщо йому немає чого приховувати, він мусив їй розповісти про себе, адже вона готова було розкрити свої таємниці перед ним, навіть ту, яку й сама не до кінця знає... Нехай би і він знав, може, мені було б легше, напевно легше, коли б вони несли вдвох те, що вона досі піднімала одна... А може, він знає? Може, через те надаремно чекала вона його біля автобусної зупинки? Чому вона ніколи не може до кінця зрозуміти людину й довіряється усією душею, хіба не було тієї блискучої гітари і сірої маски замість обличчя в нічному парку біля Будинку культури? Як вона могла забути про ті непохитні канни на

круглій клумбі, які стояли, мов чорні свічки, й палали чорним полум'ям під високими мертвими зорями тієї ночі!

Всі все знають про тебе, тільки ти сама себе не знаєш, ти ще й досі та недосвідчена, довірлива дівчинка, що десять років тому бігла через усе місто вночі по свою вишневу сумочку, затоптану в пісок біля грубо збитого з планок паркового ослона. І пічник знає, він навмисне голосно розмовляє з своєю кничкою: «Знову підеш на всю ніч?» — маючи на увазі її, Любоньку, кожне його слово призначене їй, хто дав йому право на це, вона ж до нього добре ставиться, просапала його картоплю, обгорнула і вибере, коли прийде час, вони добрі сусіди, не більше, йому немає ніякого діла до того, що вона робить, що думає... У нього, мабуть, також є своя таємниця. Немає людей без таємниць. Найбільша таємниця — я і ти. Значить, і Кирило Зотович знає це? Треба тільки вирішити питання — таємниця для себе чи для іншого? Кожен для себе чи кожен для іншого? Коли так, то немає надій на щастя. Світ замкнений в людині, і ввійти в цей світ, розкрити його неможливо, не варто й намагатися, витратити зусилля, можна обламати руки, скривавитися самому або скривавити чужу душу в одчайних спробах одчинити наглухо замкнуті двері чужого існування.

«Ні, ти не маєш права так думати», — сказала собі Любонька. Кирило Зотович захворів, він не міг просто не приїхати, кинути, забути про неї після всього, що з'єднало їх, кинуло в синю сіть світанку, який народжувався тієї ночі за вікном її кімнати, запнутим в'язаною хусткою, бо в неї навіть фіранки не було, щоб завісити вікно від чужих заздрісних очей.

Любонька поклала голову на гострий пруг столу, дошка врізалася їй в тонку шкіру на лобі, вона не почувала болю — це рятувало її від сонної нестями, вона не хотіла й боялася заснути, все ще сподіваючись на якесь чудо: нечутно одчиняться двері, в темряві стане за її стільцем Кирило Зотович і підніме її голову, взявши в теплі великі долоні. Але чудо не приходило, десь барилося, Любонька втомилася від думок

і спогадів. Вона вийшла на ганок. Пічника вже не було, кицька сиділа на стежці, обгорнувши довгим тонким хвостиком передні лапки.

— І ти не спиш? — спитала Любонька.

Кицька озирнулася на голос, блиснули її зеленкувато-жовті очі і погасли.

Любонька заплющилася, зорі над двором світили високі й чисті; світло їх вередило душу, неначе вони засівали її болем. І чувся низький далекий голос, схожий на тремтіння басової струни; можливо, то була віолончель, звук її то пропадав, то знову впливав у ночі. Любонька знала цей звук, щонаочі і в цей час, народжуючись у темряві, він повільно наближався, пролітав над її хатою і зливався з далиною.

Любонька розплющила очі. Три зорі летіли просто на неї з усе дужчим співом, незримий орган гримів в усі свої труби, потрясаючи повітря, ганок, на якому Любонька стояла, усю її хату, пригинаючи до землі темне бадилля картоплі; три зорі були вже над нею — зелена, червона і біла, вона навіть побачила тінь літака, що пересувалася в небі, затуляючи сузір'я.

Любонька вернулася в хату і ввімкнула електрику. Кицька сиділа на підвіконні і вмивалася згорнутою в кулачок лапкою.

Від труб органа залишився тільки низький і густий голос віолончелі, потім і він погас на недосяжній відстані, між зорями, в темряві вересневої ночі.

У суботу першим ранковим літаком Кирило Зотович прибув у Москву. На бетонних циклопічної кладки злітних смугах Внуковського аеродрому лежали блакитні калюжки після нічного дощу. Він вийшов з літака глибоко переконаний в тому, що йому не треба було сюди прилітати, що непереборне бажання, яке охопило його в п'ятницю вранці, не що інше, як запізнений спалах вогню, що неминуче мусить погаснути, — вже нічому більше горіти, вогонь повинен мати поживу, все, що залишається після палання, належить викидати... Попіл?

Він може бути добрим, і це чудово відомо Кирилові Зотовичу — те, що зросло тепер на ґрунті його душі, через той попіл зв'язане з колишнім вогнем, але не більше. Так чому ж він пішов не на автобусну станцію, а в задушливу, повну нетерплячих пасажирів погано провентильовану залу кас Аерофлоту, вистояв своє в п'ятій черзі і ухопив квиток з рук касирші з вавілонською вежею вогненно-рудого волосся на гарній голові, неначе перепустку в світ давно бажаної, дорочне потрібної йому ясності? Навіщо вона йому тепер? Невже минуле ще живе у ньому, кличе його, не відпускає? Невже його вільна воля тільки самоомана, хисткий міраж, який зникає, як тільки наближаєшся до нього? Марія — Марія — Марія. Він повинен розв'язати загадку своєї поразки, хоч вона йому вже не потрібна. У нього є Любонька, дитяча безпорадність і ніжність Любоньки розчулює його до сліз, все це востаннє і навіки, і, не дивлячись на це, він вирішив побачити переможця.

Німець все-таки був.

Ніхто не знав його ім'я, але всі його бачили: немолодий, з жовтуватим, майже безбарвним волоссям, прибитим такою ж, майже безбарвною сивиною, він входив у її хату, коливаючи на тонких ногах важке тіло у поношеному мундирі, якийсь обозник, біс його знає хто, це від нього тяглася нитка до Гретхен, з ним її зв'язувала, і, хоч губилася тепер уже в даліні років, ніколи не переривалася.

Вранці мати пішла в місто шукати хліба і, повернувшись, вже застала його в хаті. Біля дверей лежав рудий телячий ранець, напхом напханий якимось шматтям, німець сидів на широкій лаві під вікном, дивився в підлогу у себе між ногами і курив заслинену сигарету. Він навіть не повернув голови, коли мати увійшла і злякано спинилася біля порога, докурив сигарету, розтер її чоботом на долівці і виніс своє мляве важке тіло у двері, обкидавши злякану жінку на порозі запахом тютюну, їдкою поту і дешевої туалетної води.

Увечері німець повернувся з великим легким згортком, завітнум у плямисту плащ-палатку, в одній руці і манеркою супу у другій. Манерку німець ніс на зігнутому кривому мизинці, високо підняв, потримав у повітрі, потім обережно поставив на стіл. Згорток у плащ-палатці недбало кинув на лавку.

— Зуппе... ессен...— сказав німець.

Каганчик блимав на столі. Мати сиділа на краю свого ліжка і намагалася не дивитися на манерку, з-під кришки якої ще вибивалася пара. Гороховий, подумала вона, гороховий довго не простигає, і одвела очі вбік.

Німець вже розклав на лаві дитячий смугастий матрацик, прикрив його плащ-палаткою, скинув свій поношений кітель і сів скидати чоботи, він важко дихав — йому підпирало діафрагму, дихав з хрипом і свистом, обличчя його почорніло.

Куди б не повела мати очима — скрізь був цей важкий німець. Біля дверей лежав його рудий ранець, на столі вистигала манерка з його супом, сам він важко боровся з своїми чобітьми на лавці проти її ліжка, дихання його сповнювало хрипом кімнату, здавалося, це від нього, від цього хриплого дихання йшов запах тютюну і поту.

Мати підвелася і рушила до дверей, сама не знаючи, куди вона йде,— тільки б геть від цього огидного дихання.

— Шляфен гір,— прохрипів німець своєму чоботові й долівці, але мати зрозуміла його.

Між її ліжком і лавкою, на якій лаштувався спати німець, чорніло, може, з три метри глиняної долівки. Мати лягла на ліжку обличчям до стіни, як була, в одежі, в черевиках, не скидаючи й хустки. Дві великі подушки були в неї під головою, одна біла, під нею друга — квітаста. Дерев'яніючи всім тілом, мати почула, як німець підійшов і обережно витяг з-під білої подушки квітчасту, зачалапав босими ногами по долівці, лавка під ним заскрипіла. Каганець блимав на столі біля манерки з німецьким супом. Голод, втома, страх сковували тіло матері, вона зсунулась головою з білої подушки і чула під щокою шорстку вовну своєї старої дешевої ковдри, звич-

ного запаху якої не могли перебити тютюн і піт німця, який наче вмер на лавці за три кроки від неї, не чути вже було його дихання; він спав тихо, як втомлена дитина, може, йому снилося щось з дому, тихе, заспокійливе, далеке від цієї чужої кімнати, де за три кроки від нього збилася в клубочок молода, на смерть перелякана його присутністю, його диханням і запахом жінка, яка ще так недавно почувала себе сміливою, рішучою, власною господаркою, хазяйкою свого життя і своєї долі, незалежною ні від кого у своїх почуваннях і вчинках, далекою від страху, каяття, рабського почуття безвихідності...

Вона дивилася в потемнілу білену стіну, не пізнаючи сама себе. Здавалося, що від страху, що виснажував і знесилював її, до покори лишилася відстані одна мить...І саме цієї миті вона боялася, саме з думкою про неї заплющила очі.

2 липня 1970—16 червня 1972
Львів — Київ

ПОСМІШКА ДЖОКОНДИ

Оповідання

Втоптаний сніг довгого узвозу тихо порипував під її малими чобітками. Ніч була синя. Рудий кожушок, обшитий сірим смушком, зграбно облягав невисоку постать молодої жінки і здавався темно-вишневим, майже чорним. Я вів її під руку і збуджено фантазував уголос, а вона нахилила голову, обмотану білою плетеною хусткою, і посміхалася самими куточками рота — тепер я сказав би, як Джоконда.

Так я й буду називати її тут, бо й справді в тій посмішці крилося таємне знання. Воно дозволяло молодій жінці мовчати і тільки зрідка кидати мені слово, яке нічого не значило,— просто так, порожній звук,— але в її устах набирало глибокого, майже гіпнотичного змісту.

В мовчанні молодої жінки, в її таємному знанні я почував переможну звабність і всевибачливу, трохи іронічну зверхність, яка вражає нас в посмішці Монни Лізи. В усьому іншому вона нічим не була схожа на безсмертну флорентійку. ця маленька степовичка з попелясто-русим волоссям і непроникими в своїй прозорості сірими очима.

Я вже говорив, що в її словах крилася майже гіпнотична сила. Я хотів тут додати — для мене, але згодом я мав можливість переконатися, що влада тієї маленької жінки була далеко більша, ніж я уявляв, і поширювалася не тільки на мене, її випадкового знайомого.

Вона сказала:

— Біля криниці моя хата.

Я це знав, до хати було ще з двісті кроків, в кінці узвозу ще треба було звернути за ріг праворуч, але я вже бачив ту криницю — обмерзлий, укритий грубими наростами криги дерев'яний зруб; його щодня безліч разів обливали водою, поки в кризі не залишився невеликий отвір, в який ледве проходило дерев'яне, з чорними обручами цебро,— воно стояло

тут же, біля криниці, і за ніч також вмерзало в мокрий сніг.

Біля криниці вона прощалася зо мною — подавала лопаткою руку в білій рукавичці, плетений з тої ж пухнастої пахучої вовни, що й її хустка.

Два темних вікна невеличкого будиночка дивилися на криницю, входити треба було по протоптаній стежці у двір — там був куточок, утворений стіною будиночка і парканом, там ми довго стояли, хоч уже попрощалися, і вона не приймала своєї руки, я почував її гнучкі пальці крізь тонку, наче шовкову вовну.

Схиливши голову, вона довго слухала мою нестримну балаканину, потім несподівано вивільнювала свою руку, підіймала її вгору — долонею до мене, наче застерігаючи мене від непотрібних слів і нерозважливих вчинків, і, повільно задкуючи, зникала в дверях будиночка, які завжди чекали на неї не замкнені.

Я виходив з хвіртки і повільно йшов узвозом угору між кучугурами синього пухнастого снігу. Мені здавалося, що хтось дивився на нас, коли ми підходили до криниці і вона, вже попрощавшись, вела мене за руку в притінений очеретяною стріхою закуток двору. Але ж хто міг дивитися? Вулиця спала, взявши віконниці на прогоничі. Морозна ніч обпалювала мені обличчя пекучим подихом, доводилося весь час прикривати рукою то одне то друге вухо — ходив я в гімназичному картузі і підбитій вітром шинелі.

Джоконда працювала в швацькій артілі.

— Батьки мої давно померли, — сказала вона мені, — померли і покинули мене саму в оцій холодній хаті...

Дивно, що я довго не помічав її на репетиціях драматичного гуртка при робітничому клубі, хоч працював там по сумісництву режисером, сам малював декорації, розподіляв ролі і сидів у суфлерській будці під час спектаклів. Йй довелось грати маленьку роль — всього на два виходи. Епізод з часів Паризької комуни розворушив мою режисерську уяву. В першому виході Джоконда подавала патрони на барикаді, на якій помирав Шарль Делеклюз, у другому її розстрі-

лювали разом з іншими комунарками у північному кутку кладовища Пер-Лашез.

На репетиціях я кричав на Джоконду, — по-перше, вона невиразно бурмотіла слова своєї малої ролі, по-друге — стояла під стіною кладовища, похиливши голову, і всміхалася куточками гарно окресленого рота. Ця похилена голова і дивна посмішка, на мій погляд, не пасували до образу непомітної героїчної комунарки.

— Підведіть же голову! — кричав я, обурено б'ючи себе по долоні режисерським примірником п'єси.

Вона спідлоба кидала на мене здивований погляд і тільки одного разу, коли я затупав на неї ногами, тихо сказала:

— Чого ви хвилюєтесь? Я підведу.

У мене не було підстав їй вірити, вона рухалась на репетиціях, як дерев'яна лялька, не сприймала жодного мого зауваження і навіть не намагалася мене зрозуміти, — все, що я говорив, проходило мимо її схожих на рожеві мушлі маленьких вух.

Я вже хотів відібрати у неї роль, але дівчат у драматичному гуртку було мало, деякі грали вже по дві ролі. Я махнув рукою. Поставлю її в когось за спиною, вона невисока, ніхто її не побачить. Але всупереч моїм вимогам Джоконда вперто ставала в центрі групи засуджених до розстрілу комунарів і, похиливши голову, таємниче посміхалася.

На сцені було холодно, і ми працювали в одязі. Мені гидко було дивитися на рудий козушок Джоконди — вона не скидала його, тільки спускала на плечі пухнасту хустку. Обличчя її я не помічав. Хоч, правда, коли під час однієї нашої сутички вона здивовано підвела свої великі очі, мене вразила в них безтурботна дитяча глибина, не зрозуміла мені непереборна м'яка упертість, яка буває тільки у зосереджених в собі незалежних і непокірних підлітків.

Перед генеральною репетицією ми довго обговорювали костюми. Кожен мав виготовити для себе. Важко було сподіватися, що ми зможемо бодай приблизно відтворити епоху Комуни. У мене була тільки сіра потерта репродукція з кар-

тини Делакруа «Свобода на барикадах». Звідки ми могли б узяти всі ті фракки, блузи, циліндри і берети, пістолети і рушниці кінця третьої чверті дев'ятнадцятого століття? Ми знайшли кілька бандитських обрізів без затворів, іржавий револьвер системи «смітвесон» і десяток дерев'яних рушниць, які перекочували в реквізиторську робітничого клубу з чуланів колишньої чоловічої гімназії.

— А як ви думаєте одягнутися? — запитав я в Джоконди.

— Подивлюся на інших, тоді вже й одягнуся, — ухильно відповіла Джоконда.

Я люто пересмикнув плечима. Здається, вона зрозуміла, що я думав про неї в цю хвилину, ще нижче похилила голову і одійшла від мене.

На генеральну репетицію Джоконда прийшла, як завжди, у рудому кожушку. В сцені розстрілу вона з повною незалежністю стала на якусь бутафорську споруду, яка мала правити за горбок чи кам'яну брилу. Цей горбок чи брилу вона відшукала сама за лаштунками, я до цього не додумався, — довелося визнати, що мізансцена від цього виграла, от тільки її кожушок; він нестерпно дратував мене своєю недоречністю тут, на паризькому кладовищі, одразу переносячи уяву в іншу епоху.

— Ну, — різко звернувся я до Джоконди, — ви вже знаєте, як одягнутися на виставі?

Вона легко зстрибнула зі свого горбка, підійшла до суфлерської будки, біля якої я стояв, оглянула групу засуджених комунарів і тихо сказала:

— Тепер знаю.

Здається, тут я вперше уважно подивився на Джоконду і зрозумів, що в цю хвилину вона прийняла розроблену мною мізансцену так, наче не я, а вона була режисером, і не я, а вона догадалася поставити кладовищенський мур по діагоналі від лівої куліси в глиб сцени, а версальців сховала за лаштунками праворуч, щоб видно було тільки їх рушниці (я вимушений був це зробити, бо в нас не було для них мунди-

рив),— і не тільки прийняла мізансцену, але й знайшла у ній найвигідніше місце для себе.

Тоді ж я вперше помітив в її обличчі щось самозаглиблено-владне, зовнішній образ того почуття, яке ставить людину з її бажаннями в центрі світу, почуття, яке виключає всі інші існування, як щось неістотне, здатне тільки служити волювій людині, коли вона прямує до своєї мети, без сумнівів і вагань переступаючи через усі живі і мертві перепони.

Обличчя Джоконди злякало мене — особливо її усмішка, яка так багато знала і так таємниче ховала невідоме мені знання.

Саме таємничість дивної посмішки і надавала обличчю Джоконди подвійного виразу привабливості і, як це не дивно, відрази. Можна було думати що завгодно про ту посмішку, робити найрізноманітніші припущення, одне було поза всякими сумнівами — Джоконда при всій своїй м'якості і навіть ніжності вважала себе вищою істотою, яка може досягти будь-якої мети, можливо, використовуючи як найсильнішу зброю свою незламну, буквально непохитну м'якість, привабливість і ніжність.

Хто знає, чи не крилася гіпнотична сила Джоконди в її жіночій ніжності, втіленням якої вона один час мені здавалася.

Перед початком вистави я побачив Джоконду за лаштунками вже в оязі молодій інсургентки. З-під простої довгої спідниці виднілися її маленькі ніжки у взутих набосоніж черевиках на так званих віденських підборах. Крізь великий круглий виріз вишневої блузи проглядалася тінява западинка між округлими, неначе полохливими маленькими грудьми. Джоконда розклала своє русе волосся на рівний проділ, зібравши його гарним вузлом над потилицею. Коралові сережки, старі й дешевенькі, двома темними червоними краплями коливалися під її вухами.

«А непогано»,— подумав я.

На барикаді Джоконда підносила патрони.

Її вишнева блузка з засуканими рукавами, з'являючись то тут, то там на сцені, мимоволі приковувала до себе очі гля-

дачів. Усі чекали чогось незвичайного від молодшої французької робітниці, яка завжди опинялася в потрібному місці і усмішкою, схованою в куточках доброго, м'якого рота, вливала нові сили в серця потомлених бійців. У неї було всього дві чи три репліки, але вона промовила їх так виразно і з таким почуттям, що я одразу забув про її монотонне бурмотіння на репетиціях.

В кінці картини Джоконда підтримувала голову смертельно пораненого Шарля Делеклюза, сивобородого в'язня Кайєни, воєнного міністра Комуни,— він лежав у неї на колінах, і його сивина благородним тьмавим сріблом різьбилася на тлі її вишневої блузки.

Усе було б чудово, коли б тільки не похилена голова Джоконди! Вона повинна була б хоч раз підвести її, глянути довкола, поглядом попросити підтримки у бійців барикади, в одному русі втілити усю скорботу трагічного кінця, який спіткав генерала і чекав уже на неї і на всіх її друзів.

Пізніше я зрозумів, що це була сувора pieta, мовчазне оплакування — сама богородиця тримала в похололих долонях голову свого розп'ятого сина. Усмішка не сходила з її уст, але усмішка скорботного розчарування: так от для чого я дала тобі життя!

Без сумніву, з Джоконди могла б виробитися велика актриса. Я повинен був їй це сказати одразу ж, але я був режисером і поклав дочекатися сцени розстрілу комунарів.

Завіса знову розсунулася.

Комунари в різних позах, які я довго і вперто опрацьовував, чекали страти під стіною кладовища. В центрі на своєму горбку, схиливши голову так низько, що підборіддя майже торкалося грудей, пустивши ніжні білі руки вздовж тіла, стояла Джоконда. Одірваний рукав її вишневої блузки одкривав ніжне похиле плече. Лахміття чорної спідниці висіло на Джоконді, крізь дірки проглядало незаймано-чисте полотно білизни. Рівний проділ ділив надвоє русе волосся Джоконди, одне пасмо вибілося і спадало вниз, затінюючи бліду щоку. З-за лаштунків дивилися на комунарів рушниць версальців.

Офіцер у чорній німецькій касці зразка першої світової війни вийшов з бокової куліси, повернувся спиною до глядачів і підняв угору шаблю.

Офіцер скомандував своїм невидимим солдатам: «Готуйсь!» Я побачив з своєї суфлерської будки чудо.

Джоконда почала повільно підводити голову.

Вражений виразом її обличчя, офіцер закам'янів із шаблею у високо піднятій руці. В залі за моєю спиною, за тонкою фанерою суфлерської будки, панувала мертва тиша. Я дивився на Джоконду і не пізнавав її. Все, що раніше відбувалося на сцені, тільки готувало цю хвилину. Джоконда широко розкинула тонкі руки по стіні кладовища. Переможені комунари дивилися тільки на неї, жоден не глянув на офіцера, на рушниці версальців, від цього вся сцена несподівано сповнилась високим, мною не передбаченим змістом... Повільно розсувала пальці Джоконда і ворушила ними, обмацуючи шорсткий кладовищенський мур.

Усмішка не сходила з її обличчя. В ній не було жодної таємниці — це була усмішка перемоги над ворогом, над болем і жахом останніх хвилин, над самою смертю.

Офіцер різко опустил до ноги шаблю. Заторохтіли дерев'яні постріли за кулісами, і ніхто не помітив цієї неминучої умовності. Джоконда наче вросла в мур, її очі почали згасати і заплющились в ту мить, коли завіса, здригнувшись на блоках, поповзла двома сірими полотнами від бокових куліс до середини сцени.

Після тріумфу Джоконди я вперше проводжав її додому.

Як Джоконда опинилася поруч зо мною на виході з уже затемненого клубу — не знаю. Можливо, це був випадок. Я шукав її одразу ж після закінчення вистави, але не знайшов і думав, що вона вже змила вазеліном грим і пішла додому. Мене затримав директор клубу, якому вистава так сподобалася, що він просив повторити її в одну з ближчих неділь. Я вийшов з малої кімнатки, яка правила йому за кабінет, і у вузькому фойє побачив Джоконду, вона, здавалося, не одразу впізнала мене, коли я озвався до неї, а потім, упізнавши,

зігріла мене вологим світлом сірих очей і пішла поруч, ніби ми задалегідь умовились про цю зустріч.

Тільки згодом я зрозумів, що вона повела мене за собою, не давши ні відчути цього, ні зрозуміти.

Ми вперше йшли довгим узвозом між двома стінами сірих зимових парканів і синіми кучугурами снігу. Я висловив їй захоплення її грою, але не приховав, що мене вразило те, що вона не пожаліла своєї чорної спідниці,— перетворила її на ефектне, але тепер уже непотрібне лахміття.

Джоконда здивувала мене своєю відповіддю. Як виявилося, вона підпоролла свою шестиклинну спідницю, попідметувала дірки і замаскувала їх чорною тканиною, її легко було одірвати перед сценою розстрілу, щоб видно було білизну... Стала б вона заради цієї вистави псувати нову спідницю!

Біля криниці, коли ми вже попрощалися, вона вперше повела мене стежкою в двір, хвіртка морозно рипнула, і ми опинилися в затишному закутку між парканом і білою стіною будиночка біля акуратно нарубаних дров. Там же стояла колода, на якій їх рубали, жовті тріски валялися на втопаному снігу.

Вона тихо стояла обличчям до мене, дуже близько, морозна пара від нашого дихання клубочилася між нами і змішувалася, часом волого зблискували її сірі очі, потім вона обережно доторкнулася рукавичкою до шинелі у мене на грудях і нечутно позадувала в двері будиночка — тоді я й довідався вперше, що вони чекають на неї не замкнені.

Драматичний гурток збирався по суботах, і щосуботи, пізно ввечері, я проводжав Джоконду додому. Прощання біля криниці і довге стояння у закутку двору стали звичним ритуалом наших зустрічей. Дивно, але я з завмиранням серця чекав тієї завжди сподіваної миті, коли Джоконда, не дослухавши моїх слів, піднімала руку і починала задкувати до дверей так, наче хтось подавав їй сигнал звідти, з глибини темної і, як я був переконаний, непривітної хати.

Чи був я закоханий у Джоконду?

Мені снилися її ніжні похилі плечі, не задумливо, ні, уперто похилена голова, вся її доладна, сильна постать, але я більше думав про неї, як про майбутню актрису, і сповнився гордістю з того, що перший помітив її талант, відкрив її, не для себе — для великого мистецтва, яке я, звичайно ж, покликаний був реформувати.

Ні, я не був закоханий у Джоконду, хоч зовсім не знав її і не робив спроби пізнати, наче й справді був сліпим закоханим, який так сповнений своїм коханням, що не знає кого, чому і за що любить.

Мені прикро було, коли Джоконда раптом перестала з'являтися на суботніх зборах драматичного гуртка. Директор клубу так і не викроїв вільної неділі, щоб повторити нашу виставу, нової п'єси ми ще не знайшли, присутність Джоконди була не потрібна в гуртку, мені ж не спадало на думку шукати її для себе.

Гуртківці про щось перешіптувались між собою, я догадувався, що мова йде про неї і про мене, але за роботою в редакції мені ніколи було звертати увагу на якісь перешіптування — захворів завідуючий відділом інформації, і я повинен був узяти на себе і його обов'язки.

Наближалася весна.

Довгий узвіз, яким я проводжав Джоконду, почорнів під промінням березневого сонця, кучугури злеглого снігу під парканами скидалися на купи сірого мокрого цукру. Іноді мені хотілося кинути все, штовхнути хвіртку у двір і зайти до Джоконди. Я не уявляв, як вона живе сама у тому будиночку. Ні фіранки, ні квітів у горщиках на підвіконні. Завжди темно, купа акуратно нарубаних дров у тому закутку, де ми стояли взимку... Хто їй рубає дрова? Невже сама? Завтра після роботи обов'язково піду до Джоконди.

Вранці, коли я, як завжди, спізнився на роботу, мій редактор, кудлатий молодий дядько в товстих окулярах, буркнув до мене, не підводячи голови від покреслених гранок:

— Беріть свого блокнота і негайно йдіть у суд. Судитимуть убивцю, звіт дасте в номер.

У нас нечасто вбивали людей.

— Кого він убив? — запитав я.

— Дружину,— недбало буркнув редактор, здивувавшись, що я все ще стою біля свого столу, а не біжу в суд.— Якийсь залізничник...

Через кілька хвилин з блокнотом і олівцем в кишені я вже входив у залу судових засідань. Процесуальні формальності скінчилися, починався допит підсудного. Молода жінка-суддя у темному піджаку чоловічого крою сиділа між двома народними засідателями. Я одразу пізнав їх — праворуч від судді втягував маленьку кулясту голову в плечі метранпаж нашої друкарні, ліворуч важко дихала відкритим ротом відома в місті активістка, робітниця тютюнової фабрики. Вони з недовірою і навіть з острахом дивилися на підсудного.

За невеличкою загородкою стояв довгоногий маслакуватий чоловік з сивими скронями і сірими запалими щоками. Куртка залізничника безладно висіла на ньому, він то сплітав великі руки перед грудьми, то закладав їх за спину і неспокійно ворушив пальцями.

В залі було багато чоловіків у залізничній формі, переважно середнього віку — машиністів, їх помічників, кочегарів і кондукторів, а також молодих і старих жінок, зосереджених, з суворо стиснутими губами; по всьому видно було, що в суд їх привела не байдужа цікавість, що всі вони гостро переживали судову справу про вбивство залізничником своєї дружини.

Я пошукав очима на лавах — і не знайшов місця. Залишалося тільки протиснутися між лавами до вікна в кінці довгої зали.

Тут я помітив Джоконду.

Вона сиділа під стіною в розстебнутому кожушку, з хусткою на плечах, у своїй вишневій блузці. Русе волосся блищало, як бліде золото. Я зраділо кивнув їй. Вона не відповіла, хоч дивилася, здавалося, просто на мене. Схвильована блідість розливалася по її обличчю, воно видовжилося і наче загострилося — і все одно було прекрасне.

Я вже влаштувався на вікні, коли жінка-суддя запитала в підсудного:

— Що ж штовхнуло вас на вбивство дружини?

Залізничник поворушив пальцями за спиною, сірі шоки його ще більше провалилися і стали майже чорними.

— Я не любив її,— відповів залізничник здавленим голо-
сом.

У залі схлюпнувся і затих голосний шепіт.

Жінка-суддя налягла лацканами свого чоловічого піджака на край столу і невідроблено здивувалася вголос:

— Що ж це буде, коли ми убиватимемо всіх, кого не любимо!

Від хвилювання у неї перехопило горло, вона покрутила шиєю, наче звільняючись від холодних пальців.

— Гаразд, підсудний, ви не любили дружину і через це тільки загострили напилек і вдарили її в груди?

Залізничник зрозумів усю вбивчість цього запитання і не мав на нього відповіді.

— Вона погано ставилася до вас? Зраджувала? Між вами часто відбувалися сварки? — сипалися на нього все нові й нові запитання судді.

— Ні,— відповів нарешті залізничник.— Вона була хороша, чесна жінка. Ми ніколи не сварилися.

— Значить, ви безпідставно убили хорошу, чесну жінку, свою дружину, і залишили своїх дітей без матері?

— У нас не було дітей,— хитнувся на довгих ногах підсудний.

— Заждіть, заждіть,— зупинила його жінка-суддя і перегорнула кілька аркушів справи, що лежала перед нею на червоному сукиї столу.— На попередньому слідстві ви показували... Ось тут... Що у вас хлопчик... У вас є хлопчик?

— Хлопчик помер давно... Коли йому було десять місяців,— з нудьгою в голосі відповів підсудний.

До кінця справи було ще далеко, допит тільки починався, а він уже втомився від необхідності відповідати на запитання

судді в залі, переповненій знайомими і чужими людьми, більшість з яких вороже ставилася до нього.

— Помер,— повторив залізничник глухо і знову закинув руки за спину.

Жінка-суддя з полегшенням зітхнула.

— Більше дітей у вас не було?

— Вона більше не хотіла.

— Чому?

— Я думаю, що й вона не любила мене.

Зала з хвилюванням вслухалася в напружений діалог судді і підсудного. Я вдивлявся в обличчя і намагався зрозуміти, що відбувалося в його свідомості і тоді, коли він замислив і здійснив убивство, і тепер, коли йому треба було знаходити відповіді не тільки на запитання судді, але й на невідступні запитання власного сумління, які не могли не прокинутися в ньому. У підсудного не могло не бути підстав для вбивства, звичайно, я маю на увазі підстави важливі і достатні для нього, а не для суду і не для всіх присутніх у залі і поза її стінами. Те, що залізничник не любив своєї дружини, і те, що вона, на його думку, не любила його також, не могло бути достатньою підставою, в таких випадках люди мирно розходяться, і кожний на свій розсуд починає будувати нове життя... Але підстава все-таки повинна була бути. Нехай помилкова, нехай хибна — все одно треба було її шукати.

Наче продовжуючи мої думки, жінка-суддя в цей час запитала:

— Може, ви любили іншу жінку?

Суддя натиснула на **ви**, виключаючи цим натиском можливість того, що іншого чоловіка любила дружина підсудного. Я не знав, чи можна в такий спосіб провадити допит, але запитання здалося мені логічним.

По скронях підсудного побігли струмочки поту.

— Це до справи не стосується,— тихо, ледве ворущачи губами, відповів залізничник.

— Гаразд, підсудний,— кивнула головою жінка-суддя.— Будемо поки що вважати, що не стосується...

Вона навіть не приховувала ворожого ставлення до убивці, який не крився, не приховував своєї вини і навіть не намагався шукати пом'якшуючих обставин для себе. Він стояв перед нею покійно одвертий, приголомшений усім, що сталося, готовий прийняти заслужену покару.

Була в його постаті повна відсутність волі, а в очах, глибоко запалих і майже погаслих, почувався біль і мимоволі викликав жаль до нього.

— У прокурора будуть запитання до підсудного? — почув я голос судді і тепер тільки побачив, що за окремим маленьким столиком сидить прокурор і щось швидко пише, а по другий бік суддівського столу перед лавою для підсудних поблискує скельцями пенсне в золотій оправі старий, відомий в місті адвокат.

Напруження, яке панувало в залі, трохи послабло. Люди заворушилися на лавах, почали перешіптуватися. Мені здалося, що більшість тепер уже майже співчуває підсудному, такий убитий і безпорадний вигляд був у нього, в усякому разі, ворожості до нього я вже не помічав, хіба що з боку двох старих жінок, які сиділи поблизу від його вікна. Вони весь час нервово підсмикували хустки під підборіддям, і я почув їхні репліки.

— Сучий син, — переконано сказала одна.

— Розстрілювати таких, — охоче погодилася друга, швиденько витягла піріжок з кишені свого ватника і стала його жувати беззубим ротом.

Прокурор саме одірвався від свого писання, акуратно поклав тонку шкільну ручку біля чорнильниці і підвів голову, щоб поставити підсудному перше запитання, коли недалеко від його вікна виникло хвилине заворушення, наче хтось покvapливо пробивався поміж лавами. Я почув стукіт підборів і в ту ж мить побачив, як проходячи до столу судді швидкими кроками йде Джоконда.

Перші слова Джоконди потонули в схвильованому гомоні зали. Я тільки побачив з свого місця на високому вікні, що Джоконда тримає в судорожно стиснутих побілілих кулаках

кінці своєї плетеної хустки. Суддя в цей час пошепки радилася з народними засідателями. Вони підставляли їй вуха і, згоджуючись, кивали головами — метранпаж розважливо і повільно, активістка з тютюнової фабрики вся переповнена нетерплячою жіночою цікавістю. На мить голови судді і засідателів утворили неспокійно-рухливий трикутник, потім він, хитнувшись востаннє, розпався, вони напружено завмерли на своїх місцях, несподівано дзвінкий у тиші голос Джоконди примушував їх вслухатися у кожне її слово.

Залізничник на лаві підсудних захвилювався. Поява Джоконди приголомшила його, він то намагався підвестися, то хався обома руками за бильця своєї загородки. Почорніле обличчя його сповнене було болю, він кидав погляди то на стіл, за яким сиділи суддя і засідателі, то на Джоконду, ніби хотів зупинити її, то на жінку-суддю і засідателів, поглядами своїми наче закликаючи їх не вірити тому, що говорить Джоконда.

В очах його, на обличчі, в усій постаті почувалися жаль і тривога. Він дивився на Джоконду, як хтось дивився б на самогубця, що опинився над краєм ополонки і вже підняв у розпачі руки, щоб кинутися в холодну її глибину.

Я зрозумів, що він боїться не за себе, але ж яке відношення до нього і до вбивства має Джоконда, якщо її поява перед столом суду так схвилювала залізничника?

Ким була для нього Джоконда і ким був він для неї, той немолодий машиніст чи обер-кондуктор?

Голос Джоконди дзвенів у знову притихлій залі:

— Я сказала йому, щоб він попросив у дружини розлуку. Він був згодний зі мною, що так далі не може тривати. Я не хотіла краденого кохання і не хотіла ділити його ні з ким. Він дуже страждав. З паровоза він уже не йшов додому, у мене двері не замикалися, він міг приходити коли завгодно. Я завжди чекала його.

Перед моїми очима з'явився затінений закуток двору, зимова місячна ніч оточила мене своїм тьмавим сяйвом. Джоконда стояла грудьми до моїх грудей, морозна пара від на-

шого дихання змішувалась, потім вона підняла руку в плетеній рукавичці, наче наказуючи мені мовчати, і позадкувала до незамкнених дверей своєї хати. Тепер я знав, чому вони не замикались. Він чекав її там, у темряві? Він бачив нас біля криниці? І коли вона вела мене за руку у двір? Прислухався до мого голосу? Стояв у холодних снігах за дверима? Що це було? Жіноча безтурботність? Холодна розрахована гра?

Безліч питань виникали одне за одним у моєму мозку. Всі вони мали значення не для мене, я думав: що повинен був відчувати він, знаючи, що Джоконда стоїть зо мною за три кроки від тих однопільних, темно пофарбованих дверей, які відділяли його від нас?

Тепер уже я почував себе причетним не тільки до того, що відбувалося на моїх очах у судовій залі, але й до того, що привело Джоконду сюди під погляди судді і прокурора, залізничників — товаришів підсудного по роботі — і різного віку жінок, що, як тепер я розумів, працювали разом з Джокондою в одній швацькій артілі. Причетність моя була дуже віддаленою, проте я всім своїм еством почував її.

Блокнот і олівець лежали в моїй кишені — я так і не встиг доторкнутися до них. Я вслухався в голос Джоконди.

— Іван прийшов пізно ввечері і сказав, що дружина не дає йому розлуки. «Може, вона ще погодиться, поговори з нею ще раз». — «Ні, вона кремій. Що мені робити?» — «Нічого не залишається», — сказала я, — убий її».

— Ви це обдумали раніше? — пополотніла і перехилилася через стіл до Джоконди жінка-суддя.

Метранпаж слухав, наставивши рурочкою долоню до вуха, робітниця з тютюнової фабрики ловила ротом повітря — у неї починався сердечний приступ.

— Ні, — сказала Джоконда, — це мало статися тому, що не було ніякого іншого виходу, щоб нам бути разом.

Залізничник, якого Джоконда так по-хатньому тільки що називала Іваном, в цю мить підвівся.

— Сідайте, — крикнула на нього суддя, — я не давала вам слова.

Залізничник упав на свою лаву, вичовгану сідницями багатьох підсудних, що сиділи тут до нього, спокутуючи свої великі і малі провини та злочини. Великі краплі поту виступили на його сірому обличчі. Він намагався вловити погляд Джоконди — вона не дивилася в його бік.

Мені видно було здалеку русий вузол волосся над западиною її дівочої потилиці і кучеряки тонкого, майже золотого волосся під ним.

— Підсудний давно був вашим коханцем?

Джоконда здригнулася, наче це питання вдарило її батоном, вона різко підвела голову і яким високим голосом сказала так, що чути було в усіх кутках зали судових засідань:

— Він ніколи не був моїм коханцем. Я хотіла, щоб він був моїм чоловіком.

Суддя недовірливо подивилася на Джоконду.

— Підсудний одразу погодився убити дружину?

— Він довго рубав дрова в дворі, потім кудись пішов і повернувся тільки вдосвіта. Не знаю, де він ходив. Можливо, знову розмовляв з дружиною.

— Ви знали дружину підсудного?

— Я ніколи її не бачила, мені було не цікаво. «Як я її вб'ю,— сказав Іван, наколовши і склавши дрова,— у мене немає револьвера...» — «Подумай,— сказала я,— є багато інших способів».

Джоконда розповідала все з дитячою відвертістю, хоч знала, чого це може їй коштувати. Я був переконаний, що, не обмислюючи заздалегідь убивства, вона наперед обмислила свою поведінку на суді, зважила в думці кожне слово, яке скаже, сама поставила собі безліч запитань і приготувала вичерпні відповіді на них.

— З чергового рейсу Іван привіз загострений напилек...

— Оцей?

Двома пальцями за округлу дерев'яну ручку жінка-суддя узяла на столі довгий тонкий тригранний напилек, загострений на кінці, як цвях.

— Так, оцей.

Підсудний схопився зі своєї лави і майже закричав, перешляючись за загородку в бік суду:

— Неправда. Все неправда. Я все сам... Ліза нічого не знала.

Жінка-суддя рухом нетерпляче піднятої руки наказала йому мовчати. Тепер її цікавила тільки Джоконда.

— Мурашко Єлизавето Миколаївно, ви підтверджуєте свої свідчення?

Мені здалося, що я вперше почув повне ім'я Джоконди, хоч я не міг не знати його раніше. Тут, в освітленій безрезневим сонцем довгастій залі суду, воно прозвучало для мене як ординарне прізвище з переліку дійових осіб давно забутої драми, просте, нічим не примітне ім'я, за яким ховалася холодна засліпленість душі, здатної в обожнюванні себе на злочин і на знищення чужого ж беззахисного і нещасливого існування.

— Ви визнаєте себе винною в намовлянні підсудного Івана Харитоновича Рябця до вбивства його дружини Меланії Федорівни? — виразно звучав у тиші голос жінки-судді.

— Визнаю,— спокійно відповіла Джоконда.

Були ще перехресні запитання прокурора і захисника, свідки в один голос показали, що ні сварок, ні незгоди в родині залізничника Івана Харитоновича Рябця ніколи не помічали, представник Шляхпрофсожу зачитав по папірцю чудову характеристику на підсудного — усе це мене вже не цікавило. Я не помітив, коли жінка-суддя наказала взяти Джоконду під варту. Вони сиділи поруч, Джоконда і її залізничник, відгороджені хисткою загородкою лави підсудних від свого минулого життя і від усіх, хто зібрався в залі судових засідань.

Я знав з книжок, що любов може штовхнути до самопожертви, піднести до подвигу. Ніколи не спадало мені на думку, що вона може штовхнути людину на злочин. Передо мною було двоє засліплених коханням, нещасних у своєму засліпленні людей, які, проте, тепер вважали себе щасливими, всупереч логіці людської душі, що всією своєю силою повставала проти їхнього замкнутого в собі себелюбства, яке з неминучістю

мало привести до самозаперечення і самознищення те почуття, що породило його, як прекрасну, але отруйну квітку.

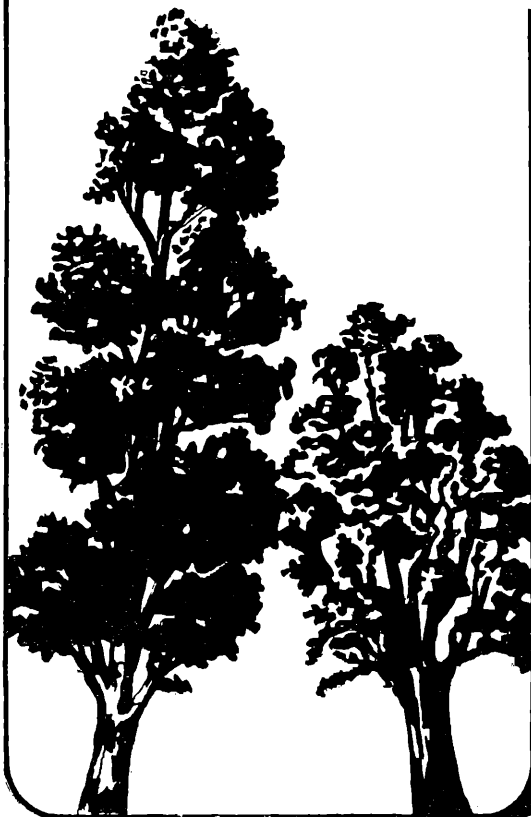
Вирок вони вислухали спокійно. Залізничник стояв, стомлено опустивши руки вздовж тіла. Я бачив, як здувалися і темніли, наливаючись важкою кров'ю, жили на його стиснутих кулаках. Погляд його був прикутий до папірця, з якого суддя читала вирок. Джоконда стояла трохи попереду його, її плече торкалося його грудей. Рудий козушок Джоконди, вишнева блузка і біла вовняна хустка врізалися в мою пам'ять назавжди. Вслухаючись у слова суворого вироку, вона повільно, з заплющеними очима підводила голову, смертельна блідість вкривала її схудле обличчя і спливала по тонкій шиї за викот блузки.

Суддя закінчила читати і поклала папірець на стіл.

Міліціонер повів засуджених з зали. Джоконда йшла попереду, і я востаннє побачив в куточках її збляклого рота спепелілі рештки посмішки, таємниці якої я й тепер не беруся розгадати.

13 серпня 1972 р.

НОТАТКИ,
РЕЦЕНЗІЇ

СПРОБА АВТОБІОГРАФІЇ

Дитинство моє пройшло на вкритих курявою вулицях невеличкого степового містечка. Тепер це Красноград Харківської області, але я звик вважати себе уродженцем Полтавщини, бо колись наш повіт належав до Полтавської губернії.

Батьки жили ремеслом: мати була швачкою, батько — палітурником. Я пам'ятаю їх завжди за роботою. Родина була велика, і заробітків не вистачало, щоб учити всіх дітей. З двох сестер старша вчилася в гімназії, а молодша в міському вищому початковому училищі, де не треба було платити за навчання. З цих же міркувань старшого брата вчили в повітовому училищі, а мене віддали до гімназії. Довго вчитися мені не довелося. З другого класу гімназії я перейшов до трудової школи-семирічки і, не скінчивши її, став учитися батьківського ремесла. Старший брат мій на той час помер, і батькові потрібний був помічник.

У батьківській майстерні була сила книжок. Я читав їх, це почасти заміняло мені освіту, дало хоч деякі відомості про навколишній світ. Але головним учителем стало життя, повне мінливостей, бурхливе життя перших пореволюційних років, вир трагічних і чудових подій, що захлюпнули наше маленьке містечко, об глиняні стіни якого довго били хвилі громадянської війни.

Терор білогвардійських добровольців, кайзерівських солдатів, петлюрівських та інших бандитів, звірства отаманських зграй, що налітали на містечко, постійне видовище убивств, самосудів і різноманітного насильства породжували мрію про інше життя, що втіленням його був утомлений, добродушний, погано вдягнений червоноармієць, який не раз звільняв нас від млюсного кошмару, що загрожував загибеллю всьому живому.

Найбільше запам'ятались мені бійці інтернаціонального загону — латиші, мадяри, серби. Загін був оповитий легендою.

Невеликий кількістю, він виходив переможцем з численних сутичок з бандитами, якими кишів повіт. Про стійкість інтернаціоналістів розповідали чудеса, а те, що вони говорили незрозумілими мовами і співали пісень, не схожих на наші, ще більше притягувало до них прості, особливо дитячі серця. Я думаю, що революційна романтика в мій ранній творчості породжена цим интернаціональним загоном, його подвигами і пізнішою трагічною загибеллю. Порубані бандитами тіла привезли до міста на селянських возах. Народ стояв на всьому шляху, познімавши шапки. Ховали вбитих у братській могилі. Плакала мідь оркестру, гриміли прощальні залпи, ридання підступали до горла, немовби це ховали моїх старших братів.

Я подружився з комсомольцями. Майже всі вони були старші за мене. Про те, як відбулася перша зустріч, розказано в моєму вірші «Початок»,— до комсомолу привели мене вірші. Я випускав стінгазету і рукописний журнал, завідував клубом, малював плакати і лозунги. Мені доручили будувати сцену в комсомольському клубі. Будував її всю зиму один тесляр — старий вусатий чоловік, що говорив хрипким голосом. У січні 1924 року сцена вже була майже готова.

Віяла заметіль. Я стояв з гвинтівкою до ноги біля підніжжя обтягнутої кумачем і чорним коленкором трибуни. У Москві ховали Леніна. Колишній сормовський робітник, секретар нашого повіткому партії, підставивши вітру й снігові оголену сиву голову, говорив про спочилого вождя більшовиків. Я почував плечем плече товариша. На трибуні спалахнула червона лампочка. В цю хвилину тіло Леніна вносили в Мавзолей. Крізь свист вітру пролунали багаторазово повторені слова команди. Ми піднесли гвинтівки до плеча, і наш триразовий прощальний салют злився з риданням паровозних гудків, що долітали з залізниці. В примірку й печалі цього січневого дня скінчилося мое дитинство — співпричетністю до великої трагедії боротьби народу, до його страждань і надій, з якими вже ніщо не могло мене роз'єднати.

Того ж вечора з недобудованої сцени комсомольського клубу я вперше читав вірші своїм товаришам. Це були вірші про Леніна.

Писати я почав дуже рано. В цьому не було б великої біди, якби написане залишилось у зошитах; погано було те, що я так же рано почав друкуватися. Мені не було шістнадцяти років, коли в полтавській комсомольській газеті «Червоний юнак» з'явилась моя перша прозова спроба; перша моя книжка вийшла, коли мені ледве сповнилося сімнадцять. Весь довгий період літературного учнівства проходив на очах у читачів. Раніше, замолоду, це не турбувало мене, тепер я відчуваю більший сором за багато дечого, опублікованого в ті роки.

Все ж мені довелося перепробувати декілька професій, раніше ніж остаточно спинитися на літературному труді. Я працював на цукроварні, вистукував на друкарській машинці в райвиконкомі, був сільським бібліотекарем, режисером так званої «живої газети» в робітничому клубі, зрештою, секретарем редакції окружної газети в м. Лубнах. Все це було корисно, бо спілкувало з людьми і давало життєвий досвід, без якого неможлива ніяка творчість.

Я почав з віршів і більше всього любив їх, але вийшло так, що в друкові раніше з'явилися мої оповідання. Це було, здається, до кращого, бо, звикнувши до мене як прозаїка, редакції відмовлялись визнавати в мені поета — це врятувало багато моїх віршів від друкування, примусило наполегливо працювати, йти «наперекір стихіям» і, кінець кінцем, привело до того, що перша моя поетична збірка («Терпкі яблука», 1929) привернула до себе увагу критики, яка поряд з недоліками книжки відмітила і деякі її достоїнства. Після цього вірші мої стали охоче друкувати і мені слід би було удосконалюватись у цьому напрямку, але нестійкість прагнень, або вірніше — постійне бажання засвоювати все нові форми творчості, штовхнуло мене до театру. Я написав п'єсу «Коммольці» в тому ж 1929 році. Вона була дуже незріла, але репертуарний голод на Україні був, як видно, настільки великий, що її ставили майже всі драматичні театри республіки. Правда, в моїй п'єсі

вперше був виведений на сцену комсомол періоду громадянської війни, хоча це відносно достоїнство не окупляло її недоліків. Але хоч як би там було, а в наступні роки я віддав багато зусиль театрові. Мої п'єси «Невідомі солдати», «Містечко Ладеню», «Ваграмова ніч», «Початок життя», «Олекса Довбуш» та інші ставились на українській і російській сцені (театр ім. Франка, ім. Шевченка, ім. Заньковецької, МХАТ II, театр Завадського, Олександринський і т. д.). Проте у режисерів і директорів театрів вони мали більший успіх, ніж у глядачів. Виняток становило «Містечко Ладеню», яке користувалось успіхом повсюдно.

Я багато і охоче перекладав, намагаючись завжди працювати тільки над тим, що було мені близьке. З російської поезії — Пушкін, Лермонтов, Маяковський, із світової — Гейне, Петефі, Нізамі («Лейла і Меджнун»). В довоєнні роки я захопився народною поезією; тоді ж у мене виник задум об'єднати в одній книзі народні балади різних часів і народів. Частково здійснити цей задум пощастило тільки після війни. («З глибини». Балади народів світу, 1956).

Я починав роботу в газеті і ніколи не поривав зв'язку з щоденною пресою. На початку тридцятих років свідомо пішов у періодику, майже щодня друкував вірші в газеті «Комсомолец України», працював у виїзних редакціях, на будовах і на селі. Це зв'язувало вірші з життям, але часто оперативність оберталась у поспіх, і багато які вірші далі газети не пішли, потрібен був інший, більш поглиблений підхід до матеріалу, але газета давала досвід.

Велике значення мало для мене піврічне мандрування пішки і верхи малопрощадними ще тоді стежками Паміру (1932). Я привіз з Паміру книгу віршів «Пролог до гори», яку критика відзначила як злам у моєї творчості. Книгами «Нова лірика» і «Барвінковий світ» закінчується довоєнний період моєї роботи.

В перший день війни я подав заяву про вступ до Комуністичної партії і пішов добровольцем на фронт.

З червня 1941 р. працював у фронтовому радіомовленні, з березня 1943 року — кореспондентом «Правды». Весь набутий досвід придався мені якнайкраще: я писав вірші, нариси, оповідання, фейлетони у віршах, у прозі, листівки, написи до плакатів тощо. Вірші воєнних років («Земля» і «День народження») пізніше вийшли під загальною назвою «Солдатські пісні», проза зібрана у збірках «Вірна кров» і «Атака на Ворсклі». Крім того, в перші місяці війни я написав для фронтового театру Південно-Західного фронту п'єсу «Початок битви»; вона була поставлена, але досі не надрукована (мій текст загубився, зберігся тільки спотворений режисурою примірник).

Після війни я закінчив початий у 1933 році роман у віршах «Молодість брата», опублікував поеми «На крутих берегах» та «Мій батько» і книгу віршів «Щастя для всіх».

Тепер друкується тритомна збірка моїх віршів. Підготовка цих трьох томів до друку відібрала багато сил і часу. Багато що з написаного до тритомника не увійшло, багато що зазнало рішучої переробки.

Як я вже говорив вище, спочатку мені було дуже легко писати. Я не утруднявся ні вибором теми, ні пошуками точних слів, хоч мені здавалося, що я свідомо пориваюся і посуваюся до майстерності. Легко знайдене слово виявлялось недовговічним, і раніше ніж критика встигала звернути увагу, я сам це помічав. Траплялось і так, що критика найбільш прихильно ставилася саме до тих моїх віршів, які згодом починали здаватися мені найбільш поспішними і слабкими. Чим довше я працював, писав, тим трудніше мені ставало. Я почав розуміти, що шлях до вміння пролягає через подолання невміння. Так само, як шлях до знання — в подоланні незнання. На цей час у мене з'явилося ще одне наполегливе прагнення — переробляти раніщ написане. Часом це торкалось тільки зовнішнього — слова, фрази, мови в цілому, часом виявлялась необхідність іти глибше, знаходити в написаному живе зерно, зривати з нього всю половину недосконалих слів і намагатись наново висловити старі думки і давні почуття, якщо вони здавалися чому-небудь значними. Так я двічі переписував мою першу п'єсу

«Коммольці». В середині тридцятих років я докорінно переробив її, вона була поставлена в новій редакції в Києві, Харкові, Москві, Ленінграді і в ряді інших міст (під назвою «Початок життя»), а сьогодні я відчув необхідність нової переробки і за короткий час, буквально запоєм переписав її. Якщо перша переробка стосувалася сценічної дії, то цього разу головним для мене була драматична мова. Герої відмовлялися розмовляти попередньою мовою, прості люди — вони вимагали простих слів, вони відмовлялись від зовнішньої фрази, примушували мене по три й чотири рази переписувати репліку і знов перекреслювати її, якщо не вдавалось переконливо висловити властиву героєві думку, що впливає з його характеру і штовхає вперед внутрішню дію.

Це стосується і віршів. Так виник цикл «На теми старих віршів» у двотомнику. Різноманітні вірші, балади і значніші речі входять до всіх моїх книг. Так само я переробив для книги «Невигадане життя» раніше написані оповідання. Мені здається, що вони виграли від переробки, стали кращі своєю мовою, природніші в рухові загальної думки, більше того, робота над ними дала мені поштовх до написання цілої серії нових оповідань, хоч раніше мені здавалося, що я назавжди покінчив з прозою.

Деякі письменники вважають за неможливе вертатися до старого, особливо до віршів. Для мене ж у переробці давно написаного розкривається можливість звільнення від попередніх недоліків, і хоч я розумію, що не завжди гарантований від недоліків нових, од видання до видання я намагаюся цю можливість використати. Кінець кінцем, поет ціле життя пише одну книгу — його право переписувати окремі сторінки наново й зовсім перекреслювати їх.

Народився я 17 травня 1908 року, отже, мені виповнилось п'ятдесят років, за плечима роки роботи, але щоразу, коли сідаю до столу, мені здається, що я ще нічого не написав, що все треба починати заново, а чистий аркуш паперу здається мені величезним полем, яке треба виорати й засіяти.

12 листопада 1958 р.

Правду кажучи, я не бачу потреби в рецензуванні нової книги віршів Ігоря Муратова.

Ігор Муратов — талановитий, цілком оформлений поет, з власним творчим обличчям, багато років працює в українській поезії, працює самовіддано і плідно. Його твори здобули визнання читачів і критики. Дивно було б обговорювати тепер потребу видання нової його книги, тим більше ставити це в залежність від прихильної чи не прихильної рецензії.

За критикою залишається право і обов'язок так чи інакше оцінювати результати творчих зусиль поета, визначати його місце в живому процесі творення радянської поезії, підтримувати його здобутки й остерігати від невдач з максимальною об'єктивністю, яка враховує не тільки можливості поета, але й умови розвитку поезії в цілому.

Думки товаришів по перу можуть мати значення тільки в тому випадку, коли вони безсторонні. На жаль, нам усім не вистачає безсторонності. Кожен поет, особливо коли він виступає в ролі рецензента, зв'язаний суб'єктивними поглядами і особистим смаком; його приписи не можуть і не повинні бути обов'язковими для іншої творчої індивідуальності, якими б вірними вони не були для нього самого.

Зрілий поет не потребує стороннього втручання в свою творчість, — він сам відповідає за себе, і повчати його, вишукувати помилки, в той чи інший спосіб обмежувати його творчу ініціативу, здається мені не тільки неприпустимою, але й безнадійною справою.

Розвиток зрілого поета залежить не стільки від зовнішніх критичних поштовхів, скільки від внутрішньої самокритики, від здатності самого поета постійно і невтомно оцінювати результати власної творчості на кожному її етапі і чи заспокоюватись на них, чи відкидати і шукати нових шляхів для руху вперед до вищих форм досконалості.

Отже, коли я дозволяю собі висловити кілька зауважень до нової книги Ігоря Муратова, то роблю це не для поета, для

якого мої уваги не обов'язкові, а головним чином для редактора, який буде готувати книгу до друку і, можливо, викори-стає мої поради.

Вірші Ігоря Муратова, зібрані в книзі «Надвечірні птахи», полемічні від початку до кінця.

Важко повірити, що цю книгу написав немолодий уже поет, за плечима якого добрих три десятки років праці в поезії,— такої вона повна юнацької пристрасті і агресивності в найкращому розумінні цього підозрілого слова, яке краще було б тут замінити на творчу войовничість.

Ігор Муратов відкрито і сміливо, з великим темпераментом, кожним своїм рядком бореться проти змертвілості, фальші, брехні, байдужості як у сфері мистецтва — в площині естетич-ній, так і в царині етичній, яка для нього має найбільше зна-чення.

Наступальним своїм характером поезія Ігоря Муратова близька до традицій Маяковського, в ній переважають оратор-ські інтонації і недвозначна ціленаправленість.

Поет весь час бачить перед собою читача, якого йому треба переконати у своїй правоті, зробити своїм співником і одно-думцем, повести за собою. Він весь час на трибуні, на людях, і навіть коли говорить пошепки, хоче, щоб його чути було на найбільшій віддалі. Його щирість підкуплює, хоч часом він стукає в одкриті ворота.

Від полеміки, від потреби негайного втручання в життя, втру-чання щохвилинного і органічного, безперечна сила поезії Ігоря Муратова, від неї ж і часткові слабості його віршів.

Негайність полеміки дозволяє йому максимально виявити свій бурхливий темперамент, реалізувати його в блискавичних озаріннях, у миттєвих спалахах думки і почуття. Поет і сам добре розуміє цю свою властивість, називаючи частину своїх віршів експромтами.

Але згадана вище негайність неминуче пов'язана з потребою поспішати, щоб не спізнитися, вчасно нанести удар, а то й від-бити напад.

У таких випадках не завжди є час для строгого відбору

художніх засобів, для остаточної філігранної обробки найкращих задумів. В роботу йде матеріал різної якості, несподіваний образ на віддалі засліплює нас, але при ближчому розгляді обертається випадковим словосполученням, у мові чергуються неузгоджені стилістичні шари, авторів немає часу звертати на це увагу — атака мусить тривати безперервно, зупинка здається катастрофою космічного масштабу, головне перемога — переможців не судять, більше того — їхні помилки стають нормою, яку потім ніхто не наслідиться порушити.

Все це так, але не до кінця. Сп'янілість творчості у зрілого поета повинна поєднуватися з творчою тверезістю.

Тут саме до речі згадати Пушкіна, можливо, найбільш одержимого і разом з тим найбільш тверезого з усіх поетів:

«Писатель должен владеть своим предметом, несмотря на затруднительность правил, как он обязан владеть языком, несмотря на грамматические оковы».

Правила для своєї творчості встановлює сам поет, тут йому ніхто не закон, що ж стосується до «граматичних кайданів», то, поки існує мова, ніхто не вільний від її закономірностей.

Я не хочу бути ні педантом, ні надміру причепливим пуритом.

Помилки можуть бути у кожного. Якщо я дозволяю собі звернути увагу Ігоря Муратова на деякі мовні неточності в його віршах, то тільки тому, що й сам грішний. Коли б не почуття «естетичного сорому», про яке справедливо писав недавно російський критик, нам було б важко позбуватися своїх помилок.

Понад тридцять п'ять років тому я надрукував віршований фейлетон про економічну кризу в капіталістичному світі, в якому зримував два рядки в такий спосіб:

Могили кризою рїті
Нехай живе проспєріті!

Поет Іван Кулик, який добре знав англійську мову, вказав мені на те, що в слові «просперіті» наголос припадає не на передостанній, а на третій від кінця склад.

Таким чином, треба було б написати «*проспépiti*», але це вимагало іншої рими! «Естетичний сором» прийшов до мене із значним запізненням, і тепер я червонію, згадуючи той усіма, звичайно, забутий фейлетон, у якому полінувався переробити два рядки.

Прикро було мені зустрітися з цим самим «проспépiti» у вірші Ігоря Муратова.

Всі огріхи легко виправити, щоб вони не заважали читачеві сприймати те *головне*, що є в книзі нових віршів Ігоря Муратова,— глибоку і ширю поезію громадянського пафосу і її воївничий гуманізм, усією своєю силою спрямований проти фальші і душевної змертвілості.

12 березня 1968 р.

ВІДПОВІДІ НА АНКЕТУ МУЗЕЮ-САДИБИ «ЯСНА ПОЛЯНА»

1. На питання, чи справив Толстой вплив на моє життя і творчість, мені важко відповісти простим «так» або «ні». Вплив творчості й особи великого російського письменника не тільки на світову літературу, але й на світовідчужання мільйонів людей у всьому світі загальноновизнано. Образи, створені Толстим, супроводять нас ціле життя, в різний час ми сприймаємо і розуміємо їх по-різному, ніколи не переривається наш контакт через них з їх творцем, отож і з тим моральним джерелом, яким живилась його художня творчість.

Але в моєму житті був один рубіж, коли я з найбільшою силою усвідомив значення Толстого для мене як людини і письменника. Було це на самому початку війни, першої ж її зими, у Воронежі. Я носив військову форму, і вона зобов'язувала мене до ряду дій і слів (що для письменника рівнозначно), які в звичайний час виявились би для мене неможливими,

але в тій надзвичайній обстановці були неминучими, бо диктували мені їх не мої особисті схильності, а доля мільйонів людей, кинутих у м'ясорубку війни, зобов'язаних захищати життя і існування великої людської спільності, яку ми називаємо народом і тільки безконечно малу частину якої ми становимо.

Отож тої воронезької зими й рятувала мене думка про Толстого, автора не тільки «Севастопольських оповідань» або «Війни і миру», але, скажімо, й «Після балу», оповідання, про яке я ще скажу нижче.

«Воронезька зима» відгукнулася багато разів згодом, коли я писав «Дикий мед» — роман про долі простих людей, які несли тягар війни і не падали під цим тягарем, а, навпаки, набирали моральних сил у безконечно довгій і жорсткій боротьбі. Завдяки дивній випадковості саме воронезький літературознавець, прочитавши «Дикий мед», першим запитав мене, чи не почувую я в ньому впливу Толстого.

Живучи біля підніжжя Евересту, неможливо не відчувати на собі того клімату, який створюється величезною масою найбільшої на землі гори. Можна звикнути до цього клімату, не помічати його, але він так чи інакше відбиватиметься на всій твоїй істоті, весь буде усередині тебе, як щось дане, чого вже не можна змінити чи відмінити.

2. Не можу говорити про якийсь твір Толстого як про найбільш улюблений, тобто найбільш близький мені почуттям і зображенням життя. Однаковою мірою люблю «Козаків», «Війну і мир», «Анну Кареніну», «Воскресіння» і «Хаджі Мурата», але, мабуть, найближче мені вже згадане оповідання «Після балу». Я вважаю його найглибшим і найбільш досконалим твором у цьому жанрі у всій відомій мені світовій літературі, можу перечитувати без кінця і заново переживаю те потрясіння, якого зазнав при першому читанні.

3. Відвідини Ясної Поляни в 1955 р. були для мене невдалі з моєї вини чи, вірніше, через моє ставлення до різних меморіальних місць та уявлення про те, якими вони повинні бути, уявлення, якого я, як не стараюсь, не можу позбутись.

Я розумію всю важливість і все значення для кожного з нас знайомства з тою далекою реальною обстановкою, в якій жили і творили великі люди минулого... Разом із тим відкритість цих місць і наче незахищеність від елементарної цікавості справляють на мене завжди важке враження.

Під час відвідин Ясної Поляни мене переслідувала думка, що за життя Толстого я не міг би прийти в дім без його запрошення або згоди, не міг би тинятися по садибі, по кімнатах, розглядати фотографії та рукописи, письмовий стіл, канапу, чорнильницю та ін. Це було б неприйнятне, недопустиме вторгнення в те особисте, що буває доступне тільки дуже близьким людям.

Чому ж після смерті великої людини я маю право ходити по його кабінету, спальні, по всьому дому, хай навіть у м'яких туфлях?

Але могила Толстого — на щастя, нікого біля неї не було — ні бронза, ні мармур не скажуть людському серцю більше, ніж цей куточок землі, під яким уже давно переплелось коріння дерев.

Тут почувається велич людини, ім'я не потребує прославлень — воно величезне як світ і саме становить цілий світ, в якому люди ще довго будуть жити.

Отже, якщо відвідини Ясної Поляни й відбилися на моєму уявленні про Толстого, то тільки за контрастом, за несумісністю для мене вторгнення в сокровенне життя Толстого з одвертою цікавістю нашою до зовнішньої сторони його побуту...

4. Художня творчість Льва Толстого ніколи не втратить свого значення для всього світу завдяки тому, що в ній є моральна мета. Без такої моральної мети мистецтво здається мені безплідним, а тому непотрібним ні суспільству, ні людям, які ним існують,— вони повинні були б, за моїм глибоким переконанням, обрати для себе іншу сферу діяльності.

Говорячи про моральну мету творчості Толстого, я, звичайно, маю на увазі не його релігійні шукання, а щось більш загальне і значуще, властиве йому як художникові,— прагнення до добра і правди, до співпереживання з життям, до співчут-

ливого розуміння кожної людської особистості, будь то князь Андрій Болконський чи дід Єрошка, Анна Кареніна чи Катюша Маслова.

Цю — не сторону, а головну спрямованість художньої творчості Льва Толстого я вважаю неминущою і цінною для всіх часів, не тільки для нашого часу.

На жаль, досі безпосереднього впливу Толстого на українську літературу почувалось дуже мало.

Мрію про той час, коли титанічна творчість великого російського письменника запліднить чорноземний ґрунт української літератури і в ній з'явиться художник, який хоч малою мірою наблизиться до того безмежно глибокого зображення і розуміння життя, яким володів Лев Толстой.

12 лютого 1972 р.

ЗАМІТКИ ДО ВИСТУПУ ПЕРЕД МОЛОДИМИ ПОЕТАМИ

Горький — не вчити, а обмінюватись досвідом.

Я не маю ні підстав, ні намірів когось учити.

«Уроки поезії» не те, чого я хочу навчати, а те, чого мене навчила поезія як Учитель життя.

Semper tūo — Франко.

Учишся кожної хвилини свого існування.

На своїх і чужих помилках і здобутках.

У старих і молодих.

Можливо, що чужа молодість навчає більше, ніж власна старість.

Урок поезії як феномена внутрішнього життя людини і як одного з найскладніших і найтонших засобів пізнання реального світу.

Поезія не прямо відбиває реальність і не всю реальність одразу.

Коли б це було так, ми не мали б тієї різноманітності, якою визначається світ поезії.

Різнманітність світу, різні аспекти однієї реальності виникають через несхожість поетичних індивідуальностей.

Немає двох однакових людей.

Немає двох однакових поетів.

Реальність, пропущена через особисту свідомість.

Сукупність емоцій.

Нижний поет Сосюра.

Полум'яний трибун Маяковський.

Інший склад музично-філософського сприймання світу — Тичина.

Врівноважений, з нахилом до об'єктивізації лірики — Рильський.

Коли брати кожного окремо, картина світу здаватиметься неповною.

Разом вона наближається, наскільки це можливо, до повноти, хоч ніколи не досягає її.

Чим пояснити бідність того, що ми називаємо змістом молоді поезії?

1. Молодість?

2. Відсутність спостережень? — Свідомо спостереження в поезії не має ніякого значення.

3. Відсутність досвіду? В тому смислі, що ніде не був: ні на війні, ні на будівництві.

Бідність внутрішнього світу, який складається з багатьох елементів формування.

Здатність відгукватися на зовнішні явища і відбирати з них найістотніші.

Досвід серця.

Широта інтересів, кругозору.

Знання попередніх здобутків поезії і в ширшому смислі літератури.

Освіченість.

Зерно воскресає, коли помре в ріллі, хоч воно вже товар, але не продукт.

Мливо.

Пройти крізь млин життя.

Зерно.

Образ умираючого бога, який воскресає.

Озіріс. Прозерпіна — Парсефона (півроку в Аїді, півроку на поверхні).

Насамперед Талант — властивість чи якість, що не піддається точному формулюванню.

Разом з тим талант ми пізнаємо з першого погляду, в чому б він не втілювався:

поезія, малярство, наука (будь-яка галузь), театр, актор і режисер.

Приклад народної кераміки.

Ширвжиток — талановитий майстер.

(Гончар, який робив усяких чортів).

(Білокур — фантастичний світ рослин і квітів).

Ремісництво і мистецтво.

Думка і образ

За кожною річчю бачити образ світу, його єдність.

Чим ширше асоціативні зв'язки, тим легше малювати словом картину дійсності, тим легше в неоднозначному виразі знайти ключ до емоційного її «просягання» (осягнення).

Я навмисне не кажу «розуміння» через те, що поезія апелює *не до розуму*.

Вона впливає майже фізично на емоційну нашу сферу.

Ми сприймаємо її *усім єством*, яке не виключає й розуму, але не обмежується ним.

Організація психіки, яка потрібна не тільки, щоб бути поетом, але й для сприймання поезії.

Єсть люди глухі до поезії і сприймають її тільки в зв'язку з інформацією, яку вона містить. Але й інформацію сприймають не як емоціональні сигнали, а в прямому значенні (доц... Люблю грозу в началі мая... Садов вишневий коло хати).

З багатьох жанрів ліричної поезії розглянемо два.

І. Вірш-малюнок.

Садок вишневий коло хати,
Хрущі над вишнями *гудуть*,
Плугатарі з плугами *йдуть*.
Співають ідучи дівчата,
А матері вечерять *ждуть*.
Сім'я *вечеря* коло хати,
Вечірня зіронька *встає*.
Дочка вечерять *подає*,
А мати *хоче научати*,
Так соловейко *не дає*.
Поклала мати коло хати
Маленьких діточок своїх;
Сама *заснула* коло їх.
Заснуло все, тільки дівчата
Та соловейко *не затих*.

Кожний рядок цього вірша дає готовий образ, який сам по собі може створити настрої і емоційно впливати на нас, як він уже впливає понад сто років.

Але сила його не лише в зорових образах та їх поєднанні в рухому картину (зверніть увагу, скільки дієслів тут на 15 рядків).

Життя малюнкові надають чотири рядки, в яких виявляється живий зміст картини: неспроможність старої матері своїм навчанням перемогти молоде кохання, яке втілюється тут у образах дівчат і слов'їв в їх незмовчному співі.

Заснуло все — соловейко не затих.

Тут вихід малюнка в просте, миле, щоденне і вічне життя.

Іа. Знову вірш-малюнок.

ВЕСЕННЯЯ ГРОЗА

Люблю грозу в начале мая,
Когда весенний первый гром,
Как бы резвяся и играя,
Грохочет в небе голубом.
Гремят раскаты молодые,
Вот дождик брызнул, пыль летит,
Повисли перлы дождевые,

И солще нити золотит.
С горы бежит поток проворный,
В лесу не молкнет птичий гам,
И гам лесной, и шум нагорный —
Все вторит весело громам.

Колись ми читали в цьому вірші тільки оці три строфи. Так він вміщувався в усіх хрестоматіях, і це сприймалось тільки як картинка грози, доступна навіть для дитячого сприймання. Але Тютчев не був би великим поетом, коли б не було тут ще чотирьох рядків, яких ми в дитинстві не знали:

Ты скажешь: ветренная Геба,
Кормя Зевесова орла,
Громокипящий кубок с неба,
Смеясь, на землю пролила.

І малюнок грози переростає в космогонічний міф, який хвилює нас якоюсь радісною величністю.

Геба — Juventas, втілена вічна юність, дочка Зевеса і Гери, служниця богів, яка наливає їм на учтах нектар, яка живе в шлюбі з обожненим Гераклом.

Яка тут широта, міфотворча сила, могутність фантазії, наче ми самі п'ємо вже не дощ, а той нектар громокиплячий, який виливається з божественної чаші Геби — Juventas.

2. Вірш-думка.

Думка в чистому вигляді, якій не треба втілюватися в образ — ні слуховий, ні зоровий і ніякий інший.

Один у одного питаєм,
Нащо нас мати привела?
Чи для добра? Чи то для зла?
Нащо живем? Нащо бажаєм?
І, не дознавшись, умираєм.
А покидаємо діла...

Які ж мене, мій боже милий,
Діла осудять на землі?
Коли б ті діти не росли,
Тебе, святого, не гнівили,
Що у неволі народились
І стид на тебе понесли.

Прочитати і розглянути вірші з погляду технології.

Новотвір.

Неологізм виникає не з примусу, а з потреби, коли треба знайти звуковий сигнал для нового поняття. Але новий сигнал — нове слово виникає не з нічого, воно створюється за законами мови з матеріалу мови найчастіше шляхом переосмислення старого слова.

Черга — тоді прийшла черга старшому іти до царя;

черга — зачулася кулеметна черга;

черга — вони стояли більше години в черзі за хлібом.

Супутник — супутник Миколи Івановича був немолодий чоловік;

супутник — в небі нечутною зірочкою швидко летів супутник.

Рада — не дам собі ради;

рада — над селищною Радою майорів червоний прапор.

Часолет — немотивовано утворене слово. У нас немає слова *самолёт* — *самоліт*. Ми кажемо *літак*. Зате є слово *вертолёт* — ми кажемо *вертолiт*.

Не можна було б і по-російськи сказати *времялёт*, а по-українськи треба було б по аналогії з вертолетом сказати *часоліт*.

Старицькому приписують слово «мрія» — воно прижилося в мові, походячи від дієслова мріти, мріяти — ледве виднітися в далині, і набуло значення відповідного рос. *мечта*.

Мені приписують віддієслівний іменник «*щем*», але воно не привилося, існує тільки в моїх ранніх віршах, хоч створене цілком за законами мови.

Ми тільки говоримо про народні джерела, про зв'язки нашої поезії з народною поезією, — насправді ж ми в масі своїй народної поезії не знаємо і нею не цікавимося, а варто було б, бо в ній є багато повчального і з боку майстерності, якої нам так часто бракує.

Звичайно говориться, що рима народної поезії мало цікава, застаріла і зовсім примітивна.

На поверховий погляд, це відповідає дійсності.

Ось, наприклад:

Ой гай, гай,
Гай зелененький,
За то тебе полюбила,
Що ти молоденький.

Люблю я медочок,
Він солоденький,
Люблю я хлопчика,
Він молоденький.

Звичайно, нікого не можуть задовольнити рими типу «молоденький — солоденький», або ж «попливла — зайняла», «найбіліший — наймиліший» і т. д.

Але варто копнути глибше — і ми побачимо щось дуже далеке від примітиву:

По садочку я ходила і щипала вишні,
Вибирала миленького, в кого губи пишні.

Ой кувала зозуленька та й на конюшині,
В тебе вічка, милий, чорні, а у мене сині.

А я свого миленького пізнаю здалека,
Він високий і тоненький, гнеться, як смерека.

Я волю поникати на чорта, на чорта,
Як на того легіника, що ходить ізгорда.

До підпори підсилила, запрягала до ярма,
Ори, ори, мій миленький, не їж хліба дарма.

Ой давно ся поглядаю на голючу грушку
Та й на того парубочка в чорнім капелюшку.

Ой у полі три тополі, всередині вишня,
Кликав козак дівчиноньку, а вона не вийшла.

Іде дощ, іде дощ на білу березу,
А я своєму миленькому сорочку мережу.

В огороді бузина суха, листу нема,
Не милуй, не милуй — в тебе хисту нема.

Ой не літай, воробелю, попід білу стелю,
Не пороши, воробелю, милому вечерю.

Ой курочка чубаточка, оддай мені крильця!
Полетіла б одвідала свого чорнобривця.

Ой піду я низом, низом, загачена гребля хмизом,
А я схожу — розгачу, кого люблю — побачу.

Як ітимеш, любку, на ніч, заграй у сопілку,
А я вийду послухаю, де ти, мій сокілку.

Провалився той місточок, що дарив милий платочок,
Всі куточки обходила, де я з милим говорила,
Всі куточки облакала, де я з милим балакала.

А мій милий коло плуга, мені за ним туга,
Щоби його коло плуга не кохала друга.

Ой капусто моя і розсада моя,
Сяка-така дівчинонька і досада моя.

Ой зачула моя доля,
Що не бути мені вдома,
Бути мені у неволі —
У рекрутському наборі,
У залізі, у закові
Молодому козакові.

Два способи — легкий і важкий,
Чужими словами чужі думки...
Свої думки — своїми словами...
Бажаю вам своїх думок і своїх слів.

1969

НОВИЙ ЧОТИРИТОМНИК ТВОРІВ ГЕНРІХА ГЕЙНЕ УКРАЇНСЬКОЮ МОВОЮ

«Генріх Гейне належить до тих заграничних поетів, котрих у нас найбільше перекладають...»

Цими словами почав 1892 року передмову до книжки своїх перекладів «Вибір поезій Генріха Гейне» Іван Франко. Минуло вісімдесят років, та вони залишаються справедливими й сьогодні.

Незмірно поширало за минулі десятиріччя коло авторів і творів світової літератури, з якими український читач знайо-

миться рідною мовою. Перекладені «Фауст», «Божественна комедія», «Одіссея», трагедії та сонети Шекспіра, комедії Арістофана, майже цілком Пушкін, Лермонтов і Міцкевич, поряд із поемами Руставелі, Нізамі та Навої видані Роберт Бернс і Шандор Петефі, Франсуа Війон і Омар Хайям, Поль Верлен і Гафіз, Джон Кітс і Юліуш Словацький, Еміль Верхарн і П'єр-Жан Беранже,— список цей можна було б продовжити, і все-таки Гейне й сьогодні лишається найулюбленішим, таким, що найбільше перекладається, іноземним поетом на Україні.

Така тривала любов до поета іншого часу та іншої мови, звичайно ж, не може бути випадковою, як не можна визнати випадковим і той факт, що відомий вірш Гейне «Wenn zwei von einander scheider» («Коли розлучаються двоє») став у перекладі одним із найпопулярніших народних романсів, який ось вже скоро сто років існує на Україні без імені автора.

Перший переклад із Гейне з'явився у нас 1853 року ще за життя поета.

Вибір, зроблений перекладачем, треба визнати якоюсь мірою випадковим — це був вірш «Ein Weib» («Жінка») із циклу «Романси», який входив до «Нових віршів». Надалі за джерело для перекладів правила здебільшого «Книга пісень». Вірші з циклів «Юнацькі страждання», «Ліричне інтермеццо» та «Повернення на батьківщину» перекладалися багато разів. Відома балада про красуню Лорелей налічує тепер уже понад десять перекладів, не раз поверталися все нові й нові перекладачі й до інших віршів Гейне.

Протягом другої половини ХІХ та перших двох десятиріч нинішнього сторіччя не було жодного значного українського поета, який не звертався б до лірики Гейне. Більш того — її перекладали не тільки поети Михайло Старицький, Юрій Федькович, Пантелеймон Куліш, Павло Грабовський, Микола Вороний, Борис Грінченко, Агатангел Кримський та інші, а й такі майстри української прози, як Панас Мирний, Василь Стефаник і Михайло Коцюбинський.

Вже сам перелік цих видатних імен свідчить про те, що серед перекладів із Гейне значні досягнення були і в минулому.

Важливою віхою в історії перекладів Гейне на українську мову був майже одночасний вихід у Львові 1892 року збірок перекладів Лесі Українки та Івана Франка.

Збірка «Книга пісень» Генріха Гейне. Переклад Лесі Українки і Максима Стависького» стала немовби завершенням періоду особливого зацікавлення наших перекладачів другої половини ХІХ сторіччя лірикою Гейне і щодо майстерності — найвищим його досягненням. Лесі Українці в цьому збірнику належить переклад 92 віршів Гейне. Якщо чимало перекладів того часу тепер уже застаріли, то Леся Українка, тоді поетеса-початківець, зуміла, не пориваючи з усталеною традицією, створити переклади високої поетичної вартості, що зберігають свою цінність і сьогодні.

Збірка Івана Франка «Вибір поезій Генріха Гейне. Німеччина. Байки для дітей» стала початком нового етапу освоєння поетичної спадщини Гейне на Україні.

Як усе, що робив Іван Франко, його підхід до перекладів із Гейне відзначає глибока ідейна спрямованість. Іван Франко свідомо відкривав українським читачам Генріха Гейне як сатирика й політичного поета.

У передмові до своєї збірки, відзначаючи обмеженість підходу до Гейне тільки як до ліричного поета, він писав:

«При всій свіжості, оригінальності і красоті тих дрібних перлин німецької поезії не можна сказати, щоб вони ще й нині мали таку перворядну стійкість, яку мали колись, в часи боротьби з романтизмом і псевдокласичною надутістю».

Іван Франко, звичайно ж, помилявся, визнаючи за лірикою Гейне тільки часове значення. Але він цілком слушно підкреслював потребу знайомства українських читачів із поетичною творчістю Гейне в усій її широті й різноманітності.

«Оцей томик,— говорилося далі у згаданій передмові,— має вказати нашій громаді Гейне вже не як закоханого трубадура, не як автора любовних поезій, але як борця за широку свободу людської одиниці, її громадського діла, її думок, переконання і сумління...»

Після перекладів і передмови Івана Франка якщо лірика Гейне й не перестала привертати увагу українських поетів і перекладачів, то однобічний погляд на його поезію був уже неможливий.

Значно ширшим стало коло перекладних творів: було перекладено «Сучасні вірші» та «Романсеро», Леся Українка опублікувала свій переклад поеми «Атта Троль», її співробітник Максим Стависький (Славинський) переклав трагедію «Вільям Раткліф», Агатангел Кримський опублікував у своєму перекладі «Віцліпуцлі».

І все ж ще тривалий час Генріх Гейне залишався для українських читачів тільки поетом — його блискуча проза, статті про літературу та мистецтво й публіцистика не привертали уваги перекладачів. Винятком є «Флорентійські ночі», перекладені тим самим невтомним Іваном Франком, та «Книга Ле Грап» у перекладі О. Черняхівського, настільки невдалому, що, за висловом одного сучасного дослідника, його неможливо читати без німецько-українського словника.

Чи означає це, що українські письменники того далекого часу знали справжнього Гейне хоча б як поета? Це питання неминуче постає перед нами тепер, коли ми критично оглядаємо безліч перекладів, які дісталися нам у спадщину від минулого. На жаль, на це питання доводиться відповісти негативно.

По-перше, багато віршів були перекладені не з оригіналу, а з російських перекладів, часом теж недосконалих, і тому вони могли тільки приблизно нагадувати першоджерело.

По-друге, у нас дуже довго панувала практика не власне перекладів, а вільних переказів чи, як звикли говорити на Україні, переспівів. Український поет-перекладач створював на основі оригінального тексту власні вірші, іноді навіть дуже гарні, але й дуже далекі від Гейне та його поезії.

Крім того, наші ранні перекладачі ігнорували або не вміли відтворювати художніх особливостей поезії Гейне, її образної та ритмічної структури, підганяючи останню під власні й звичні метричні схеми. На це перший звернув увагу Іван Франко, який глибоко відчував усю своєрідність гейнівської ритмо-

мелодики, хоч йому і не вдалося ні остаточно визначити суть гейнівського вірша, ні створити аналогію йому в українському віршуванні. У своєму перекладі «Німеччини», використовуючи амфібрахо-ямбічні комбінації, він тільки наближається до риторики Гейне,— завершення шукань залишається для наступних перекладачів.

Додержуючись панівних поглядів на мистецтво поетичного перекладу, ранні українські перекладачі Гейне вдавалися до методу «українізації» його поезії, вважаючи, що в такий спосіб роблять її ближчою й доступнішою розумінню українських читачів.

Тут слід розрізнити «українізацію стилістичну», що багато в чому не залежала від намірів перекладача, і, так би мовити, принципову «українізацію реалій часу й місця», яка входила в завдання навіть таких видатних майстрів українського поетичного слова, як Іван Франко та Михайло Старицький.

Мені не хотілося б перевантажувати це повідомлення зайвими прикладами, та один я змушений навести.

(З Гейне)

Снилась мені дівчинонька —
Коси довгі, чорні,
Оченята, мов зіроньки,
Ясні та моторні...
Сидимо ми під гіллями,
Що верба схилила,
А навколо і над нами
Ніч панує мила.
Ми в німому закоханні
Слів не добираєм,
А солодким цілуванням
Тільки розмовляєм...
Зорі ясні та холодні
В небі темнім мріють
Та з високої безодні
Заздро нам зоріють!
Прокидаюсь... Ані духа;
Ніч кругом і стума;
Тільки в серденьку поруха,
В голівоньці дума...

Тільки в стумі серед ночі
Зірка зимно сяє
Та в наляканій очі
Сумно зазирає.

В цих рядках стилістичні особливості як лірики самого перекладача, так і всієї сучасної йому української поезії відбилися з такою силою, що витіснили й замінили собою гейнівську своєрідність твору.

Більш того — при всьому бажанні я не можу сказати навіть, який саме вірш Гейне представлено в цьому перекладі, бо оригінал цілком розчинився в ньому. Тут власністю Гейне, очевидно, є тільки мотив протиставлення сну і дійсності, все ж інше — і «дівчинонька» з довгою чорною косою, і її оченята «ясні та моторні», і верба, під якою сидять закохані, і «зіроньки», й «серденько», й «голівонька» належать перекладачеві поету Михайлові Старицькому.

Скоріш традиційний «коломийковий», ніж хореїчний розмір перекладу надає віршеві особливої мелодійності і, так би мовити, задушевності, та водночас надає йому відтінку слізливої сентиментальності.

Гейне знищував зайву сентиментальність нещадною іронією. Саме вона в ряді випадків виявилася недоступною розумінню наших перекладачів. Досить сказати, що відома жилетка з вірша «*Teuer Freund du bist verliebt*» навіть під час роботи над нинішнім нашим чотиритомником видавалася вже сучасному перекладачеві абсолютно недопустимою в ліричному вірші, і він всіляко намагався її обминути. В інших випадках іронічні тексти Гейне, що їх погано зрозуміли перекладачі, були відтворені невірно й вульгаризовані.

«Українізація реалій часу і місця» також довго була бичем українських перекладів із Гейне.

Рівно сто років тому Юрій Федькович опублікував свій переклад балади про Лорелей (1872). У ньому Лорелей перетворена в «Сокільську княгиню». Рейн — «Черемosh на Гуцульщині», човен — в гуцульську «дарабу» (пліт із сплавного лісу),

а сам довірливий плавець — у «корманіча славного» цього сплавного плоту.

Іван Франко, який все ж переклав кілька ліричних віршів Гейне, також не уникнув спокуси «українізації». В його перекладі вірша «Die alten bösen Lieder» труна, у якій мають бути поховані «старі, злі пісні», порівнюється не з гейдельберзькою бочкою, а із якоюсь Зелемінь-горою, що є, мабуть, реалією не так загальнозахідноукраїнського, як якогось зовсім уже місцевого фольклору; дванадцять велетнів, подібних до святого Христофора з Кельнського собору, перетворені на дванадцятьох молодців, що звели зі скель ту ж таки Зелемінь-гору, і т. д.

Застарілість і неприпустимість подібних прийомів у наш час не потребує доказів.

Проте цим не вичерпуються недоліки наших дореволюційних перекладів з Гейне.

Перекладачі, очевидно, підсвідомо узагальнювали деякі другорядні риси поезики молодого Гейне відповідно до власних смаків і напряму, що панував у той час в українській оригінальній поетичній творчості.

Перекладачів обманювала зовнішня простота лірики Гейне, їх вабила в ній насамперед форма, близька до народної пісні, та при цьому вони не зрозуміли того, що знав сам Гейне, коли писав у листі до Вільгельма Мюллера: «У моїх віршах... Тільки форма якоюсь мірою народна, а зміст взятий з умов життя нашого суспільства».

Цей новий складний зміст був недоступний перекладачам великого поета, тому й форма його творів зазнала в їх інтерпретації істотних змін. Простота народної пісні перетворилася на спрощеність, сповнений напруження могутній ліризм — на солодкавість сентиментального романсу, а певна невимогливість у лексичних засобах спричинялася до того, що деякі ранні переклади звучать тепер як пародія, хоча, звичайно, цього зовсім не хотіли їхні автори.

Мова митця — це не просто сума слів у їх звичному комунікативному значенні, а саме мислення митця, рухома реаль-

ність, у якій втілюються його ідеї та образи. Тому не кожний перекладач спроможний передати засобами свого мислення — своєї мови — художню дійсність твору геніального поета, не збіднюючи і не схематизуючи її.

Індивідуальна обдарованість перекладача, звичайно ж, обов'язкова, але такі ж обов'язкові і загальний рівень, стилістична розробленість та смислова місткість мови, якою перекладач користується, в даному разі — його рідної мови.

Обидві ці умови з'явилися у нас значно пізніше, ніж перші переклади з Гейне. Цим і пояснюється їхній спершу невисокий художній рівень, що підвищувався в міру того, як ці ж такі перекладачі сприяли своєю героїчною працею розробці, шліфуванню, розвиткові й смисловою збагаченню української поетичної мови.

Підаючи критичному розглядові ранній етап становлення мистецтва поетичного перекладу на Україні, ми не хочемо применшити значення перших наших перекладів високих зразків світової поезії, — навпаки, ми з вдячністю згадуємо наших попередників, віддаємо належне їх героїчним зусиллям, без яких неможливі були б наші пізніші досягнення й успіхи, що виявилися, зокрема, в блискучій перекладацькій діяльності таких визначних майстрів, як Тичина, Рильський, Бажан та багато інших.

Інтерес до поезії Гейне на Україні ніколи не слабшав. Та реалізуватися в художньо-повноцінних перекладах він зміг уже в наш, радянський час, і то не одразу, а після напружених шукань та окремих невдач.

Вся праця над перекладами з Гейне на Україні з 1918 по 1933 рік пов'язана переважно з ім'ям поета і перекладача Дмитра Загула.

Вже в 1918—1919 роках Дмитро Загул разом з поетом Володимиром Кобилянським випускають у київському видавництві «Серп і молот» перший повний переклад «Книги пісень».

В. Кобилянський рано помер, і далі Д. Загул продовжував свою роботу вже самостійно. Він поставив перед собою справді грандіозне завдання — самому перекласти всього Гейне.

Д. Загул невтомно працював, удосконалював і поліпшував свої переклади і в 1930—1934 роках видав чотири томи творів Генріха Гейне з задуманого ним багатотомного зібрання. До цього видання вперше була включена і проза Гейне — окремі частини «Дорожніх картин».

Незважаючи на величезне значення праці Загула, не можна сказати, що вона була цілком успішною. Реакцією на байдужість більшості давніших перекладачів до художніх особливостей Гейне був крайній педантизм нових перекладів Д. Загула. Він прагнув відтворити своєрідність ритміки та всю образну будову оригіналу, але нерідко пошуки буквальної точності приводили до насильства над українською мовою, позбавляли його переклади гейнівської невимушеності, природності й краси. Слід також взяти до уваги, що лексика Д. Загула була не вільна від буковинських та галицьких провінціалізмів і тепер звучить уже анахронізмом. І, нарешті, досить важливим є те, що попри всі знання поезії Гейне, попри любов до неї Д. Загулу було не під силу самому відтворити її українською мовою в усій складності, жанровій різноманітності й багатстві.

Це завдання виявилось під силу тільки великому колективу українських поетів-перекладачів, що склався під час роботи над перекладами Гейне наприкінці тридцятих років.

До війни був перекладений і зданий до друку одностомник вибраних творів Гейне, який став уже наслідком колективної праці. Книжка цілком могла загинути у вирі воєнних подій, проте робітники однієї з харківських друкарень буквально з вогню вихопили рукопис і надіслали його в Уфу, де тоді перебували в евакуації українські культурні заклади. Після війни рукопис був виявлений у фондах Української Академії наук. Навряд чи треба говорити про те, що врятування харківськими друкарями книги великого німецького поета в розпал боротьби з фашизмом мало високе символічне значення.

Одностомник вийшов 1946 року. В ньому були як нові переклади радянських поетів, так і старі — дореволюційні. Поряд із лірикою ми змогли включити до книжки поему «Німеччина» в новому перекладі. Книжка вийшла з коротким коментарем,

але без передмови і, незважаючи на ряд наявних у ній недоліків, одразу ж зникла з полиць книгарень.

Робота тривала, і 1955 року ми змогли видати новий однотомник, який відрізнявся від першого тим, що більшість віршів для нього переклали вже радянські поети. Виняток було зроблено тільки для деяких перекладів Лесі Українки і для одного вірша в перекладі Івана Франка. Однотомник 1955 року вийшов з передмовою нині покійного Олександра Йосиповича Дейча, який відтоді незмінно брав найдіяльнішу участь у всіх виданнях Гейне, в тому числі і в підготовці цього чотиритомника.

До 100-річчя з дня смерті Гейне ми розпочали вже двотомне видання,— воно вийшло 1956 року, через рік після другого однотомника, доповнене поемою «Атта Троль» у перекладі Лесі Українки та двома зразками гейнівської прози — «Мандрівка на Гарц» та «Книга Ле Гран» у новому перекладі.

Таким чином, починаючи нинішнє чотиритомне видання, ми мали перед собою практично майже неосяжну кількість старих і нових поетичних перекладів, дуже незначну частину перекладеної прози і жодної сторінки критики й публіцистики Гейне.

Звертатися до старих перекладів уже не було потреби. Вони відбули свою велику й почесну службу і мали поступитися місцем новим, виконаним на вищому мовному та мистецькому рівні.

І все ж, здійснюючи видання чотиритомника силами радянських поетів, ми вважали за можливе й цього разу зробити виняток для Лесі Українки, переклади якої подаються нами в недоторканому вигляді. Використана також частина перекладів Д. Загула та В. Кобилянського в істотній переробці.

Загальний характер нашого видання визначається тим, що воно залишається вибраним, хоч і значно розширеним порівняно з попереднім.

Принципово новим у ньому є те, що вперше українською мовою видаються не тільки вірші та поеми, а також і художня проза, публіцистика, критичні праці, мемуари та вибрані листи великого поета.

Подібне видання не має у нас прецедентів.

Ми сподіваємося, що українські читачі матимуть тепер якщо й не повного Гейне, то принаймні без довільних тлумачень.

На жаль, не всі жанри різноманітної творчості Гейне будуть представлені в чотиритомнику рівномірно. Поезія відображена в ньому з майже вичерпною повнотою. Це й зрозуміло, якщо врахувати, що наші перекладачі до останнього часу приділяли найбільшу увагу цій стороні спадщини Гейне.

Складніша справа з художньою прозою.

Обсяг видання не дозволяє нам дати її повністю, та все-таки ми присвячуємо їй цілком другий том, до якого входять «Дорожні картини», за винятком прозаїчного «Північного моря»; перекладено також «Флорентійські ночі» та «Мемуари». Доводиться шкодувати, що новели «Бахерахський равнин» та «Із записок пана Шнабелевобського» не ввійшли до нашого видання.

Якщо проза Гейне, як уже зазначалося, раніше перекладалася хоча б частково, то ні його праці з питань літератури та мистецтва, ні публіцистика, ні тим більше листи не перекладалися ніколи. Тут завдання вибору особливо складне, і я не думаю, що ми цілком із ним упорались. В усякому разі, читачі одержать «Романтичну школу», першу частину «Салону» («Французькі художники» та «Про французьку сцену») і деякі дрібні статті.

В заключному томі будуть опубліковані вибрані листи поета і, як доповнення до цього видання, спогади друзів та сучасників Гейне.

Чотиритомник розрахований на широкий читацький загал. З огляду на це, ми вважали за можливе подати тут написану жваво й захопливо вступну статтю Олександра Дейча про життя й творчість поета. Кожний том супроводиться докладним коментарем. Завершується все видання оглядом майже 120-річної історії перекладів Гейне на українську мову.

Мені залишається сказати, що були використані також переклади Павла Тичини, Максима Рильського, Володимира Сосюра та Андрія Малишка, які витримали випробування часом.

Давніми та новими перекладами, виконаними спеціально для нашого видання, представлені Микола Бажан, Сава Голованівський, Борис Тен, Дмитро Павличко, Віталій Коротич, Дмитро Паламарчук та багато інших.

Читачі з нетерпінням чекають виходу нашого видання, тираж якого за передплатою досяг небаченої на Україні для іноземного поета цифри в двадцять тисяч примірників.

Гейне писав:

«Справді не знаю, чи заслуговую я на те, щоб на мою труну був колись покладений лавровий вінок... Я ніколи не надавав великого значення поетичній славі...»

Важко повірити, що поет не усвідомлював, що для нього знаряддям боротьби є його поезія, коли говорив далі:

«Але меч ви повинні покласти на мою могилу тому, що я був хоробрим солдатом у війні за визволення людства».

Тут немає видимої суперечності: мечем Генріха Гейне була його творчість,— і українська поезія по праву покладає сьогодні на могилу поета разючий меч його слова, сподіваючись, що і в нових піхвах він буде так само страшний для сил гноблення й реакції, для всіх тих, проти кого все своє життя боровся великий поет.

5 грудня 1972 р.
Ірпінь

З ЛИСТІВ
ПИСЬМЕННИКА

А. Г. Ковтуну-Станкевичу¹

Дорогий друже Андрію Гнатовичу!

Великою несподіванкою і разом з тим великою радістю був для мене твій лист та ще з таких дальніх місць, як кажуть: де в чорта батько, а де в бога заєць! Я міг що завгодно передбачати, а що ти опинишся в тих краях, їй-богу, не сподівався.

Я вже вважаюся демобілізованим, хоч ще не оформив цю справу документально. Наказ про демобілізацію в Москві, треба туди їхати, а я, як прибився додому та як навалилися на мене всілякі родинні справи і турботи, так і не зібрався досі поїхати до Москви. Працюю багато, по десять-дванадцять годин не відходжу від столу, здав оце до друку одну книгу, готую іншу, а крім того, є досить-таки багато поточної журнальної, газетної та видавничої роботи... Людей мало, на кожного припадає стільки діла, що аж плечі ломить. Це, між іншим, і відповідь на деякі твої міркування з листа твого.

В газетах наших пишеться про безліч справ і заходів, спрямованих на відбудову нормального життя, але те, що потрапляє в газети,— тільки незначна частка тієї величезної роботи, яка провадиться в країні, крім того — те, що ми робимо й зробили, знову ж таки — тільки початок гігантської роботи, яку треба виконати, щоб направити й ліквідувати наслідки тієї незмірної руїни, до якої призвела війна та німецьке панування... Доведеться напружено працювати не один рік, щоб досягти в усіх галузях довоєнного рівня, а поскільки довоєнний рівень не може бути для нас ідеалом, поскільки треба йти

¹ Ковтун-Станкевич Андрій Гнатович — фронтовий друг Л. Первомайського, за часів Великої Вітчизняної війни генерал-майор, командир дивізії.

значно далі — значить, і роботи, й людей треба щоразу. (...)

Війна навчила нас багато дечому, ти цілком правий. Люди навчилися і на фронті воювати, і працювати в тилу — я говорю про чесних радянських людей, про народ у цілому. Але разом з тим вдосконалили своє ремесло і ті жуліки, що зуміли від війни переховатися... З такими жуліками теж доводиться боротися, можливо, що боротьба ця не важча, ніж з німцями, але складніша, як з отими клопами, що засядуть у щілину — ні окропом, ні вогнем їх не виведеш, хоч хімкоманду викликай!

Та до біса їх, я оптиміст з природи і вірю, що все буде добре, що коли ти повернешся на батьківщину, тебе вже не буде нервувати вигляд неприбраних міст, зруйнованих вокзалів і т. д.

До речі, позавчора я був в одному колгоспі, в селі Лютіж на березі Дніпра, ти повинен знати це місце — напроти Сваром'я, де переправлялася армія Чібісова на правий берег Дніпра під час боїв за Київ. Від того Лютіжа не залишилося й сліду, як кажуть. З 367 хат уціліло лише 14, колгосп був цілком зруйнований, реманент знищений, будівлі спалені, коні й корови порізали, побили або забрали німці. Минуло від того часу не так багато — лише два роки... Частково колгоспники побудувалися самі, частково за рахунок держави збудовано міського типу будинки на полях, з великими вікнами, з добрими печами, з господарськими будовами при садибі, крім того, дещо будує й колгосп на трудовні... З весни вже в землянках жити не будуть. А колгоспні будівлі — стайні, корівники й т. д. — теж відновлено, є коні, є корови, є свині, звісно, не в такій кількості, як до війни, але чимало. Вернулися демобілізовані з армії, колгоспники кажуть — тепер буде кому працювати, бо ж оці роки баби були й за трактористів, і за столярів навіть.

Не журись, Андрію Гнатовичу, та приїжджай швидше на Україну, роботи тут для тебе досить знайдеться... Може, згадав би свою стару професію та збудував би добру паперову фабрику, щоб було на чому книжки друкувати, а не то підеш знову в МТС або по рибальській лінії? Дуже хотів би тебе бачити,

поговорити... Часто згадую славні ваші походи й бої і радію з того, що бог послав мені на кінець війни таких щирих приятелів. Матвію Юрійовичу не писав, бо не мав адреси, а оце обов'язково напишу. Незабаром вийде в мене велика книга, я вже одержав перший сигнальний примірник, як тільки придуть авторські, надішлю тобі. Мене хотіли було посилати в твої краї, але ж відпросився, бо дуже таки далеко... Івана Леонтіївича ще немає в Києві, вештається десь по європах, збирає матеріал, хоч демобілізований уже давно, значно раніше за мене.

Обов'язково прошу мені писати. Твій лист ішов рівно місяць — далеченький світ, а приємно знати, що й в такому далекому кутку маеш близьку людину, що не забуває про тебе. Бажаю тобі всього найкращого. Коли є біля тебе хтось із моїх знайомих — вітай від мене щиро. Чекаю нового листа.

Щиро твій *Л. Первомайський*.

М. Л. Брауну, Ленінград

Дорогой Коля!

Получил твою телеграмму — таким образом, наконец, возобновляется прерванная войной переписка. Не моя вина, что ты не получил ответа на письмо, присланное мне в прошлом году. Я прочел его в один из своих приездов в Киев, оно тут же затерялось, адрес я забыл — помнил: Канал Грибоедова, а номер дома и квартиры никак вспомнить не мог, снова уехал, вернулся в ноябре, теперь уже надолго, если не «насовсем» и стал рассылать письма во все концы старым друзьям... Ты оказался верен себе и старой дружбе, а многие собратья до сих пор не откликнулись на мои послания, что, впрочем, вполне в наших привычках варварского отношения друг к другу.

Чем ты жив, что делаешь, как живет-может твоя семья?

У нас все обстоит более или менее, как говорится, благополучно. Сусанна кончает школу, Дуня хозяйничает, я сочиняю...

Круговорот судеб свершился, буря улеглась, и все стало на свое место. Иногда мне даже кажется, что ничего не было, ни войны, ни фронта, ни огненных ночей под Сталинградом, ни штурма Будапешта, ни бесконечных дорог — в холод, грязь и жару. (...)

Уверяю тебя, не могу привыкнуть к обстановке письменного стола, хотя и работаю, как батрак, — без выходных и праздников. Иногда подмывает сорваться и снова в какую-нибудь путь-дорогу, ночевать где придется, пить из консервной банки и есть с ножа. (...)

Дорогой Коля! (...) Видел я много, и все это надо рассказать честным людям, разделаюсь со всякими хвостами и буду очень много писать, не знаю даже, о войне ли, во всяком случае, об опыте души, прошедшей сквозь пламя, чуть-чуть обгоревшей на огне, но просветленной и в общем и целом счастливой.

Осману Саривеллі, Баку

Киев, 3 января 1948 г.

Дорогой товарищ Осман!

Мне очень приятно было получить от Вас книги Шевченко и Франко на азербайджанском языке. Выход этих книг в Баку является свидетельством большой и все крепнущей дружбы наших народов. Как жалко, что война и сопутствовавшие ей трудности прервали содружество украинских и азербайджанских поэтов. Во время юбилея Низами я начал с Вашими товарищами предварительные переговоры об издании на Украине большой Антологии азербайджанской поэзии. Было бы хорошо нам эту работу начать и подготовить в текущем году с тем, чтобы она могла выйти в начале будущего года из печати. Но для этого мне нужно приехать к Вам. Думаю, что это так и будет в ближайшие два-три месяца. Я рассчитываю также на приезд кого-нибудь из Ваших товарищей к нам на празднование тридцатилетия Советской Украины, тогда мы сможем обо всем подробнее договориться, но до этого передайте

Самеду о том, что мое намерение вполне серьезно и что все возможности для издания у нас Антологии есть, нужно только, чтобы Ваши товарищи подготовили тексты и подстрочники. Думаю, что Антология должна включать фольклор, классику и современную поэзию. Поговорите об этом.

Посылаю Вам мою русскую книгу. Не все переводы одинаково хороши, но все же они дают некоторое представление о моих стихах. По-украински все это выглядит немного лучше и естественней.

Большая к Вам просьба, дорогой Осман,— во время юбилея Низами в Вашей литературной газете, как мне говорили, были напечатаны мои стихи по-азербайджански, а также должны были появиться в «Коммунисте» в переводе Таллета Эйюбова. Он обещал мне прислать, но, конечно, забыл. Если не трудно будет, пошлите их мне. Мне будет очень приятно иметь их в своем архиве.

С. М. Мушнику

Я одержав і прочитав Вашу книжку. Вона справила на мене найкраще враження. Мені давно подобається Ваша поезія, але я дуже мало був знайомий з нею — по окремих віршах, тих, що Ви мені колись, зо два роки тому, читали, та тих, що були друковані в журналах. Таке знайомство не завжди вигідне. Зібрані книгою вірші виглядають зовсім інакше, малюють лице поета повніше. З Вашими віршами сталося те, що, зібрані в книгу, вони зробилися ще приємнішими для мене як читача, за ними став мені вимальовуватися образ самого поета, похмурнувата, але чула і вразлива душа, що відгукується на подуви світового вітру, мов той давно забутий еолів інструмент, що тисячі років бринить свою пісню, замовкне на мить — і знов одгукнеться...

Я багато думаю над природою поетичної творчості, і все-таки не можу збагнути тієї таємниці, що робить поезію — поезією,

Вчора по радіо посередня співачка дуже неприємним голосом на пошлий мотив співала з Некрасова:

Что так жадно глядишь на дорогу
в стороне от веселых подруг?
Знать, забило сердечко тревогу і т. д.

Вже давно немає ні трійок, ні корнетів; давно вже не підв'язують «под мышку передник» і «неряхи-мужики» зробилися зовсім іншими людьми; на обличчі селянки вже не зустрінеш «выраженъе тупого терпенья и бессмысленный, вечный испуг»,— все змінилося навкруги, життя, не дивлячись на всі його труднощі, зробилося кращим, світлішим, більш достойним людини,— але чому ж почуття такої тривоги, такий гарячий сум і співчуття викликають хвилюючі рядки давнього вірша —

Не нагнать тебе бешеной тройки:
кони крепки и сыты и бойки,—
и ямщик под хмельком, и к другой
мчится вихрем корнет молодой...

Вам не траплялося замислюватись над цим? Можливо, що справжньому поетові не варто витратити час, потрібний для творчості, на те, щоб осмислювати таємниці творчості, якими він володіє інтуїтивно. Шевченко говорив про себе, що, не дивлячись на свою щирю любов до прекрасного в мистецтві та природі, він почував непереборну антипатію до філософій та естетик. Можливо, він і був правий, але для нас, поетів сучасності, пізнання цієї сакраментальної таємниці має практичне значення, бо від нього залежить довговічність наших творінь, а вони, на пресвеликий жаль, дуже швидко в'януть, хиріють і безповоротно опадають...

Можливо, Вас здивують ці міркування, але вони тут до речі, бо у Ваших молодих віршах мені почулося дихання справжньої поезії, якщо не в повному досягненні, так у щирому прагненні і відчутті краси життя в найдрібніших його виявах... А це вже великий завдаток, якого, на жаль, неспроможні оплатити майбутньому багато-багато наших не тільки молодих поетів.

Бажаю Вам не обмежитись цим завдатком і вірю в те, що перед Вами простилається прекрасне майбутнє. Будьте тільки суворішим до себе, не вірте різним архаїзаторам, які намагаються накласти на Вас своє тавро, будьте сучасним в усьому — в мові, в почуттях, в ідеях, в образах, і майбутнє прийме Вас, як свого сина. Щирі Вам побажання в далеку Вашу дорогу.

Л. Первомайський,
4.II 50 р.

П. Г. Антокольському, Москва
Київ, 24 сентября 1950 г.

Дорогой Павличек!

Я не знаю, где ты — в Москве, в Баку или уже снова в Москве, и потому посылаю это письмо в два адреса, где-нибудь ты получишь его. (...) Я очень, очень хочу тебя видеть и мечтаю о том времени, когда смогу приехать в Москву и постоять у знаменитой притолоки, и выпить из зеленой рюмки какого-нибудь питья, и закусить редькой, хотя мне можно сейчас только стоять у притолоки, а питье и редька, увы! не для меня... (...) Настроение у меня последние дни совсем хорошее, хотя ничего не произошло доброго, наоборот — к худшему повернулось состояние здоровья. Однако это меня не испугало, а даже как-то успокоило: по крайней мере знаешь или догадываешься, что тебя может ожидать.

Я довольно интенсивно работаю, перевожу и пишу свое. Если все сложится, как мне бы хотелось, я буду переводить «Калевипоэг», а сейчас занимаюсь Яном Нерудой, от него я в восторге и жалею, что раньше плохо знал его стихи...

Ты читал когда-нибудь стихи Махтумкули? Я очень долго с недоверием относился к этому томику «Библиотеки поэта» и только вчера решился и купил его и с места в карьер влюбился в этого мрачного туркмена, сумевшего двести лет тому назад среди своих верблюдов и саксаула, в грязи кибиток и в песках пустыни быть тончайшим поэтом, смелым мыслителем

и мужественным человеком... Какой поистине потрясающий свет исходит от его сумрачных стихов, рвущихся из окаменелой формы, как окровавленное мясо бойца из стального панциря. Читая его, я в тысячный раз убедился, что нет народа, как бы нищ и забит он ни был, как бы ни складывались его судьбы в прошлом и настоящем, который не нашел бы одной единственной человеческой груди, вмещающей в себе всю его скорбь и надежду. До Махтумкули Туркмения для меня не существовала, т. е. я знал ее, даже был там, читал ее поэтов и пр., но не чувствовал ее души. Когда же познакомился с этим могучим гокленом, когда прочитал его мольбу:

Покровитель земли! По воле твоей
Да сойдет в этот мир поилец полей!
Арше свет, вождь планет, твой мир пожалей,
Пощади, дай дождя, дождя, мой султан! —

я понял не только прошлое, но и настоящее его земли. Напрасно никому не пришло в голову процитировать его стихи, когда было опубликовано постановление о строительстве Главного Туркменского канала. Ни один вопрос не пропадет в мировом пространстве, в истории людей, их борьбы и стремлений, приходит время и отвечает совершенно твердо «да» или «нет». И вот Махтумкули время — наше время — ответило таким громopodobным «да», что он наверное через двести лет услышал его в могиле и затрясся от радости за свою Туркмению, за свой народ, за его землю и воду.

Но, кажется, я надоел тебе. Все это тоже некстати, но не мог удержаться: слишком сильное впечатление произвел на меня человек, живший два века тому назад в полупустыне и на два века вперед пославший мольбу своего времени, чтобы я отказался от соблазна просить тебя познакомиться с ним, если ты, что весьма сомнительно, не знаком до сих пор.

Я прощаюсь с тобой и завидую тебе — где бы ты ни был — в Москве или в Баку. Если в Баку — поклонись городу, нефтяным вышкам, морю вечером, когда его окружает золотая под-

кова огней, поэтам и ветру... Если в Москве — ей тем более кланяюсь до земли. И просьба к тебе — пришли мне срочно свою большую фотографию, я хочу видеть тебя ежедневно. (...)

В. М. Луговському, Москва
4 января 1955 г.

В день отъезда из Москвы мне показали в «Дружбе народов» твои переводы. Я был еще под впечатлением мимолетного нашего разговора в Грановитой палате, читал их с обостренной внимательностью и очень обрадовался, убедившись, что ты, дорогой Володя, по причине мне неизвестной, возвел на себя сугубую напраслину: переводы превосходные, в особенности «Ива» и «Свадьба». Я от души благодарю тебя и сожалею, что раньше не обратился к твоему могучему перу за братской помощью...

Мне смертельно надоели бездушные ремесленники-переводчики, у которых ни знания русского языка, ни поэтической свободы, ни искры вдохновения, ни полета фантазии; без всего этого немислимо соревнование с оригиналом, каким бы слабым он ни был бы. При помощи технического расчета, даже владея десятком-другим иступившихся поэтических штампов, истершихся рифм и ложных «поэтизмов» нельзя передать живого трепета строки, принадлежащей пусть даже второстепенному поэту.

При всем моем уважении к труду переводчиков, при полном понимании необходимости выступать с переводами и в переводе я все же думаю, что поэт полной мерой живет только в родном языке. Заставить жить его в языке чужом, хотя бы и близком, может только вдохновение другого поэта, усваивающего в своем языке чем-то близкую ему поэзию иного народа.

Единственное спасение для нас, иноязычных поэтов, выступающих перед русским читателем, — в творческом содружестве с мастерами русского поэтического языка, поэтами, близкими по духу творчества, по «самой строчечной сути».

Если тебе когда-нибудь понадобятся мои услуги в качестве переводчика — я весь в твоём распоряжении, так как стихи твои люблю с младых ногтей, с того времени, когда услышал захватывающие дыхание звуки «Песни о ветре» и «Курсантской венгерки» (...)

Е. Ф. Никитин, Москва
17 мая 1955 г.
Ирпень

Отвечаю с задержкой на Ваше любезное письмо — и трудно мне отвечать. Из всех известных мне литературных жанров самым тяжелым всегда мне казался жанр автобиографий — не умею я (и не люблю) рассказывать о себе. Рассказывать нечего, а выдумывать не хочется. Сухие биографические данные никому не интересны, а творческий самоанализ, может, и был бы полезен и автору, и читателям, да как тут не наврать, не приукрасить, не выдумать? Даже великие писатели занимались самоукрашением, что же прикажете делать нам, грешным? Нет, решительно не могу и не буду писать ни для каких сборников и убедительно прошу Вас не помещать в качестве моей автобиографии ту заметку, которую Вы мне прислали. В ней решительно все устарело, кроме даты рождения (17 мая 1908 г.— как видите, сегодня у меня день рождения), которой и следует ограничиться да — поскольку речь идет о писателе — прибавить дату начала литературной работы (печататься начал в 1924 году).

Об этом прошу Вас самым серьезнейшим образом и буду считать нарушением моих прав публикацию «автобиографии», мною не писанной и не подписанной.

Не сердитесь и не обижайтесь на меня: дело это у меня давно решенное, и тут я ничего изменить не могу, не изменяя себе (...)

П. Г. Антокольскому, Москва
17 апреля 1959 г.

Дорогой мой старый друг Павле, неужели ты думаешь, что я не понимаю причин такого долгого твоего молчания и могу сердиться или обижаться на тебя? Я все прекрасно знаю, т. к. и со мной такие же провалы общительности случались и случаются слишком часто — ничего невозможно с собой поделаты! Любишь человека, стремишься к нему всей душой, а тебя словно ледяной корой охватывает, не можешь разморозиться ни на малую минуту времени, — где уж тут до писем! Богу душу не отдать — и то прибыль. И все это не пессимизм, не разочарование, не душевная усталость или разрыв сухожилий, а накопление новой энергии, нужной для жизни, для любви и дружбы — в один прекрасный день все проходит, куда девается скованность, душа летит навстречу свету, не задумываясь ни о чем, как будто начинает жить в первый раз и ей свежи все впечатления утомительно-затянувшегося бытия.

Не горюй, что не выходит книга о Вьетнаме. Значит, она тебе не нужна, если не пишется. Вымучивать что-то из себя вряд ли стоит. Я пришел к выводу, что самонасильственное творчество не приносит радости никому, не нужно ни торопить, ни подстегивать себя, если внутренняя необходимость не толкает тебя к столу, чтобы записать что-то действительно свершившееся в той клеточке сердца, которая управляет стихией выражения чувств наших и мыслей. И потом еще одно — высказывать ежедневно в нашем возрасте за пределы собственной кожи — решительно невозможно, а механически увеличивать количество творимого — не нужно. Если не прыгается — сиди на месте и тихо накапливай порох для нового прыжка.

Другое дело иметь в себе некий достаточно долго действующий заряд энергии, способный вынести золотую звезду на орбиту! Но и он ведь должен рано или поздно сгореть, хотя я не вижу в этом особой трагедии. Лично это очень неудобно и больно, а в общем широком смысле — великолепно! Я наконец про-

читал «Середину века» Вл. Луговского и думаю, что стоило ему страдать, мучиться, самосжигаться, чтобы оставить после себя эту едва ли не лучшую книгу советской поэзии — настолько кровоточащую, настолько живую, настолько хватающую быка за рога, что все разговоры о том, что это такое и как это получилось, кажутся мне праздными и оскорбительными. Шапку снять и поклониться — вот и все, что я могу. И радоваться, что знал поэта, ел и пил с ним за одним столом, жалел его и восхищался им, в общем, совершенно не зная, кто он и что свершается под его карикатурными бровями... А кому это дано знать до тех пор, пока мы таим в себе правду нашей жизни? Нужно умереть, чтобы зажечь снова, но уже той жизнью, которой нет конца.

Да, время пропело сквозь Володю Луговского такую торжествующую песню человечности, дрожащую от боли и страдания, что, кажется, смолкнут многие трубные гласы перед пением этой золотой свирели. Хожу и чувствую себя богатырем, и легче мне жить, и светлее от того, что я прочитал эту книгу, в которой говорит даже то, о чем не сказано (...)

Ю. Смуулу, Таллин

Только что прочел Вашу «Ледовую книгу».

Не могу не написать о том, какое большое впечатление произвела она на меня блеском ума, непосредственностью, искренностью, юмором и бодростью, которыми дышит каждая страница.

Это по-настоящему широкая и вольная книга, и как хорошо, что ее написал советский писатель! Впрочем, никто другой и не мог бы ее написать, столько в ней человечности и здоровья.

Ваш дневник надолго останется любимой книгой и старых, и молодых читателей, всех, кто любит море, человеческое упорство и трудности будничной жизни, которая не пытается встать

на ходули, а в самой себе находит большую и волнующую поэзию.

Не подумайте, что письмо мое вызвано тем, что и мое имя упомянуто на страницах «Ледовой книги». Но то, что эстонский поэт на льду Антарктиды вспоминает строку из стихотворения украинского собрата, не может не радовать меня. Только эту радость братского общения поэтов я имею в виду, когда пишу эти строки.

Киев,
17 января 1960 г.

П. Г. Антокольскому, Москва
6 февраля 1960 г.

(...) Когда вначале письма ставлю дату, меня охватывает ужас: неужели сейчас уже шестидесятый год XX-го столетия? Неужели я прожил в этом столетии больше пятидесяти лет? Неужели было в действительности все, что я видел за эти годы,— и хорошее и плохое? Неужели? Неужели? Неужели?

Пришло твое письмо, которое вряд ли является ответом на мое краткое послание, т. к. мы вспомнили друг друга почти в один день, во всяком случае, почти одновременно сдали письма на почту (...), пришла твоя книжка о Вьетнаме. Я прочитал ее залпом, в один присест, она мне очень понравилась своей мозаичностью, вкраплением стихов и переводов, хотя могла бы стать значительно шире и обстоятельней, для этого у тебя достаточно материала, а главное — взгляда на людей и события. Кажутся мне не очень убедительными рассуждения о христианстве, исламе и буддизме. Ислам — самая молодая из трех главнейших религий — завоевал значительно большее число верных, чем христианство, и, выйдя из Аравии, распространился по всей Африке и Азии, вплоть до островных государств Тихого океана, проник в лице турок в Европу (мусульманизация славян на Балканах), о нем нельзя сказать, что «по сравне-

нию с христианством у ислама был значительно меньший круг распространения». Но и на этой странице твоей книжки есть очень интересная мысль о царевице, отрешившись от власти. Буддизм, закономерно возникнув на почве народного характера, стал в свою очередь воспитывать характер народов, его воспринявших,— здесь место для сопоставления явлений во времени к нам очень близких: влияние Толстого на Ганди и в свою очередь индийских миролюбцев на Роллана...

Но это все только к тому, что на Востоке более, чем где-либо, не учитывать религию весьма трудно, и ты прав, когда поднимаешь разговор о ней и о влиянии ее на судьбы и характер народов, хотя я, грешный человек, вижу, что люди, придерживающиеся наиболее альтруистических вероучений, с не меньшим наслаждением выпускают кишки своим ближним, чем откровенные каннибалы, но это я возвращаюсь прямо в середину двадцатого века, с которого начато это письмо. И довольно об этом, это слишком серьезная материя, чтобы говорить о ней походя. Напоследок возоплю только: о боги, созданные по образу человеческому! Сколь многообразно отражаете вы совокупность противоречивых человеческих свойств: мстительность Иеговы, соглашательство Христа, нетерпимость Магомета, отрешенность Будды,— нельзя ли вас заменить человеческою любовью человека, лишённого инстинктов и наделенного разумом? (...)

Дописываю в воскресенье, седьмого февраля, под аккомпанемент Алеши Суркова — он читает по радио о поэзии тридцатых годов, сейчас прозвучали голоса Багрицкого и Луговского, знакомые и неповторимые голоса!

Остается сообщить тебе, что я так хорошо живу сейчас в Ирпене, что мне никуда не хочется — ни в Азию, ни в Африку. Я написал большой рассказ о том, как мы с Бела Иллешем разыскивали его маму во время боев в Будапеште. На очереди еще несколько рассказов,— словом, я настолько доволен, что в ответ на твои искустительные речи напеваю: не нужно мне небо чужое и Африка мне не нужна! Мне нужно жить и писать в Ирпене и нигде больше (...)

С. Я. Маршаку, Москва

26 февраля 1960 г.

(...) Посылая Вам мою книгу для детей, не могу не сопроводить ее рассказом о разговоре с моим восьмилетним внуком.

Я приехал с дачи в город и застал его лежащим по болезни в постели. Он листал книжку, которую прислали из издательства, когда меня не было (все мои стихи ему известны).

— А ты зачем чужие стихи в свою книжку вставил?

— Как чужие? Тут все мои.

— А Маршака тоже твои?

— Так я же написал, где Маршака....

— Мог и не писать, все знают, где Маршака. Нельзя вставлять чужие.

— Переводы можно.

— Тебе Маршак сказал, что можно?

Тут я не нашел что ответить.

Надеюсь, Вы не так строго, как он, отнесетесь к моему «самоуправству». Слишком большой был соблазн для меня — заново перевести Ваши стихи и постараться, чтобы перевод был удачнее прежних...

Спартаку, Москва

1 декабря 1960 г.

Киев

Дорогой Спартак!¹

Встреча наша была не очень удачной — декадная суматоха не благоприятствовала более продолжительному общению, а оно необходимо было для более полного раскрытия: очень уж долго мы не виделись и, кажется, основательно позабыли друг друга.

¹ Спартак — комсомольське прізвисько Фрайфельда Ісака Михайловича (1901—1963). В 20-ті роки був на комсомольській роботі в Краснограді Харківської області та в Полтаві, створював перші організації піонерів (юних спартаківців).

Как всегда в таких случаях, разговор долго вертится вокруг неопределенных вопросов: а помнишь? а знаешь? — и только потом уже приходит к самому существенному. Но для этого «потом» времени у нас не хватило, к сожалению...

Как бы там ни было, прошу тебя знать и помнить, что мои слова о том, что ты сыграл большую и, может быть, самую важную роль в моей жизни, были не случайностью и не простой вежливостью в отношении старого товарища. Это действительно так, и ты можешь в этом убедиться, если прочтешь стихотворение «Початок» на странице 104 второго тома моего трехтомника, который я посылаю тебе вместе с этим письмом. Писал я его, не надеясь когда-либо встретиться с тобой, и потому — вполне искренно. Боюсь только, что тебе будет трудно читать по-украински, но одолей эти несколько страниц ради старой дружбы.

М. В. Петрову, Москва
6 марта 1961 г.
Киев

Дорогой Николай Васильевич!

Большое-пребольшое спасибо за присланную книгу. Немедленно принимаюсь за чтение с полной уверенностью, что оно будет и приятным, и полезным. Дорога Ваша так велика, Вы так много сделали и так много видели, что книга, в которой изложен Ваш опыт, знания, запечатлен Ваш талант художника, не может не быть интересной и поучительной во всех смыслах. Счастливейший Вы человек, от души завидую Вам и радуюсь Вашей энергии, бодрости, молодости!

Я сейчас пребываю в состоянии блаженнейшего отдыха. На днях закончил третью часть моей повести или романа (до сих пор не знаю, что это такое!), завтра-послезавтра машинистка закончит переписку черновой рукописи, и я буду относительно свободен до 1 апреля, когда снова засяду за работу, т. е. за писание четвертой части... Я говорил Вам, кажется,

что у меня должно быть три части, так я думал, но книги, возникая по нашему желанию и воле, как только мы начинаем их писать, сами диктуют нам свою волю, так как только они знают, какими им надлежит быть. Вот такую шутку сыграл со мной мой роман, который пишется теперь уже не согласно моему первоначальному представлению о нем, а в соответствии со своими внутренними закономерностями, рабом каковых я уже являюсь.

Впрочем, это очень приятное рабство! Мне кажется, что вместе с моим романом расту и я, так как мне приходится проделывать некую духовную работу за всех моих героев, если они являются отражением моего опыта, то в то же время наделяют меня и своим опытом; создавая их, я как бы научаюсь по-новому понимать себя.

Вы видите, что я ни о чем не могу говорить, кроме как о себе и о своей работе,— это ли не величайшее свинство? Ничего не могу с собой поделаться. Сейчас я — это моя работа, мой роман,— потому-то я и оказался бессильным что-либо сделать для «Отставного солдата»... Я не могу сейчас воевать на два фронта. (...) Я должен концентрировать свои силы на одной цели, чтобы победить, т. е. иметь их для завершения этой своей работы, а что будет потом — увидим... Может быть, наш «Отставной солдат» еще так овладеет мной, что я не смогу не писать его, все может быть, дорогой Николай Васильевич!

А пока целую Вас и Людмилу Александровну. Мечтаю быть в Москве и сидеть у Вас за круглым столом, где было так много говорено и где я всегда чувствовал Вашу доброту.

Будьте здоровы, бодры и счастливы!

Ваш всегда

Л. Первомайский.

Л. В. Костенко, Київ

23 травня 1961 р.

Ірпінь

Спасибі Вам, дорога Ліно, за Ваш лист і — вибачте, що так пізно відповідаю на нього.

В ці дні багато говорив про Вас з Лідєю Зілінською, перекладачкою з Праги, яка дуже Вами цікавиться і висловлює загальну думку про Вас як про найяскравіше явище сучасної нашої поезії.

Не можу з цим не погодитись і радію з того, що стояв десь дуже близько біля Вашої поетичної коліски, що Ви довірили мені перші свої поетичні спроби, а головне, що не помилився, відчувши у Вас пристрасну поетичну душу, яка щаслива мусить бути тим, що вміє творити із себе самої потрібну людам красу.

Що з того, що це зв'язане неминуче з певними муками, внутрішньою зосередженістю і невмінням у щоденному житті влаштовуватись найзручніше, позбавляє нас часто спокійного обивательського щастя? Не треба скаржитись на самоту — друзів у Вас більше, ніж Ви думаєте, більше, ніж у будь-кого іншого, і це тим щиріші друзі, бо й радіють і сумують разом з Вами, відчуваючи серцем кожний Ваш рядок...

Треба бути тільки гідним свого обдаровання і не зрадити дружби тих невідомих друзів, кожний хибний крок поета для котрих — болючий і часом трагічний удар.

Так я сприйняв Вашу гнівну інвективу у шевченківському вірші проти тих, що шукають форми для своєї поезії на відміну від Шевченка, котрий нібито співав, як йому душа веліла. Проти кого це, коли не проти Вас самої? Звідки таке кричущє протиріччя?

...Шукайте, шукайте, шукайте, бо без пошуку немає поезії...
І краще тричі загубити на шляху шукань, ніж один раз знайти на старій стежці,

В. Мінатовій, Прага
11 червня 1961 р.
Ірпінь

Шановний і милий друже!

Поспішаючи з вдячністю за Ваш милий подарунок, я зовсім випустив з пам'яті Ваш квітневий лист, в якому так багато сказано і на який я й досі не спромігся відповісти.

Лист до Аурела Карпаті адресований також і Вам, як і кожній людині, не байдужій як до трагічних потрясінь минулого, так і до великих надій, зв'язаних з сучасністю.

Життя вміє обертатися до нас не тільки трагічною, але й глибоко радісною своєю стороною.

Щастя життя, як я розумію, полягає в тому, що в людській масі, серед кожного народу, в усі, найлихіші навіть часи, знаходяться люди, що не тільки не втрачають найкращих якостей людини — широти душі, глибини оптимізму, любові до життя, віри в світлі його сили, а ще й вміють все те розвинути і стати перед нами як вищий взірець людської гідності і краси.

Таким взірцем є для мене Марія Кудержікова, молода чешка, образ якої може надати сили не одній кволій душі своїм світлим героїзмом, може навчити віри в життя і юнака, і стару людину, цілющим напоєм своєї великої душі втолити спрагу, яку багато людей в усьому світі почувають у наш час.

Саме їй, а не кому іншому, віддаю я першість серед тих поодиноких голосів, якими озивалися до нас німі мільйони, знищені фашизмом. Разом з тим це голос живого чеського народу, голос надзвичайної чистоти і сили, голос, який викликає любов і пошану до простих людей Чехії, серед яких зросла ця невмируща квітка людського духу.

Моя любов до Угорщини виникла з любові до поезії Шандора Петефі, якого високо цинив і Ваш Ян Неруда. Поет угорської свободи загинув не набагато старшим, ніж Марія Кудержікова. Між ними є хіба що одна відміна... Марія не була поетом... Але хіба образ її не є втіленням найчистішої поезії і найсуворішої правди боротьби народів проти фашизму,

проти тієї зловісної сили, яка стала лихом нашого століття й загроза якого ще не остаточно минула?

Як бачите, я не віддаю переваги жодному народові перед будь-яким іншим. Єдине, на що я сподіваюся і чого прагну,— щоб любов до власного народу не оберталася в нас зневагою до іншого племені. В ту мить, коли це відбувається в душі окремої людини чи цілої нації, вона вмирає для людства, прирікаючи свої творчі сили на загибель.

Пізнання чужої душі збагачує нас, мабуть, більше, ніж самопізнання.

Образ і втілення чеської незламності — містрж Ян з Гусинець — учив свого часу Шевченка, — хто знає, наскільки бідніший був би наш поет, коли б не пізнав вашого еретика.

Я прийняв у мое немолоде серце Марію Кудержікову, і воно стало сильніше, рівніше і спокійніше битися.

Століття наше повне грози й краси. Нам треба хоч малою мірою бути гідним його прагнення до миру і єднання народів, бо тільки на цьому шляху можна перемогти ворожнечу, роз'єднаність, війну, спрагу й голод, які залишилися людству в спадщину від лихих і нерозумних хазяїнів минулого.

Вірю в творчі сили життя і через те, всупереч тій тривозі, яка тримає в напрузі світ, стверджую надію і кличу: *Vivere memento!* Пам'ятай про життя! Непереможне, воно переможе!

Пальмі Шелкен, Будапешт
15 юнія 1961,
Ирпень

Глубокоуважаемый товарищ!

Ваше любезное сообщение о предстоящей в июле экскурсии лучших слушателей Чепельского лектория «По дорогам Петефи с Леонидом Первомайским» глубоко обрадовало меня как свидетельство растущей дружбы и укрепляющихся связей между деятелями культуры Революционной Венгрии и Советской Украины. То, что в этом начинании принимают деятель-

ное участие рабочие Чепеля, известного своими революционными традициями, делает наши связи и дружбу еще более прочными и надежными.

С большим удовольствием и радостью я принял бы участие в организуемой Вами поездке, если бы имел возможность оторваться от ежедневной творческой работы, которой и теперь занят. Во всяком случае, желаю всем участникам экскурсии и ее организаторам самых лучших успехов.

Мое знакомство с творчеством и биографией великого певца венгерской свободы Шандора Петефи началось очень давно, еще в годы моей юности, когда я впервые познакомился с его стихами в русском переводе Анатолия Васильевича Луначарского. Песни Петефи произвели на меня такое сильное и глубокое впечатление, что я решил перевести по крайней мере некоторые из них на украинский язык и сделать их близкими украинским трудящимся. С тех пор стихи Петефи выходили по-украински в моем переводе трижды, все в большем и большем объеме. Большую помощь оказали мне мои друзья — венгерские коммунисты, нашедшие убежище в Советском Союзе от преследований хортистского режима, и среди них в первую очередь мой незабываемый друг и товарищ Матэ Залка (генерал Лукач), сердечные отношения с которым являются одним из самых значительных и ярких событий моей жизни.

Когда в дни великой освободительной войны советского народа против фашизма мне пришлось быть в Венгрии, я уже знал и любил родину Петефи, его мужественный и трудолюбивый народ и был полон уверенности, что освобождение от гитлеровских оккупантов и хортистско-салашистских банд открывает перед Венгрией широкую перспективу свободного развития на путях социализма. Все дальнейшее, несмотря на яростное сопротивление международной реакции и местной контрреволюции, не опровергает, а утверждает меня в этой уверенности. То, что власть в Венгрии находится в руках рабочих и крестьян, гарантирует мощное развитие национальной венгерской культуры в свободолюбивых традициях Шан-

дора Петефи, который стал теперь одним из любимейших поэтов украинского и всех советских народов.

Мне вспоминается сейчас зимнее утро, когда мы вошли в маленький городок Кишкереш, где родился Петефи, и остановились на площади перед скромным памятником поэта. Он изображен на этом памятнике держащим лиру и саблю в руках как символ поэзии и борьбы. У подножья памятника мы увидели могилы советских солдат, освободивших родной город поэта. Это тоже являлось символом — символом скрепленной кровью нашей вечной и нерушимой дружбы.

В те дни я написал много стихотворений о Венгрии и Петефи, все они переведены и многократно напечатаны по-венгерски; меня радует то обстоятельство, что они снова прозвучат в вашей поездке как выражение моей братской любви к великому венгерскому поэту и его народу.

Прошу Вас, когда экскурсия будет в Кишкереше, положить от моего имени один небольшой красный цветок к подножию памятника бессмертному юноше, который стал славой и гордостью своего народа, так как с величайшей красотой, страстью и верностью выразил его стремления к свободе, справедливости и счастью.

Емі Сяо, Пекін
9 июня 1962 г.
Ирпень

Дорогой товарищ Эми Сяо!

Наконец могу выполнить давнее обещание — посылаю книжку моих переводов из Ли Бо.

Я испытывал огромное наслаждение, переводя этого великого поэта, изучая его биографию, всю жизнь, как она отразилась в его прозрачных, полных мудрой грусти стихах.

Насколько беднее были бы мы в эстетическом отношении, не зная сокровищ китайской классической поэзии!

Конечно, нельзя сказать, что мы ничего не знали. Давно уже существовали переводы китайских стихов и прозы на русский

язык,— украинский поэт Иван Франко, человек широчайших интересов, перевел в свое время,— кажется с немецкого,— известную песню о Му Лань, но пока к китайской классической и народной поэзии не прикоснулась рука современных, главным образом русских поэтов, сокровищница была как бы полуоткрыта, мы могли только догадываться, что таится в ее глубине.

Вот она сверкает теперь перед нами всеми своими алмазами!

Я счастлив, что смог добыть из нее один камешек и в меру сил моих и умения отшлифовал его в звуках родного мне языка.

Теперь стихи Ли Бо уже неотделимы от меня, они как бы стали частью моей крови и плоти, частью моего дыхания. Надеюсь также, что они стали частью украинской поэзии, обогатили ее, сделали глубже, умнее, человечнее.

Благодарю в Вашем лице, дорогой друг, китайскую поэзию за большое счастье сотворчества с гением, которое я познал, переводя Ли Бо.

От души желаю Вам здоровья и благополучия.

Крепко жму руку.

Ваш *Л. Первомайский.*

Пальмі Шелкен, Будапешт

13 января 1963 г.

Переделкино

(...) Мне стыдно, что не ответил своевременно на Ваши письма и до сих пор не написал кишкерешским пионерам. Я был занят работой, отбравшей все мои силы и внимание. Проходило время, мой долг выросал — все труднее становилось отдать его. Надеюсь, что Вы поймете и не осудите меня и, если будет возможность, передадите пионерскому отряду имени Петефи и всем школьникам Кишкереша мой самый дружеский привет,— мне же самому писать им теперь уже поздно.

Я не забывал также и о Вашей просьбе написать несколько строк о Шевченко, которые Вы могли бы зачитать на вечере, посвященном памяти поэта. Но коротко охарактеризовать Шевченко как поэта и человека так же трудно, как в двух словах описать безграничный океан.

Шевченко — родной брат Петефи. Для украинского народа он имеет такое же значение, как Петефи для венгерского. Это две великие вершины, по которым издали узнаются наши равнинные страны. Но Петефи неизмеримо счастливее, чем наш поэт: в то время, как Петефи в ослепительных битвах революции слагал самые лучшие свои песни, Шевченко отбывал солдатчину как опасный политический преступник, сосланный без права писать и рисовать. Он нарушал царский запрет, но — песни Петефи пелись солдатами революционной армии, а стихи Шевченко, переписанные в самодельную книжечку, наш поэт вынужден был прятать за голенищем своего сапога. Если Петефи можно назвать молодым орлом, который погибает в схватке с сильнейшим врагом, то Шевченко — это непоколебимый утес, о который разбиваются волны жесточайших бедствий, когда-либо выпадавших на долю поэта и человека. Творчество Шевченко, как и поэзия Петефи, принадлежит не только прошлому и настоящему, оно является достоянием будущего, — наши народы всегда будут называть их имена, вспоминая своих лучших сыновей.

А. Ф. Рибачук та В. В. Мельниченко, острів Колгуев
5 марта 1963 г.

Дорогие друзья Ада и Володя, читая ваше письмо, я думал о том, что малонаселенные острова находятся не только в северных морях, не только там ждешь самолета с почтой, не только в тишине и темноте полярного предутрия чувствуешь себя затерянным и как бы отрезанным от большого мира... Бывает, что и в шуме большого города или под боком у него, глядя на огромное зарево, полыхающее над его крышами по вечерам, буквально на лице своем ощущая

его жаркое даже в мороз дыхание, не можешь отделаться от мысли, что в сущности человек вне своего труда неизбежно одинок, пусть даже волнуются вокруг него людские толпы и кипит бурлящий поток страстей, интересов, противоречий, готовый захлестнуть, поглотить и замкнуться над головой, как морская пучина.

Не сочтите это пессимизмом.

Я славлю единственную силу, способную противостоять любым испытаниям,— силу труда и творчества, любви к миру и людям, ту силу, для которой нет ни страха, ни преград, ни одиночества, ни слишком трудных задач.

Я очень верю, что вы вернетесь с Колгуева в блестящей форме, с громадным количеством новых работ, в которых будет биться все та же неистребимая жизнь, которой иные не ощущают, даже находясь в самой ее гуще,— по неспособности видеть, чувствовать, понимать и закреплять свое видение и понимание мира в личное выстраданном и завоеванном искусстве.

Мечтаю поскорее увидеть вас и все, что вы наработали на своем острове. Знаю, уверен, что это будет не только ново, но и превосходно во всех измерениях.

Я вам послал три номера журнала с моим романом, сегодня посылаю четвертый с окончанием,— подтвердите при случае получение.

Следует ли добавлять в конце послания, что я от души желаю вам бездны тепла, немеркнущего солнца, постоянной творческой бодрости и счастья новых открытий.

Н. П. Борсук, с. Петрушки, Київської області

31 березня 1963 р.

Переделкіно

Шановна Ніно Петрівно,
даруйте, що з таким запізненням відповідаю на Ваш лист: з дня на день чекав фотографію, яку міг би надіслати для вашого шкільного літературного музею, та й багато інших перешкод було в мене по дорозі до письмового столу.

Лист Ваш схвилював мене і прямим своїм змістом, і тим також, що він наче підтверджує деякі мої думки, відповідає на певні питання, що від давнього часу зачіпають мене.

Читаючи його, я думав про те, що в людському щоденному житті в безліч разів більше героїзму, ніж в усіх, найсправедливіших навіть, битвах і війнах історії. Там — спалах самопожертви триває одну лише коротку мить і лишається кінець кінцем безплідним; тут — горить не днями і не місяцями, а роками і десятиліттями, часом — неусвідомлений, на перший погляд — непомітний, але тим плідніший по наслідках, що здійснюють його не одиниці, а мільйони в усіх кутках земної кулі і по великих осередках осілості, в яких людина більше, ніж будь-де, залишається на самоті з своїм лихом, і по найглухіших закутках, по котрих боротьба за життя не менш запекла і втомна.

Вам, певно, відомо, що я довго блукав по манівцях необгрунтованого романтизму, шукаючи виняткових героїв, виключних обставин, в яких розкривається глибинний зміст людського існування; то була данина прекраснодушній, але недовідченій молодості.

Тепер, пишучи, я намагаюся пам'ятати, що труд батька, який щодня здобуває хліб для своєї родини, і безсоння матері над ліжком хворої дитини, і самовладання лікаря, який з ранку до вечора ходить по місту від недужого до недужого, і невтомність жінки, що день у день порає корів на фермі,— все це тільки різні фази тієї ж самої битви за життя, яка не сьогодні почалася і не завтра скінчиться... В тому й полягає краса і велич людини, що свою битву веде вона без голосних слів, з оптимізмом і мужністю, які виключають поразку.

Знов-таки даруйте, що думки, викликані Вашим листом, я викладаю так стисло: можна було б написати далеко більше, але змісту це не змінило б.

Щирий привіт Вашим учням, а Вам — добра й радості!

Л. Первомайський.

В. Рядовому, Москва
3 июня 1963 г.
Киев

Дорогой Володя,
письмо твое с вестью о смерти Спартака глубоко огорчило меня... Хотя прошло уже сорок с лишним лет с той поры, когда он взял меня за руку возле красноградского «Биоскопа» и привел в комсомольский клуб, я никогда не забывал его и всегда был полон любви и благодарности к нему. Принадлежа к поколению, которое было для меня образцом для подражания, он, быть может, сам того не зная, сыграл в моей жизни огромнейшую роль. Только внешняя сторона его влияния на меня отразилась в известном тебе стихотворении, где я упоминаю его имя. В более глубоком смысле я ощущаю это влияние всегда и когда-нибудь напишу об этом подробнее для всех, помянув и красноградский период, и житие в полтавском производственном техникуме им. Ленина, где он пригнул меня, когда я со всем неистовством подростка метался во все стороны, ища места в жизни.

Спартак был одним из первых, кто поверил в мое писательское призвание, кто за полуграмотными строчками детских моих стихов сумел угадать всю недетскую серьезность моего стремления к поэзии и, как мог, защищал меня от презрения и насмешек конского и весьма ограниченного нашего тогдашнего окружения.

Смерть Спартака я воспринимаю не только как большую личную потерю... Теперь таких людей нет. Не скоро, вероятно, и появятся снова такие бескорыстные, самоотверженные, негибимые бессеребренники, умеющие до конца своих дней сохранять верность мечтам и иллюзиям молодости, сохранять вопреки всем ударам действительности, неизбежным разочарованиям и прочим бедам, которые приходится выносить любому поколению.

Я думаю, что несмотря на свое одиночество и неустроенность, Спартак был очень счастливым человеком в том высшем понимании счастья, которое недоступно натурам зауряд-

ным и ограниченным узкими интересами ежедневного прозябания.

Люблю и буду всегда помнить его (...)

В. К. Звягинцевій, Москва

3 июля 1963 г.

Ирпень

Давно не получал от Вас ни писем, ни книг — и вдруг такой щедрый подарок... Не могу высказать, как он обрадовал и взволновал меня своей искренностью, прочувствованной глубиной пережитого и зрелой красотой стиха.

Я говорю не только о стихотворении, которое Вы с такой добротой мне посвятили, но обо всей книге.

В ней столько света, грустной радости, умиротворенности, что, читая одну за другой ее сжатые строфы, сам переполняешься мыслями и чувствами, которые волновали и волнуют Вас... Ваша поэзия так расцвела, так похорошела, выступает в таком зрелом и вместе в молодом облике, что никто не сможет пройти мимо нее, не согретый ее ровным глубоким дыханием, не озаренный ее внутренним спокойным светом.

И знаете, что я еще скажу Вам?

Вы не первая высказываете желание, которое томит всех нас, причастных поэзии, больших и малых, удачливых и неудачливых:

Еще б я хотела... Но кстати ль
Такой разговор я веду?
Чтоб юноша-книгоискатель
В двухтысячном дальнем году,
Найдя мою книгу,— истратил
Часок на нее на ходу.

Вы можете не сомневаться, что Ваши стихи, возникшие из глубины влюбленного в красоту мира сердца, переживут многие годы и многих людей.

Забудутся иные, знаменитые ныне, стихи и книги, а то, что высказали Вы, будет жить в русской поэзии и радовать всех, кто любит ее безыскусственность, ее светлую грусть и правду.

И. В. Алатирцевій, Москва

16 июля 1963 г.

Ирпенская Пустынь

(...) Я долго думал и решил последовать Вашему совету, написать Лебедевой относительно включения в план сборника стихов.

Должен Вам сказать, что, набравшись за долгие годы переводческого опыта, я пришел к выводу, что стихи существуют только на том языке, на котором они написаны. По-немецки Гейне — Гейне, а по-украински Гейне уже Первомайский. То же самое происходит и с Петефи, и с Низами, и с самим Первомайским, когда его переводят на какой-нибудь другой язык. Переводим только прямой смысл, мелодия стиха непереводаема, это всегда совершенно другая мелодия, а без нее нет песни... И все же я и сам продолжаю переводить, и хочу, чтобы меня переводили! Пусть хоть в другом обличье иду я к тем людям, которые не могут прочесть меня в оригинале. Хоть что-нибудь от меня им достанется, хоть огрызочек, хоть кочерыжка, все же лучше, чем ничего.

Прийдя к такому заключению, я посылаю письмо сегодня Лебедевой, не думая о том, когда книжка увидит свет. Если я буду жив — терпения, как Вы знаете, у меня хватит, а если отправлюсь к праотцам — это только ускорит дело. (...)

Боже мой, умер Паустовский... Умер Яшин... Кто еще на очереди? Можно с ума сойти от неисчислимых потерь, которые понесла за последние годы советская литература.

Л. Первомайский.

А. Ф. Рибачук, острів Колгуєв
29 июля 1963,
Ирпень

Дорогая Ада,
получил Ваш грустный подарок, трогательный символ арктической весны, пахнущий морем, рыбьим жиром и, кажется, полярным сиянием, которое Вы так превосходно описали в предыдущем письме... Много думаю о Вас, неутомимых подвижниках искусства, и мне представляется чудом, что Вы, вместо того, чтобы зашибать деньгу на особо льготных условиях, бредите поездками в тундру, вылавливаете пльвун, режете из него странных идолов, рисуете и пишете в свое удовольствие — в холоде и скудости Заполярья, в заиндевелой яранге, без всякой надежды на немедленное признание, но зато от всей души — от той беспокойной точки в организме художника, что сама знает свое место в жизни и не нуждается в подказке.

Завидую Вам до скрежета зубовного.

Я ведь и сам бродяга по призванию, мне нужно все видеть, везде быть, двигаться, менять места, всматриваться в окружающий мир, узнавать новое — жадности моей нет предела, а я вынужден обстоятельствами вести тот унылый образ жизни, когда переезд Ирпень — Переделкино кажется кругосветным путешествием, сопряженным с неожиданными и риском.

Нельзя стареть, обрастать привычками и заботами, — художник, как улитка, должен нести свой дом на себе, сводить свои потребности до необходимого минимума, должен располагать полнейшей независимостью и свободой от тягостных кандалов быта... Увы, об этом я давно уже перестал мечтать!

Правда, когда тебе перевалило уже за вторую половину шестого десятка, появляется один резерв — пережитое, но он не у всех одинаково глубок, не для каждого неисчерпаем, — всю жизнь нужно углублять свой колодец, очищать его, давать выход родникам, питающим творчество. Какое это изнуряющее и все-таки великолепное занятие, сколько в нем неожиданных открытий и находок, но все же лучше всего этого — жадная

неутомимая молодость, которой везде тепло от жара собственной души!

Словом, Вы понимаете мою зависть к Вам и знаете, что она не из отравительских, т. е. способных отравлять свое и чужое существование, а из двигательных чувств, укрепляющих человека в его движении вперед.

Е. Кубичеву, Москва
10 сентября 1963,
Ирпень

Дорогой товарищ Кубичев,

Ваше искреннее письмо так обогрело меня, что, боюсь, не найду я нужных слов, чтобы выразить Вам всю мою признательность за верный взгляд на главное содержание моей книги, выраженный в Вашем письме так коротко и так горячо.

Многие молодые люди сейчас отрицают преемственную связь поколений, осуждают отцов своих за вольные и невольные их ошибки и прегрешения... Они забывают при этом, что народ в целом никогда не ошибается, что он совершает свое историческое дело без притязаний на благодарность и в конечном счете выносит на своих плечах все, всему зная настоящую цену — и своим усилиям, и результатам этих усилий, и не всегда полностью сбывающимся надеждам.

Моя книга говорит только о борьбе народа, о его усилиях и жертвах во время войны с фашизмом... Если молодой читатель обнажает голову перед живыми и мертвыми моими героями, значит, ни усилия народа, ни его борьба и жертвы, ни мое стремление хоть в малой степени правдиво изобразить их не бесплодны...

Конечно же, Вы правы — любить жизнь со всеми ее трудностями, во всей ее противоречивости и сложности не всегда просто и легко, но для того мы и люди, чтобы без страха смотреть в лицо жизни.

Говорят — кожному времени свои песни... Можно также сказать: кожному поколению своя борьба, свои поражения, свои победы.

Вашему поколению суждено многое закончить и многое новое совершить для того, чтобы жизнь не останавливалась и была жизнью в полном объеме этого великого слова.

Верю всей душой, что в Вашей борьбе будет больше побед и меньше поражений, чем в нашей.

Чтобы способствовать этому, и написана прочитанная Вами книга.

Г. В. Білоненко, Київ

Глибокошановна Галино Володимирівно!

У зв'язку з показом по київському телебаченню інсценізованих уривків з «Дикого меду», Ви просили мене підготувати кілька слів до глядачів.

Я не думаю, що, розповідаючи про свою книгу, письменник може сказати читачеві більше, ніж сказано у самій книзі. Найчастіше не тільки безсторонній аналіз власного твору не під силу буває письменникові,— нам важко простежити навіть процес творення образів, складну систему їхніх взаємозв'язків та ті багаторазові переплетення тканини оповіді, в яких легко розбирається досвідчений критик і вдумливий читач.

Між задумом письменника і його твором лежать роки щоденної праці,— важко було б чекати, щоб кожен етап творення книги, кожний поворот думки, кожна побічна підстава, яка часом призводить до найістотніших змін у первісних задумах, збереглися в пам'яті письменника в чистому вигляді, не викривлені пізнішими, найчастіше — несвідомими відхиленнями від складної правди його шукань.

Більше того — я думаю, що хоч читачеві й цікаво буває зазирнути в творчу лабораторію письменника, проте найістотніший для нього не шлях, а мета, якої досягнуто письменником,— книга, яка лежить перед ним на столі, будить думки і

почуття і таким чином самого читача робить наче співучасником письменникової творчості.

Листи, які я одержую від читачів «Дикого меду», переконують, що кожний із них по-своєму, в залежності від свого розвитку і досвіду, як життєвого, так і естетичного, сприймає, додумує і витлумачує мою книгу. Можна було б гадати, що різноманітність читацьких вражень і неминуче пов'язана з цим різноманітністю оцінок твору повинні засмучувати автора. Я радий з того, що книга моя викликає багато питань. Щоб відповісти на них, треба було б написати багато сторінок, тому й доводиться відкладати цю справу до іншого разу. Тут я відповім лише на одне, яке трапляється найчастіше.

Є книжки не обов'язкові ні для читача, ні для самого автора. Як читач я часто й сам думаю, що інший письменник міг би й не написати іншого свого твору. Але я не міг не написати мою книгу через те, що вона виникла не з байдужих спостережень над дійсністю, але з мого власного досвіду, який мав творчо втілитися з тією неминучістю, з якою зерно, кинуте в землю, має прорости.

В романі немає ні вигаданих ситуацій, ні вигаданих образів — за кожною подією і за кожним героєм моєї книги стоїть дійсність і жива людина, хоч я, звичайно, не фотографую, а малюю образи життя і людей так, як мені дозволяє моє уміння і велить письменницька совість.

Можливо, я не все сказав у цьому короткому листі, але, на мою думку, написавши книгу, авторові вже й не личить багато говорити — слово для остаточних висновків і присуду забирає критика і читач.

25 вересня 1963 р.
Київ

Г. З. Санько, Москва
2 декабря 1963 г.
Переделкино

Дорогая Галина,
жизнь — не только во всем ее объеме, но даже отдельно взятая жизнь единичного человека слишком сложный сплав самых разнообразных событий, явлений, действий, мыслей и чувств, причин и следствий для того, чтобы можно было — самому большому и талантливому писателю — даже надеяться на то, что он сможет ее изобразить во всей полноте, достоверности и убедительности.

Чаще всего книга — только наше представление о жизни, представление приближенно верное и не всегда совпадающее с настоящей реальностью. Вы хорошо это поняли, отказываясь узнать себя в моей Варваре, и я благодарен Вам за это потому, что, написав книгу, очень боялся — вдруг Вы, узнав в Варваре некоторые черты своей биографии, в целом мне не известной, обидитесь на меня за все мои домыслы и фантазии, за все не свойственные Вам особенности, взятые мной для Варвары у других женщин Вашей судьбы!

И вот что еще, совсем противоположное: люди обычно очень плохо себя знают, не способны бывают оценить сами себя, разобраться в себе и понять главную свою сущность.

Я именно и хотел показать людям их сущность, ту, о которой они сами порой не догадываются, принимая частности и мелочи своей жизни за всю свою жизнь. Может быть, я в чем-то и ошибаюсь, но в главном мое представление о людях верное, и Вас я представил себе верно, хотя, повторяю, не задавался целью писать Ваш подлинный портрет, как вообще ни одного портрета не писал с натуры в романе, — это было бы слишком простой и неинтересной задачей...

Так что, зная, как все произошло и возникло, Вы вправе отрицать свое сходство с Варварой, а я вправе не настаивать на нем.

Да и что такое портретное сходство в конце концов?

Несколько столетий назад великому художнику сказали, что написанный им портрет не похож на натуру.

— Ничего,— ответил художник.— Через пятьсот лет будет похож.

Я не настолько самоуверен, не знаю даже, будут ли читать мой роман через пять лет, но сегодняшнему читателю Варвара полюбилась, о чем у меня есть много свидетельств, и так как я задумал мою Варвару, наблюдая Вас, то не Вы мне, а я Вам обязан благодарностью.

Хорошо, очень хорошо, что Вы считаете свою жизнь полнее и счастливее, чем у Варвары... Дай Вам бог и дальше знать и чувствовать человеческое счастье во всей его радости и полноте! (...)

М. С. Сар'яну, Ереван

7 декабря 1963 г.

Переделкино

Глубокоуважаемый
Мартирос Сергеевич!

Я надеялся послать Вам мою книгу в издании более удобном для чтения, но оно выйдет только через два-три месяца. Чтобы у Вас не создалось впечатления, что я забыл о своем обещании, посылаю «Роман-газету» и хочу надеяться, что мой «Дикий мед» не покажется Вам не заслуживающим внимания.

Для меня же навсегда памятным останется тот час, что я провел в беседе с Вами в Вашей мастерской, весь Ваш облик большого, мудрого и человеческого мастера, даже короткое знакомство с которым способно наполнить сердце огромной радостью, одарить его новым неостывающим теплом любви к миру и людям.

Я все время рассказываю о Вас окружающим и подкрепляю свой рассказ фильмом, в котором Вы вышли так хорошо, естественно, убедительно и так внутренне похожим, что, я уверен, ни одному профессиональному оператору так не снять.

От души желаю Вам здоровья и беспредельных возможностей для творчества.

Искренне и горячо любящий Вас

Л. Первомайский.

Геворгу Емину, Ереван

18 декабря 1963 г.

Переделкино

До сих пор нахожусь под впечатлением ереванских встреч, разговоров и поездок и мечтаю весной снова сидеть с друзьями где-нибудь на берегу ручья над остывающим шашлыком, который, как ты знаешь, нужен мне только в качестве реквизита — не более. Всего больше мне хочется в Ошакан, посмотреть еще раз на тот мост в долине, который ты мне показал; он все время у меня перед глазами в сумеречном освещении, полный древней таинственности и очарования, так и кажется, что сейчас на нем появятся всадники в тяжелых доспехах, с мечами и копьями, застучат копыта, просвищут стрелы, а потом все исчезнет, словно растает в воздухе или сольется с сумраком долины и станет только воспоминанием, сном, тишиной...

Странно, что нигде в другом месте ощущение древности не волновало меня так сильно, как в Армении, да и вообще не волновало! Человек нового времени, я впадал чуть ли не в мистический трепет на вершине Кармир-Блур, прикасаясь к его черепкам, да и само его название — это какая-то магия, хоть и находится он в двух шагах от современной современной. (...)

Все ереванские друзья не способны были меня снабдить учебником Арарата Гарибяна, поэтому я через день езжу из Переделкино в Ленинскую библиотеку и по пять часов сижу над армянским языком. Предприятие в мои годы фантастическое, но охота пуще неволи... Может быть, ты захочешь

облегчить мне мои труды и раздобудешь все-таки учебник? Был бы очень и очень благодарен!

Фильм об Армении по общему признанию получился великолепный, на целых сорок минут, в двух частях с эпилогом. В нем есть все — Звартноц и Эчмиадзин, жертвоприношение в Гегарте и пирушка на берегу ручья в Гарни (...), заклание тучного овна в Аштараке, памятник Маштоцу по дороге в Ошакан и, конечно же, многократно — Артутик — у дедушки на руках, с Армией и проч., и проч.

Если к написанному прибавить, что я сейчас не работаю, а только обдумываю новый роман, в тысячу раз более сложный и ответственный, чем «Дикий мед», и что обдумывание происходит мучительно трудно, то это и будет все, что я имел сказать (...)

П. Г. Антокольскому, Москва

Ирпень,

15 октября 1964 г.

Я хотел было уже просить тебя, чтобы ты прислал мне для прочтения твои лермонтовские сказки, как вдруг... Впрочем, не вдруг. Это было предопределено всем предшествующим развитием человечества. Я включил радио и снова услышал твой голос, сквозь усталость, хрипоту и одышку узнал твою страсть, предельную самоотдачу, а затем, с первой же фразы, которая не имела начала, понял, что ты читаешь именно то, чем хотел со мной поделиться.

Нужно ли мне говорить, что твоя сказка-быль о том, как были написаны последние шестнадцать строк стихотворения «На смерть поэта», производит сильнейшее впечатление как своей прозаической точностью, так и тем неотразимым и недоступным прозаикам по преимуществу блистанием и трепетом, которые вносит в прозу истинный поэт?

Твое увлечение Лермонтовым, плодотворное и поучительное, не нуждается ни в объяснении, ни в извинениях. Для меня по крайней мере. Ты знаешь, как я люблю Лермонтова и как он

мне близок. Ни Гейне, ни Петсфи, которыми я увлекался до самозабвения, никогда не были так созвучны мне, как поручик Тенгинского полка, заброшенный в водоворот судеб, посеянный во тьму своего времени, из которой только могучий порыв мощного мятежного духа мог вынести его к вечному существованию вопреки краткости и конечности человеческой жизни.

Две мысли приходят мне в голову, когда я думаю о твоей работе над Лермонтовым.

Тебе помогает понять его полярная противоположность твоей и Лермонтова умственной и эмоциональной структуры, аналитическая ясность твоего ума, способного понять очень многое, казалось бы, самое отдаленное — в широчайшем смысле этого слова. (...)

Ты очень добр, Павличек, сколько б ни притворялся разумным эгоистом, каким однажды назвался... Чепуха! Ни эгоизм не может быть разумным, ни ты не можешь быть эгоистом: лишний раз это подтверждает вся та страсть, которую ты вкладываешь в утверждение всего растущего, шумящего и волнующегося вокруг нас,— это свойство не только ума, но и сердца...

Я не хочу писать сегодня об ушедших и уходящих, чтобы письмо мое не стало грустным.

Мише Светлову я посвятил стихотворение, написанное в его манере. Вышло это произвольно — я ведь очень любил его с самой ранней юности, когда знал только ту поэзию, что печаталась в школьных хрестоматиях и отрывных календарях... Пухом ему земля!

Многие надеются со смертью поэта занять его место, но смысл и отличие духовной деятельности этого рода заключается в том, что поэт никуда не уходит, он остается, он пребывает постоянно и чем дальше, тем с большей уверенностью и прочностью. Даже самый маленький, выразивший себя в одном стихотворении, в одной удачной строфе или строке...

Я склонен иногда думать, что мы, люди творчества, слишком большое значение придаем своему искусству, слишком боль-

шую роль отводим ему в жизни общества и отдельного человека,— но я всегда отбрасываю эту мысль как несостоятельную, чудовищно ложную.

Чувство поэзии точно так же, как умение плакать и смеяться, отличает человека от животного.

Итак, мы можем не сомневаться в том, что мы люди, так как нам приходилось и смеяться, и плакать, и переплавлять свой смех и слезы в удары стихотворных стоп, равнозначные ударам нашего сердца.

К. И. Чуковському, Переделкіно

Простите, что сразу же не поблагодарил Вас за бесконечно дорогой для меня Ваш подарок. В Москве я работал над сценарием кинофильма, опаздывал, за спиной у меня стояли редактор и режиссер, они контролировали буквально каждый мой шаг, я находился как бы в заключении без права переписки — этим объясняется моя невольная вина перед Вами, которую я, вернувшись в Киев, спешу хоть отчасти загладить этим письмом.

Ваша книга, которая была бы дорога мне и в том случае, если бы в ней не упоминалось мое имя, пришла в то время, когда трудности нового жанра довели меня до такого отчаяния, что я готов был все бросить и бежать куда глаза глядят от ожидающего меня провала и позора.

Я не сбежал и довел до конца начатую работу только благодаря добрым словам Вашим, сказанным обо мне,— они помогли мне справиться с сомнениями, раздражающими меня всегда, что бы я ни делал.

Чувство большого и редкого праздника живет во мне вот уже скоро месяц — я думаю, что оно не скоро пройдет,— и все, что я сейчас делаю, освещено той радостью, которая охватила меня, когда Митя¹ передал мне Вашу книгу и я нашел в

¹ Чуковский Дмитро Миколайович (Митя) — онук Корнія Івановича. Режисер Центрального телебачення,

ней себя рядом с людьми, чей труд Вы так высоко и щедро оценили.

Как много было бы сделано хорошего в литературе, если бы добрые слова всегда приходили вовремя и спасали нас от усталости и неизбежных, но всегда обоснованных разочарований. Умение одарять ближних бодростью и верой в себя принадлежит, на мой взгляд, к наивысшим человеческим достоинствам, и Ваша книга учит этому высокому искусству, может быть, еще в большей степени, чем тому предмету, которому она непосредственно посвящена (...)

Киев,

23 декабря 1964 г.

Наташі Козакові

Ирпень, 8 июня 1965 г.

Я очень хочу помочь Вам разобраться в тех вопросах, которые возникли у Вас в связи с дипломной работой, но увы! Боюсь, что не смогу сказать ничего нового — все, что Вы хотите знать, нужно искать в романе. Авторский комментарий всегда субъективен, и ему не следует доверять. Писатель понимает себя совсем не так, как он выглядит в глазах читателя. Не всегда верно судит он и о своем творчестве. Поэтому я ограничусь ответом только на те вопросы, которые касаются фактической стороны моей книги, может быть, и это Вам как-то пригодится.

Все персонажи моего романа вымышлены, ни один из моих героев не повторяет фотографически людей, которые могут или желают казаться их прототипами. Если даже внешнее или биографическое сходство заходит настолько далеко, что дает основание признавать за лицом моего романа схожесть с каким-либо лицом, существующим или существовавшим в действительности, то жизнь всех без исключения моих героев

в книге, переплетение их судеб, мысли и поступки вымышлены мной от начала до конца.

Это относится и к Варваре Княжич, и к Берестовскому, и ко всем остальным. А главное, это не имеет значения для Вашей работы.

Вы должны проверять жизненность моих героев не наличием у них прототипов, имеющих фамилии и адреса, а соответствием их с жизненной правдой, с тем множеством реальных людей, отражением которых они являются. Прототипом художественного произведения является жизнь во всей ее сложности и многообразии, это главное условие творчества, без которого нет искусства,— если бы писатель только описывал знакомых ему людей, он не мог бы претендовать на сколько-нибудь общее значение своих персонажей, любую судьбу мы могли бы считать только частным случаем, как бы значительна она ни была. Писатель создает своих героев, отталкиваясь от множества частных случаев и выводя из них некое общее содержание тем более реальное, чем чаще мы встречаемся в действительной жизни с подтвержденным писательского вымысла.

Почему я писал свою книгу так, а не иначе, мне трудно сказать. Скорее всего потому, что не мог по-другому. У каждой книги — свой закон, и открыть закон, согласно которому она написана, это и есть задача исследователя. Конечно, Вам это сейчас не под силу, но этого и не требует Ваша работа. А что касается названия романа, то ключ к нему дан в самой книге — поищите, и Вы без труда найдете его.

Вам страшно стало в конце книги от количества погибших... Это не удивительно. В действительности было страшнее. В книге гибнут несколько человек, а на действительной войне погибли миллионы и среди них множество умных, талантливых, добрых, честных, любящих людей.. А разве всех остальных не жалко? За них разве не страшно?

На войне нет случайных смертей, на войне случайно остаются в живых. Лажечников погиб потому, что война убивает, а Варвара осталась жить случайно, хотя могло быть и наоборот. Но так рассудила война, а не автор.

Пусть вам не кажется также, что после гибели Лажечникова судьба Варвары разрешилась очень просто... Разве так уж просто остаться на всю жизнь одинокой, до конца дней своих хранить память о погибшем человеке, любить его и жить воспоминанием об одной-единственной встрече, о счастье, которое могло бы быть, но которого так и не было?

Просто решила бы судьба Варвары, если бы Лажечников остался жив, но тогда не было бы правды о тысячах женщин, одиноко доживающих свои дни после великой войны... И Вы бы не выбрали тогда моего романа в качестве темы своей дипломной работы.

Вот и все, что я могу Вам сказать, Наташа. Желаю Вам успешно защитить диплом, и пусть судьба Ваша решится благоприятно для Вас во всех отношениях.

Гургену Маарі, Паланга

30 июня 1965 г.

Ирпень

(...) Я серьезно хворал всю зиму, почти до середины мая, и сейчас нахожусь в счастливом периоде, когда человеку становится легче и он может поэтому смотреть на многое сквозь 21 палец, как ты советуешь. Болезнь обостряет чувствительность, тогда ранит каждая мелочь, не говоря уже о крупных огорчениях, которых всегда предостаточно.

Даже болея, я ухитрялся работать, а сейчас пишу почти за поем и заставляю себя делать искусственные перерывы между рассказами, которых множество столпилось в голове. Если так будет продолжаться, то к осени у меня будет книга и будет она называться «Рассказы не для развлечения».

Что получится — не знаю. Я не придумываю своих тем, они преследуют меня и рвут на части, как гончие собаки рвут затравленного зайца, мне от них нельзя никуда скрыться, поэтому и пишу, поэтому и верю, что они будут нужны не только мне,

В августе собираюсь сделать небольшой перерыв и съездить в Карпаты — дней на десять, не больше. А если удастся устроить, — то в октябре прилечу к моим друзьям в Ереван. Мне хотелось съездить к тебе в Палангу, я видел ее на днях по телевизору, сейчас много показывают Литву в связи с двадцатилетием прибалтийских республик. Но в Палангу для меня далеко, если на машине, а я хочу провести августовские каникулы именно в машине, чтобы останавливаться в пути, где захочется, и, когда захочется, двигаться дальше.

Гургену Маарі, Ереван
Ирпень,
20 августа 1965 г.

Дорогой Гурген-зан,
я писал тебе, что собираюсь в поездку по Украине; мне удалось выкроить десять дней; я провел их в машине на прекрасных — за малым исключением — дорогах, среди великолепной природы, буквально ослеплявшей своим блеском после продолжительных холодных дождей, которыми слишком обильно угощало нас нынешнее лето.

Первой моей остановкой в пути был Каменец-Подольск, город, способный поразить самое необузданное воображение. (...)

Ты, конечно же, знаешь, что здесь в течение нескольких веков была обширная армянская колония, достигавшая в период своего расцвета шести тысяч человек. Я осмотрел развалины армянской церкви и посетил дом богатого армянского купца-феодала, в котором теперь помещаются детские ясли. Старинный дом с массивными, почти крепостной толщины стенами сохранился превосходно, к сожалению, только каменные наличники с резным характерно армянским орнаментом на дверях внутри кто-то покрасил масляной коричневой краской, но при желании это можно снять при помощи пескоструйного аппарата.

Город мне показывала Тамара Андреевна Сус, сотрудница местного краеведческого музея, превосходно знающая и го-

рячо любящая все, что относится к истории края. Она оказалась не только знатоком местной старины, но и собирательницей фольклора. В ее записях есть больше двадцати украинских народных песен, тематически связанных с армянами, и это не удивительно — многовековое пребывание армян в этом крае не могло не отразиться в народном творчестве. Тамара Андреевна продиктовала мне одну из записанных ею песен. Ничего более оригинального и совершенного по форме я не встречал в украинском фольклоре. Песня относится, по-видимому, к XVII столетию и принадлежит к так называемым лирическим песням. Собирательница записала ее на свадьбе от жителей села Косиновцы Каменецкого района.

Вот текст этой песни:

«Товаришу мій, небоже,
Не бий тебе тяжко, боже!
Що ти виробляєш,
Дівча відбиваєш
Від мене».

«Побратиме, не гнівайся,
Меду-вина напивайся
Та й будем питати:
Чи зможе кохати
Нас обох».

«Товаришу, що це буде,
Що нам скажуть добрі люде?
Обидва не жонаті,
Сестру будем мати
Я і ти».

«Я не можу двох любити,
Буде тяжко бог судити,—
Лиш люблю одного,
Вірмена отого,
Що привів».

«Святий боже, заступися!
Чорна земле, розступися!
Щаслив буде жити,
Дівчину любити
Вірменин».

Как я уже сказал, эта песня относится к репертуару лириков, но по жанру это типичная баллада со стремительно развивающимся, полным драматического напряжения действием. Особую прелесть и выразительность сообщает ей полное отсутствие каких-либо описаний. Драматический конфликт завязывается в диалоге двух побратимов, реплика девушки является его кульминацией, последняя строфа трагически разрешает безвыходное положение. Все остальное говорит само за себя: самопожертвование одного из побратимов подчеркивает глубину конфликта и нравственную чистоту героев. (...)

Л. Ф. Бурнашевій, м. Осинніки Кемеровської області
18 марта 1967 г.
Киев

Дорогая Людмила!

Знаю, что Вам трудно писать, но ничуть этим не огорчаюсь — должно быть трудно. Это первое и непременнейшее условие всякого начала. А потом будет еще трудней. Вся радость и заключается в преодолении этих все возрастающих трудностей. А писать можно самым разным способом, в том числе и в уме.

Я, например, могу писать только на бумаге. Если передо мною нет белого листа, мысль окоченеваает (в смысле — замерзает), почти не шевелится, а все, придуманное за другими занятиями, во время прогулок, в поезде или ночью, — тут же улетучивается бесследно... Никаких записей я не веду. Все оживает, когда я сажусь к столу и выключаюсь из внешней жизни.

У других это по-другому.

Юрий Яновский, которого Вы можете и не знать, писал по строчкам свою прозу. Пока у него не складывалась строка в окончательном виде, он не записывал ее. Вероятно, замысел целого был ясен ему с самого начала, а может быть, он шел к нему ошупью — от мысли к мысли, от строки к строке.

Павел Антокольский пишет в любой обстановке, среди шума и домашней суеты, в гостинице, в поезде и в самолете, у него сказочная способность вдруг утрачивать связь с внешним и быть только внутри себя.

Словом, писать можно, как научат обстоятельства и собственная своя натура, важно писать, а до всего остального никому нет дела. И чем занятее человек жизнью, тем, по-моему, лучше. Мысль, долго испытывающая торможение, вырывается на простор — пойдя ее останови тогда. (...)

О. М. Борщагівському, Москва
28 марта 1967 г.
Киев

Дорогой Шура,
дела мои — производственные — обстоят значительно хуже, чем твои. Я ничего не пишу, если не считать попытки воспоминаний, которые даются мне с трудом. (...)

Наблюдая себя и других, я пришел к заключению, что поведение писателя должно определяться тремя правилами: скромность, требовательность, дерзание:

а) ничего не ждать извне, не искать положения, не добиваться успеха и признания *нетворческими* путями;

б) всю свою требовательность обращать внутрь, на себя, на свою способность к труду, к совершенствованию, к выявлению в себе человека, без чего никакое творчество не может иметь значения для общества;

в) ставить перед собой задачи, превышающие твои силы, и не бояться поражений, помня, что чем трудней задача — тем лучше, так как сила художника возрастает от преодоления как внешних трудностей, так и собственной слабости.

(Пришлось переписать эту страницу — в ней было много бессвязной чепухи; теперь она стала короче и, кажется, ясней. У меня никогда не получается сразу даже письмо, каждая фраза дается трудно, а главное — не оставляет уверенности,

что я сказал все, что хотел и как хотел. За сим отступлением следует продолжение собственного письма, в котором я уже не делал никаких поправок и вымарок).

Все это я изложил по пунктам, а мог бы и в вопросах и ответах, как в катехизисе, но тем не менее это имеет весьма серьезное значение для меня, причем — практическое.

Поэтому ты не должен удивляться тому, что я не присутствовал на премьере фильма. Грипп здесь не виноват. Для моего творческого самочувствия *не нужно* стоять на эстраде перед экраном ни в кинотеатре «Художественный» на Арбате, ни в Доме кино... Вольтер, будучи уже больным стариком, во время премьеры одной из своих трагедий расставил гонцов от театра до своего дома. Ему нужно было без промедления знать, что делается в зрительном зале, он хотел, чтобы гонцы приносили ему в постель аплодисменты, овации, смех и слезы зрителей.

Мне нужно знать только, что я окончил работу, вложив в нее все свои силы, что я не давал себе скидки ни в чем, не приспособлялся, не лгал, не заискивал ни перед кем... Тогда, если даже полный провал, на следующий день я могу со спокойной совестью садиться за новую работу.

Но так было не всегда, и я очень жалею об этом. (...)
Твой Леонид.

Дьердю Радо, Будапешт

12 ноября 1967 г.

Киев

Дорогой Георгий Рихардович,
поздравляю Вас, а заодно и себя, с окончанием работы над переводом «Дикого меда» и радуюсь тому, что Вы внимательно изучили мой текст. Многие Ваши догадки совершенно справедливы. Я внес много личного в книгу, но не в смысле прямой автобиографичности (Берестовский весьма отдаленно похож на Первомайского), а, если можно так выразиться, в

плане непосредственного наблюдения войны, ее событий и людей, что не могло не отразиться не только на книге, но и на мне самом... Война как бы писала меня, а я — довольно обстоятельно выписанный войною — перенес ее дыхание на страницы романа.

В конечном счете все люди, которых изображает писатель, являются частью его сознания. В этом смысле и Варвара Княжич, и генерал Савичев, и Костецкий, и Людка, и все прочие в такой же мере я сам, как и Берестовский, Пасеков, Федяк и даже Сербин.

Способность писателя к изображению характеров заключена в многоплановости его воображения, во внутренней склонности к сопереживанию со всем миром — не только с добродетельными героями, но и с отъявленными негодяями... Тут ничего не поделаешь! В писателя как бы запрограммированы все возможные варианты человеческого поведения, и если он является только самим собой в обыденной жизни, то это не значит, что при соответствующих обстоятельствах он не мог бы стать кем угодно другим.

Существует несколько так называемых «прототипов» Варвары Княжич, но все, что она думает в книге, думали не эти прототипы, а ваш покорный слуга, значит, она в большей степени я, чем те женщины, которые фотографировали танк и влюблялись в полковника Лажечникова.

Это очень сложная материя — отношение писателя к материалу. Я думаю, что мы создаем свои произведения столько же «из жизни», сколько «из себя».

О. М. Борщагівському, Москва
2 декабря 1967 г.
Киев

Дорогой Шура,
ты прав, ох как прав в своём письме, мне почти нечего возразить на твои доводы о том, что мы не стареем

душой и до конца жизни будем полны замыслов и планов и даже будем осуществлять их большой или малой кровью, но речь ведь не об этом, а именно о биологическом неотвратимом процессе, который сводит на нет то юношеское внутреннее самочувствие, что не оставляет меня, словно мне едва семнадцать лет!

Все это чепуха, конечно, и не нужно задумываться над этим, а тем более записываться в старики по собственной инициативе, разве что другие запишут, тогда и вправду деваться будет некуда.

На меня подобное настроение накатывает волнами, в такие дни я сам себе не мил и возвожу на себя всякую напраслину. Кажется, и письмо мое было написано в такой день, а в другое время я забываю о своих годах и веду себя вполне прилично, не отравляя существования ни себе, ни другим и не слишком задумываясь над тем, какое я произвожу впечатление на знакомых и незнакомых людей.

Господи! Если можно работать, если мозг и чувства еще не устали и не остыли, чего же еще желать? А все мучительство живой жизни мне так хорошо известно, что я никакого благорастворения воздухов от нее не жду да и не нуждаюсь в нем. Расслабляющее действие благополучия доказано не единожды, хотя сам, устав от постоянной тревоги, я всем своим ближним желаю именно благополучия и покоя и знаю, что все люди на земле только в этом и нуждаются, что непрерывные судороги души нужны только очень немногим, что в этих судорогах рождается нечто опять-таки нужное всем, как искра мотору внутреннего сгорания — если мы не сгорим, то поршни не двинутся с места и движения не будет.

Я стал работать, написал воспоминания про Олексу Влызка, может быть, ты помнишь это имя. Он погиб в возрасте двадцати шести лет, не совершив и десятой доли того, что обещал его незаурядный талант. Сегодня продиктовал машинистке половину, завтра закончу диктовку и тут же примусь за статью для «Журналиста» по военным блокнотам, которых у меня нет, так как я имел обыкновенные на войне, исписав их.

тут же выбрасувати. Вся надія на ще не окостенілу пам'ять, — чим вона не блокує навіть в якомусь вищому сенсі? Після цього буду писати якусь-то статтю для «Літературної газети» і тільки після цього мрію засісти за мою монастирську повість, котра давно зветь мене для остаточних розрахунків... Я тобі багато писав до неї і навіть збирався привезти для читання, але замість неї взяв якусь-то другу папку, о чому до сих пор жалею. (...)

Обнімаю дружески!

Леонід.

В. Г. Дрозду, Київ

Скоро тиждень, як я прочитав «Катастрофу» в другому числі «Вітчизни» і, коли б знав раніше адресу, давно вже привітав би Вас з яскравим талановитим твором, яких не так густо в нашій молодії — і не тільки молодії — літературі.

Дві особливості впадають в око в романі — невловний, але відчутний зв'язок з традицією і водночас — рішуче заперечення і подолання традиції. З боротьби і злиття цих двох струменів і походить та нова якість, якою підкупає мене як читача Ваш твір, сміливо задуманий і сміливо здійснений.

Велику трудність, особливо для молодого письменника, складає писання від імені героя — тут дуже легко виказати свою присутність, але цього з Вами не сталося ні в психологічних, ні в мовних характеристиках, щедрих і влучних, неначе вихоплених з тієї терехівської дійсності, яку Ви так чудово знаєте і малюєте.

Взагалі, мова роману, може, найсильніша його сторона, якщо зважати на орнаменталістичну кучерявість нашої прози, на всі її набридлі красивості.

І Загатний, і Гужва — два симптоми однієї хвороби — мають усі підстави надовго лишитися в тому дзеркалі, що зветься художньою літературою, коли відбиває правду

12 лютого 1968 р.

О. М. Боршагівському, Москва
29 февраля 1968 г.

Дорогой Шура,

я ждал твоего письма и суда с нетерпением и страхом в душе, так как повесть моя (или рассказ), хотя я и сдал ее в печать уже, продолжает волновать и мучить меня, словно от окончательной завершенности этой вещи зависит моя жизнь. Чувство странное и трудно объяснимое, но, вероятно, и тебе известное.

Слава богу, что «Черный Брод» понравился тебе хотя бы в общих чертах, что ты не окончательно отверг его. Я думаю, что ты прав относительно линии Берестовец — Юля, этот мотив для меня уже не новый, но я не догадался об этом, пока ты не ткнул меня носом в него, как котенка в его собственную лужу. Берестовец много выиграл бы, будь он чуть менее идеальным, и я попробую его опустить на землю, если это мне удастся сделать без ущерба для вещи в целом.

Сложность заключается в том, чтобы люди оставались людьми при всех обстоятельствах и чтобы не было противоречия между их способностью быть добрыми и несчастливыми даже в то время, когда они поддаются своим слабостям и заблуждениям, и реальной сущностью их поступков и отношений, которые не всегда хороши... Конечно, Берестовец, поддающийся влечению к игуменье или грубо думающий о Юле, более реален, чем тот, какого я нарисовал, но как сделать, чтобы он был реальным не только в моем понимании, но и в рассказе, я пока не знаю. Словом, мне предстоит еще ломать голову над этим, и я очень тебе благодарен за то, что ты толкнул меня именно в эту сторону.

Поскольку он живет главным образом в мире своих мыслей и воспоминаний, он и должен оставаться в этой сфере (таким образом, второе твое замечание мне кажется неубедительным), но, оставаясь там, где он находится, он может быть по-человечески разным, т. е., например, представлять себе реальные отношения Юли со штабными офицерами со всей отчетливостью, и грубостью, и примитивностью, какие свойственны

подобного рода отношениям или какими они нам часто без всяких к тому оснований представляются.

Я тут написал, или вернее, закончил тоже давно уже начатый рассказ, в котором все взято в том ключе, о котором мы говорим. Посылать тебе его не буду, считаешь уже в напечатанном виде. Но резкость линий этого другого рассказа причиняет мне самому боль,— думаю, что читатели будут им недовольны из-за прямоты, с какой я говорю о вещах, о которых вообще не принято говорить.

Приехала Сусанна и тоже рассказала мне о том, что «Дикий мед» вышел на эстраду в виде литературной композиции, его должны в воскресенье читать в Политехническом музее. Мне очень хотелось бы послушать, я даже поехал бы ради этого в Москву, но это невозможно сделать... А попросить, чтобы кто-нибудь послушал и мне написал? Это не заменит непосредственного впечатления. (...)

Целуем вас и ждем встречи, когда-нибудь должна же она состояться.

Твой *Леонид*.

Григорію Донцю, Умань
15. III 68 р.

Розумію Вашу радість, милий юначе, розумію й бажання Ваше поділитися нею з усім світом.

Подібне почуття я пережив і сам, коли тримав у руках сіру провінціальну газетку з першим моїм надрукованим твором — малесеньким прозовим етюдом. Було це без місяця сорок чотири роки тому. Тепер я тільки досвідчено й сумно посміхаюся, згадуючи перші свої оповідання й вірші, хоч і неспроможний відновити в душі тієї юнацької ширості, що диктувала мені їх.

Ваші вірші здаватимуться Вам колись несміливими і найвними, Ви будете досвідчено посміхатися, згадуючи їх, але мене повіяло від них молодістю, чистотою і свіжістю, тим-то я

і радію разом з Вами, що бачу в Ваших спробах себе і свою юність.

Не маю наміру Вас повчати і не маю ніякого права на це, хочу тільки сказати, що поезія — важкий труд. Чим більший талант, тим більших зусиль він вимагає. І ще одне. Поезії ніхто нікого не може навчити. Не покладайтеся ні на кого. Шукайте самі. Не заспокоюйтесь. Не впадайте в розпач від перших невдач — вони неминучі.

Починайте щодня нову боротьбу за себе, найбільшого значення надавайте всебічному самовихованню — і Ви переможете, якщо поезія не хвилиenne захоплення для Вас, не вияв юнацького бродіння, а справа Вашого життя.

А. Н. Ларкіній, Київ

Ирпень, 19. V 1968 г.

Я долго не был в городе, а когда приехал, соседка передала мне Ваш неожиданный подарок. Он глубоко взволновал и тронул меня по многим причинам. Нет нужды перечислять их все, так как главную Вы теперь уже знаете. Я получил Ваш подарок, приуроченный к Дню Победы, буквально в предпольи трудного, но неизбежного, жизненного рубежа и невольно соединил в своем сознании две битвы — военную и жизненную, из которых одна уже позади, а другая для меня еще не окончилась.

Никто из нас не может быть уверен в том, что битва его жизни завершится победой. Нет такой уверенности и у меня, есть только решимость до последнего вздоха не выпускать из рук то оружие, что вручила мне судьба, оружие, которое не наносит ран и не причиняет смерти, а служит только жизни и счастью.

Оружие это, к сожалению, не всесильно, и ему известны горькие, иногда трагические поражения. Но Ваш подарок говорит мне, что я еще не проиграл битву своей жизни, — он

дает мне также надежду, без которой даже старые бойцы не могут идти под пули.

Оглядываясь в минуту затишья назад, на пройденный путь, я всегда буду видеть нежный рисунок цветов и книг, который Вы мне прислали, и буду чувствовать к Вам благодарность солдата, которому вовремя подоспела помощь на поле боя. ✓

М. М. Чуковский, Москва

8 октября 1968 г.

Киев

Дорогая Марина,

я знал, что есть такой поэт Миклош Радноти, читал о нем в большом обзоре венгерской литературы, который вышел на русском языке в Будапеште, даже кое-какие строчки запомнил,— но все это нельзя сравнить с тем впечатлением, какое произвели на меня его стихи теперь, когда я прочитал их в присланной Вами книжке.

(...) Расказанная в предисловии жизнь поэта не нуждается в каких-либо комментариях, кроме его же стихов, которых никто другой не мог бы написать.

Радноти еще раз доказал всему миру, что жизнь поэта — это его стихи; если поэт и его творения не сливаются в нерасторжимом единстве, не возникает то чудо, без которого люди не могут жить: поэзия.

Есть у Радноти две строчки, ради которых стоило пройти все круги ада, он сказал их за всех, не обретших голоса, умерших молча, с тем же сознанием:

И буду я убит за то, что не жесток,
И потому, что сам я не убийца.

Если бы он написал *только эти* строчки, их было бы достаточно, чтобы встать в один ряд с самыми чистыми сердцами человечества, которые предпочитали собственную гибель, но не склонялись перед ложью и насилием.

Не каждому это дано, и потому так мало истинных поэтов на земле.

Могут сказать, что он не боролся и был только пассивной жертвой, но, во-первых, в мире, превращенном в застенки, честнее быть жертвой, нежели палачом, а во-вторых, его стихи, которые он писал в лагере принудительных работ и по пути из Гайденау в могилу, его строки из блокнота, найденные во время эксгумации,— разве все это не борьба «человечности со зверством», как некогда сказал Иван Франко?

И даже трагическое стремление домой, к жене, к мирной, счастливой жизни, стремление, заставившее поэта обменяться с товарищем местами в колонне, в результате чего товарища освободили югославские партизаны, а его пристрелили немцы,— разве все это пассивность, а не борьба за право жить и быть поэтом?

Я вижу его в пути, измученного, изголодавшегося, еле передвигающего ноги в разбитых сапогах и рваных солдатских обносках, вижу, как он в стороне от дороги, на привале, торопливо записывает в свою книжечку последние строчки, которые вместе с ним засыпят землей, вижу, как медленно и тяжело копает он себе могилу, и слышу последний выстрел... Беззвучное падение тела... Стук немецких лопат, забрасывающих наскоро могилу землей... Удаляющийся топот ног. Тишина. Бесстрастное небо в звездах. Ночь.

Все это так отчетливо, будто происходит со мной.

О. М. Борщагівському, Москва
11 октября 1968 г.
Киев

Дорогой Шура,
ты, конечно, сердисься — и совершенно прав, хотя вины моей нет: просто не в состоянии был писать все это время, будто что-то затормозилось внутри у меня, и пока не упали тормоза, нечего было и думать о каком бы то ни было писании.

Еще и сейчас я не в норме. Пишу, чтобы ты не считал меня окончательно собакой.

Мне кажется, что мы просто не поняли друг друга в предыдущих письмах и потому и возник спор об оболочке и содержании действительности.

Я вовсе не имел в виду «оболочку» как художественную форму. Под ней я подразумеваю изменяющиеся формы жизни, которая не может стоять на месте, сбрасывает обветшалые одежды и обрягается в новые, которые в свою очередь уступают место еще более новым. В отличие от этой изменяющейся внешней формы в жизни есть некая неизменяющаяся сущность, простейшим примером которой может быть, скажем, любовь... Изменились общественные формы, быт, материальная культура, углубилось знание, усовершенствовались искусства, а прощание Гектора и Андромахи продолжается и по сей день, и многострадальный Иов, покрытый струпами, сидит на своей навозной куче, и Каин убивает Авеля и т. д. Рембрандт одевает своего «Блудного сына» в современные ему голландские одежды, а я знаю, что это происходило за тысячу лет до него и будет происходить тысячу лет спустя.

Что же касается непосредственно *формы творчества*, то она только показывает *старое* под новым *углом зрения*, и этот угол есть самое главное, что каждый век ценит в своем искусстве. Тем не менее, Толстой не исключает Рабле, а Джойс Толстого — все живет благодаря общему содержанию жизни, в ином случае новое неизбежно должно было бы убивать наповал все предшествующее.

Если это простейшее рассуждение противоречит сложным теориям, тем хуже для теорий. Моя «концепция» помогает мне работать, и я вполне доволен ею. (...)

О работе не пишу, так как не работаю ничего, если не считать подготовки седьмого тома, который нужно будет сдавать зимой. (...)

До встречи!

Леонид.

В. Ю. Бейдеру, Кам'янець-Подільський

4 листопада 1968 р.

Київ

Вибачте, що відповідаю з запізненням — на те було багато причин, з яких не остання — кепське самопочуття. Не будемо на ньому спинятися і перейдемо до справ.

Перспект збірки творів І. Кулика мене в основному задовольняє. Можливо, тільки доведеться звести його до трьох томів, вилучивши початківські, мало цінні в художньому відношенні речі або давши їх в поодиноких зразках. Так само і критику і публіцистику слід давати не тільки з купюрами, як Ви пропонуєте, але й у суворому виборі. Треба вибрати найцінніше з спадщини як поетичної, так і прозової. Не знаю, чи витримують сучасний рівень вимог «Отаман-американець» та «Ганька на трибуні». Про це, можливо, слід писати в передмові, а збільшувати за рахунок неповноцінних речей обсяг видання не варто. Нам і трьох томів буде нелегко добитися.

Після свят ми викличемо Вас на засідання комісії, хоч не знаю, чи пощастить зібрати її у повному складі. Та це, зрештою, не так і важливо.

На крайній випадок початковими організаціями можуть бути фотографії, спогади сучасників. Отже, добре було б, щоб Ви привезли з собою ті оригінали фотографій, які передали Вам сестри Кулика, а також оригінали спогадів, які є у Вашому портфелі.

О. Й. Дейчу, Москва

1 апреля 1969 г.

Одновременно с письмом посылаю второй том, несколько не претендуя на то, что Вы станете его читать,— пусть стоит спокойно на полке, авось он пригодится Вам когда-нибудь как знатоку и другу украинской литературы.

(...) К столетиям со дня рождения Гейне я затеваю четырехтомное издание его сочинений в переводах украинских советских поэтов, Это значит, что почти все при-

дется переводить заново. А если принять во внимание тот факт, что проза, за исключением «Путешествия на Гарц» и «Книги «Le Grand», вообще не переводилась, если я не ошибаюсь, то объем работы предстоит огромный. Еще ничего не решено, но если решится в положительном смысле, то очень скоро, — времени на эту колоссальную работу совсем в обрез — чтобы первый том вышел в 1972 году, нужно сдать его в начале 1971!

Мечтаю о том, чтобы делать эту работу вместе с Вами и прошу Вашего разрешения предложить Вашу кандидатуру в соредакторы. Хочу надеяться, что Вы согласитесь и сразу же об этом напишете мне.

А. О. Тарковському, Москва

11 января 1970 г.

Десять дней Нового года живу глубоко взволнованный Вашим письмом, — живу в постоянной тревоге, терпя поражение за поражением в ежедневной и ежечасной борьбе с тем, что называется человеческим неустроенным существованием, — живу и все время возвращаюсь мыслями к тому, что Вы мне написали.

Вы знаете, как в сущности ничтожно мало нужно поэту от окружающего мира. Эта малость вмещается в одно слово — понимание, но как много оно для нас значит!

Без него мы, как птицы, лишённые воздуха для упора крыльев, а летать ведь нужно, этот полет, стремление к высоте и есть содержание нашей жизни.

(...) Вот почему я так счастлив и так взволнован Вашим письмом — поэт всегда и во всем говорит не только от себя, но и от других, быть может, многих, — и то, что Вы с такой щедростью и искренностью выразили в своем письме, — это и есть тот воздух, который необходим мне для старых крыльев.

Ваши мысли о поэзии очень близки мне по самому существу.

Я не знаю, что такое форма, она для меня не существует; так же, как Вы, я вижу сущность в том, что само ищет и находит наиболее полное выражение, которое не нуждается больше ни в каких дополнениях или украшениях. Поэзия для меня не строчки, не рифмы и не словесные узоры и ухищрения, а труд моей души, которая борется с козностью и если даже не побеждает, то одной своей борьбой уже оправдывает свое назначение. Вероятно, это идеализм, но куда от него деться?

Иногда мне хочется, чтобы меня читали и знали за пределами моего языка, но чаще я прихожу в ужас от мысли о переводах. Я сам перевел десятки тысяч строк для хлеба и для собственного удовольствия, и я знаю, как редко удается переводу быть не то что похожим на оригинал, а самому становиться высокой поэзией, произведением незаменимым и вечным. В русской поэзии «Горные вершины» и «На севере диком», а в украинской поэзии еще нет ни одной строки, которая удовлетворила бы этим требованиям.

Поэзия существует только в стихии родного языка и зависит от него, как вкус вина от климата и почвы. Вечен только оригинал, его мысль, чувство и мелодия, перевод же всегда более или менее краткосрочен. Зная все это, я пересажу сейчас с упоением Вийона, хотя у меня нет даже отдаленной надежды выразить средствами очень богатого, гибкого и полностью покорного мне украинского языка всю сущность поэзии, т. е. души и сознания того средневекового бедняги, который был так несчастен, что даже не чувствовал, как он велик, а просто гаерничал, сквернословил и богохульствовал из презрения к тому миру, в который его забросил случай рождения.

(...) У меня есть несколько строк чуть ли не тридцатилетней давности, я пытался высказать в них ту же мысль, уже тогда начав ее смутно понимать:

Цвіте ковил,
І сріблом степ укритися
І з небосхилом злився
В припливі сил.

Мов пісня та,
Ковил повільно плине.
І хилиться, і гине —
Вже одцвіта.

Але зірви:
Він довго не зів'яне,
Хоч вмерло вже духмяне
Життя трави.

Отак і ти
Померти маєш, пісне,
Щоб тління лиховісне
Перемогти.

Умирание зерна для возможности нового произрастания, счастье и трагизм переходов из света в тьму, все это жизнь, мучительная и прекрасная, жестоко перемальвающая нас на своих жерновах, но если в результате ее остается один вопль, достигающий слуха отдаленных существований, какая в этом радость, какая радость! А если при жизни истинный поэт, как Вы, принимает тебя со всей твоей болью, — что может с этим сравниться?

В. Чайці, Горлівка
19 февраля 1970 г.

Дорогой друг Варя!

На этот раз ты права — я действительно счастлив, хотя в это слово вкладываю особый смысл.

Если мерить обычной меркой, то меня нельзя считать счастливым человеком — слишком много неудач было у меня в жизни личной и общественной, начиная с самой ранней юности, чему ты сама свидетельница. Но несмотря на то, что вся моя жизнь — непрерывная цепь самых различных и чаще всего незаслуженных обид и испытаний, а может быть, именно благодаря этому, я могу считать себя счастливым, так как никогда не подчинялся обстоятельствам и продолжал делать то, что я считаю главным делом моей жизни.

Ради этого главного дела я жертвовал многим,— в конечном счете — самим собой. И это и есть нормальная плата за то, что называется способностью и волей к творчеству.

Счастье, на мой взгляд, заключается в готовности человека к победе над своими недостатками и несовершенством, невежеством и косностью, в умении отказываться от немедленного успеха ради окончательной цели своего существования.

В этом смысле я тоже счастлив, хотя не считаю, конечно, что во всем победил себя. Окончательная победа невозможна, поскольку плацдарм борьбы безграничен. Отсюда и постоянное недовольство собой. Если на одну минуту поверить в то, что ты всего достиг, то тут и следует ложиться в гроб — вся дальнейшая жизнь утрачивает смысл.

Ты помнишь невежественного паренька, над которым такие же невежественные пареньки смеялись, считая, что его мечта стать поэтом если не безумие, то неслыханная дерзость? Страдания, которые я испытывал от насмешек и непонимания, научили меня упорству, которому я обязан всем, чего достиг и еще достигну, если сроки мои не на исходе.

Но мало умения терпеть насмешки других, надо еще научиться смеяться над самим собой. Говорят, смех убивает. Верно и то, что самоирония есть надежнейшее средство против самодовольства.

А так как быть постоянным судьей самому себе задача трудная, то и вырывается иной раз тот вздох, который тебе так не нравится.

Ничего, Варенька, я сам обрек себя на бессрочную каторгу, и счастье мое в том еще, что ни разу, даже в самые трудные минуты, мне не хотелось сбежать, бросить все, освободиться от добровольной кары творчеством, а наоборот даже — я всякий раз брал на себя все большие обязательства, и чем тяжелее они оказывались, тем счастливее я себя чувствовал выполнив их.

Начало пятого тома ты считаешь исповедью, а кем бы я был, если бы не исповедовался ежечасно перед собой и перед всеми?

Не нужно читать эту книгу подряд. Раскрой в любом месте, прочти несколько страниц и отложи до следующего раза.

Неизвестные люди, создавшие собранные в ней баллады и песни, были великими поэтами. То, что мы не знаем их имен, не меняет дела. К сожалению, в наше время есть очень громкие имена, за которыми нет ни одной строки, которая могла бы сравниться по мысли, красоте и силе выражения с безымянным творчеством, какому бы народу оно не принадлежало. Вообще создателям народной поэзии не свойственно было наше современное авторское тщеславие,— человек создавал песню, выражал в ней себя и свой мир — и был счастлив.

Пожелай и мне счастья быть известным и памятным в будущем не по имени, а по существу и достоинству созданного мной.

Ученикам гимназии им. Аттилы Йожефа
Кунсентмартон, Венгрия

Мои дорогие юные друзья и товарищи!

Ваше письмо явилось для меня радостной неожиданностью.

Я перечитываю его с глубоким волнением, и передо мной вновь оживают события давних дней, когда я был на четверть века моложе и военная судьба занесла меня в маленький городок на венгерской равнине, который я помню так хорошо, что и сейчас мог бы найти в нем дорогу к тому дому, где мне пришлось прожить несколько дней.

В то время я был военным корреспондентом, мне приходилось кочевать из одной армейской части в другую при любой погоде, в жару и в холод, под дождем и снегом,— я простудился и слег в Кунсентмартоне, в доме старой женщины, вдовы, которая содержала городскую пекарню.

Жарко пылала огромная печь, запах свежего хлеба проник в мою комнату, я не мог двигаться,— у меня было время думать, я и думал о войне, которая уже приближалась к концу, о судьбе Венгрии, которая дала себя обмануть, очутилась под гитлеровским господством и теперь вынуждена была рас-

плачиваться за преступления фашизма, о красоте венгерских степей, рек и виноградников, о ее шумных рабочих городах и маленьких хуторах, затерянных в степи, обо всем, что я видел за четыре года на дорогах войны.

Но больше всего я думал тогда о великом венгерском поэте, который юношей, быть может, останавливался в том самом домике, где теперь лежал я, и писал стихи, быть может, за тем же колченогим столиком у стены, до которого я с трудом добирался.

Мысли мои о Петефи не были случайными. В моей походной сумке лежал том его стихов, подаренный мне моим другом Матэ Залкой (генералом Лукачем). Я всегда считал Петефи великим символом общности поэта со своим народом в борьбе и скорби, в поражениях и победах.

Возможно, как никто другой, он умел бороться оружием слова и языком оружия за дело, которое считал справедливым. Я любил его и восхищался им.

Моей давней мечтой было увидеть родину Петефи. Я давно уже переводил его стихи на украинский язык. Мечта моя осуществилась в годы, трудные не только для Венгрии, но и для моего народа, и для всего человечества. Миллионы человеческих существований уже были уничтожены ураганом войны, окончательная победа требовала новых жертв и усилий. Уже никто их не боялся. Казалось, не только люди, но и дорога, и деревья спешили навстречу Победе.

Как бы осуществлялась мечта гениального венгерского юноши о всеобщем мире и братстве народов, которые после тяжелых боев и кровавых испытаний приходят к радости труда, созидания, творчества. Я видел, как в глазах венгерцев все ярче разгорается пламя надежды. На дворе стоял туманный дождливый ноябрь, но венгерская весна была уже близко.

В Кунсентмартоне я написал стихи о Петефи, позже их перевели на венгерский язык, много раз перепечатавали и передавали по венгерскому радио.

Я писал тогда, обращаясь к вашему великому поэту:

О даль веков! И все же мы в ней встретились —

Братья по оружию, а не враги...

И я до сих пор горжусь тем, что венгерский народ понял меня и принял, как брата.

До войны у меня на стене висел портрет Петефи. Художник изобразил его в гонведской куртке, с саблей в руке — в последней битве под Шегешваром. После Победы я вернулся домой. Гитлеровцы разграбили мой дом, увезли или уничтожили портрет Петефи, и долгое время мне нечем было его заменить. Теперь в моем кабинете стоит простой, окрашенный под бронзу бюст поэта — друзья прислали мне его из Венгрии.

Пусть он будет символом нашего нерушимого братства.

17 апреля 1970 г.

Киев

Ю. М. Мартичу, Київ

15 червня 1970 р.

Ірпінь.

Дорогий Юхиме Марковичу!

Запитання Ваше обпало мене знезацька — ніколи не доводилося мені думати над тим, як виникає назва твору... Кінець кінцем, це тільки незначна ланка складного процесу писання книги, усі перипетії якого не завжди і не кожному щастить урахувати і усвідомити.

Тепер доводиться згадувати окремі конкретні випадки з практики, аналізувати і узагальнювати. Може, з цього усього й вийде щось, гідне Вашої уваги.

Думаю, що у кожного письменника називання твору проходить по-своєму. Те, що мені пощастить сказати, стосується тільки до мого досвіду, а з нього, як це не дивно, не можна вивести якихось закономірностей, які були б обов'язковими навіть для мене самого.

Знаю тільки одне: коли твір «конструюється», «вимучується», «висмоктується з пальця», — назву для нього знайти нелегко;

так само нелегко, як і «сконструювати», «вимучити» «висмок-тати з пальця» книгу.

Коли ж книга є наслідком незаперечного творчого акту, коли вона народжується, як жива істота, з муками і кров'ю, назви для неї не доводиться шукати — вона раніше чи пізніше приходить сама або їй задалегідь відома, як відоме матері ім'я ще не народженої дитини.

У моїй практиці іноді назва з'являлася раніше, ніж твір, як його перше зерно, з якого розростався увесь зміст твору в головних його аспектах. В таких випадках в назві конкретизувався задум, і чим виразніший і ясніший він був для мене, тим меншим змінам підлягала потім назва.

Свій роман у віршах я без вагань назвав «Молодість Брата», — тут назва була ключем, який одкрив мені двері в минуле мого героя. Коли ж вони відкрилися, я побачив навколо Брата всі інші постаті, події, які їх пов'язували, і конкретизоване історичне тло. Я писав, як менший брат, — про старшого. Звідси закоханість в героя, романтизація, коли хочете, ідеалізація його. Не пам'ятаю, чи став я одразу писати Брата з великої літери, в кожному випадку, це була рятівна знахідка — прізвище хоч частково компенсувало немінучий схематизм головного образу, оскільки закоханість ніколи не дозволяє бачити об'єкт в усій його повноті і складності.

Так чи інакше, назва прийшла одразу — на пароплаві під час шторму на Чорному морі, навесні 1933 року — і ніколи не змінювалась, навіть у чорновиках.

П'єса «Початок життя» в першому варіанті мала назву «Комольці». Невиразність назви відповідала структурній аморфності самого твору, в чому виявилися не стільки труднощі нового для мене жанру, скільки повна непідготованість автора до постановки і мінімального розв'язання більш-менш істотних проблем.

Я змінив назву, переробляючи п'єсу через шість чи сім років. Нова назва виникла наприкінці роботи коли я писав заключну пісню, з якою комсомольський загін іде на фронт. Перший рядок її, написаний від імені недорослого поета Ми-

хайла, сформулювався з легкістю висновку, який впливає з логіки попереднього розвитку теми і вже не припускає перетлумачення: «Життя починається з пісні простої...» Залишалося тільки звести зміст пісні до двох слів і поставити їх в заголівки. Це означало, що я потроху навчався думати в процесі писання і перед ним,— я знав уже, що саме хочу сказати.

«Дикий мед» виріс з одного епізоду — Варвара Княжич і полковник Лажечников їдять мед, яким їх частує старий солдат біля дивізійного шлагбаума... Хоч я почав писати роман не з цієї сцени, а з прибуття Варвари у кореспондентський хутір, сцена біля шлагбаума уявилася мені раніше від усіх інших, вона була зародком, у якому в запрограмованому вигляді існував уже весь майбутній твір.

— Дикий мед завжди гірчить...

Коли солдат Зубченко сказав цю фразу, я знав уже, як зватиметься роман, і йшов від розділу до розділу, неначе освітлюючи собі дорогу ліхтариком: дикий мед завжди гірчить.

І нарешті — останній збірник моїх віршів має назву «Уроки поезії».

Це не значить, що я маю намір навчати когось мистецтва поезії, як зрозумів мене дехто з критиків і читачів-поетів.

В назві цій — досвід тих уроків, які *дає поезія* кожному, хто хоче і може розуміти її мову, насамперед самому поетові, в даному випадку — мені.

Коли вже склалася книжка (а писалася вона дуже повільно), коли вже був написаний і одноіменний вірш, який зробив її *книгою*, цільним організмом, а не збірником різнорідних віршів, я переніс його назву на всю збірку: спочатку вірш, а потім і назва виникли з книги без жодних труднощів — раз і назавжди.

На мою думку, назва не мусить ні попереджати читача про зміст твору, ні розкривати його до кінця, ні маскувати його, зашифровувати.

Завдання назви — бути найкоротшою формулою авторської концепції життя і творчості, концепції, яка весь час перебуває

в руці, у розвитку, ніколи не стоїть на місці, коли ми маємо справу з живим письменником, а не більш-менш живим мерцем.

Кожний твір є тільки частиною творчості, яку не можна до кінця зрозуміти, не охопивши цілого. Назви творів для мене не тільки назви книжок, а формули різних періодів мого внутрішнього розвитку в тій мірі, в якій я можу розібратися в ньому.

Нова книжка моєї прози зватиметься — «Оповідання не для розваги».

Нова книжка віршів «Древо пізнання».

Назва для прози з'явилася, коли я перечитав книжку перед здачею до видавництва і зрозумів, що вона не легко знайде читача, якого я шукаю. Вперше я дозволив собі назвою застергти від помилки тих читачів, які шукають в книжках легких і приемних подразнень.

Назва віршів викристалізувалася в два етапи: спочатку було просто «Пізнання», але це звучало абстрактно і годилося більше для філософського трактату... Згодом я написав вірш «Древо пізнання», і слово «Древо» саме запросилося в назву, як жива конкретність образу, до того ж пов'язана з глибоким символом тисячолітньої тривалості... Проміжних назв, наскільки я пам'ятаю, не було. Книжка ще не готова, але як би вона не розросталася чи не скорочувалась, назва залишиться незмінною.

Не знаю, чи задовольнить Вас моя відповідь. На мій погляд, вона і довга, і не досить повна.

Миколі Кирилюку, Вишнопіль, Черкаської області
15 листопада 1970 р.

Милий юначел

Ви запитуєте у мене, чи варті Ваші вірші списаного паперу. На це запитання ніхто зараз не відповість. Та це й не має значення. Найбільше важить те, якими будуть Ваші вірші

завтра, а на це можете відповісти тільки Ви самі власними зусиллями.

Я хочу тільки нагадати Вам, що перші вірші ні в кого не бувають досконалими, навіть у виключних геніїв.

Почитайте Лесю Українку — вона також починала з слабеньких поезій. Шевченків «Кобзар» — починається з «Причинної», але я не маю сумніву в тому, що перед «Причинною» у нього було багато слабих початківських віршів, які він потім знищив, як це роблять великі поети, коли почують свою силу.

В становленні поета майже все залежить від його зусиль та ще трішечки від обдаровання, тобто тієї досі ще не дослідженої сили, яку ми звемо талантом. Хто ж наслідиться по перших віршах сказати юнакові, що у нього немає таланту? Хіба що зарозумілий невіглас.

Пам'ятаєте, тому ж Шевченкові дяк казав, що у нього немає здібностей «ні до шевства, ні до малярства»?

Я не хотів би бути таким дяком, через те скажу Вам тільки: пробуйте, працюйте, вчіться. Життя саме покаже, хто чого вартий. (...)

С. Гончарову, Олександрія, Кіровоградської області
Шановний товаришу!

Не відповідав Вам так довго тому, що хотів разом з листом надіслати «Уроки поезії», які Вам так подобаються. На жаль, не можу здійснити Вашого прохання — книжка давно розійшлася, в крамницях знайти її не можна, а мій єдиний примірник потрібний мені для роботи.

Цим можна було б і обмежитися, якби Ваш лист не містив також інших питань, які вимагають відповіді.

Дозвольте мені, хоч з запізненням, на них спинитися.

Щоб довести потребу любити, шанувати і берегти рідну мову, не треба посилатися на Езру Паунда. Це річ елементарна. Та тільки ж для того, щоб любити, берегти і шанувати, треба добре знати, що шануєш, бережеш і любиш.

Я не вважаю себе бездоганним знавцем української літературної мови, хоч працюю в українській літературі скоро вже п'ятдесят років. За цей час доводилося мені спостерігати різні мовні тенденції, проти одних боротися, інші обстоювати. Тепер же з'явилося багато борців за чистоту української мови, які нібито зацікавлені в її розвитку, а насправді хотіли б законсервувати її на рівні Грінченкового словника, який давно вже не відбиває справжнього стану української літературної мови.

Є й інші ратоборці, які вбачають свій мовний ідеал у «втонченому» жаргоні галицьких міщан початку сторіччя, однаково далекому як від народної української мови, так і від мовної практики кращих представників української класичної літератури. (...)

Історія всіх без винятку мов свідчить, що вони ніколи не існували ізольовано, в стані своєрідної автаркії. Намагання ізольовати мову призводить до її збіднення. В усі культурні епохи існував мовний взаємообмін, і тільки він призводив до збагачення мов, стимулював їх розвиток.

Найдревніші мови збагачувались шляхом запозичень одна в одної. Древньогрецька знає багато запозичень з єгипетської, латинська з грецької і т. д. Переклад євангелія на церковнослов'янську дає безліч зразків перекладу слів, яких не вистачало перекладачам, щоб найбільш повно відтворити оригінал.

Кожна мова утворює багато слів або через запозичення, або шляхом перекладу, до якого мусить вдаватися щоразу, коли її власних слів не вистачає для адекватного відтворення власних нових або запозичених значень.

Не знаючи історії мови, важко уявити, що навіть таке поширене і, здавалось би, корінне українське слово, як «корабель», є запозиченням з грецької, а не менш відоме «воевода» — переклад з др.-верх.-німецької.

Українська мова за останні п'ятдесят — сімдесят років запозичила і переклала багато іншомовних технічних, наукових, політичних, філософських термінів, і це пішло їй на користь,

збагатило і поставило на рівень сучасних високорозвинених мов, зробило її придатною для вживання не тільки в побутовій сфері, але й у науковій, філософській і художній практиці.

Якщо і є в наш час якась небезпека для української мови, то вона полягає саме в тому, що деякі письменники, перекладачі ж особливо, а слідом за ними надто довірливі читачі засмічують її рясними архаїзмами, діалектизмами і дивними новотворами, складеними за принципом — тільки б далі від російської, забуваючи, що всі здобутки сучасної передової думки ми сприйняли саме через російську мову і їй завдячуємо високим рівнем нашої сучасної освіченості.

Трапляється, що треба вдаватися до чужомовних словників, щоб зрозуміти, що хотів сказати той чи інший письменник або перекладач, якому здається, що він пише вишуканою українською мовою, а насправді творить новочасне язичіє, яке анітрохи не краще за давнє і неминуче поділить його долю.

Ви вважаєте, що форма «відрікатись *від кого, від чого*» — це переклад з російської, тобто калька.

Але повторюю — чи так уже треба боятися перекладених слів або зворотів?

Як я вже казав, їх скільки завгодно в кожній мові, в тому числі і в українській.

Не варто також брати під підозру в перекладному походженні кожне слово або форму, коли вона вам через щось не подобається.

Так можна потрапити в незручне становище.

Українська мова в процесі свого розвитку утворила дві рівноправні форми: «зрікатися *кого, чого*» і «відрікатися *від кого, від чого*».

У Івана Франка: *Я відрікаюся всього.*

У Марка Вовчка: *Не відрікайся діток.*

Але ж у Лесі Українки: *Всі від тебе відреклись.*

Можна сказати: цар *зрікся трону*; священник *зрікся свого сану*. Але можна говорити і писати: сестри *відреклись від*

свого злодійкуватого брата; *не відрікайся від добровільної обіцянки.*

Не буде також помилкою, коли священник *відрікатиметься від свого сану, а сестри зречуться свого брата.*

Коли Вам мало цих прикладів, перегляньте в першому томі десяти томного «Словника української мови» (Київ, 1970) статтю «Відрікатися» і Ви зрозумієте хибність своєї мовної позиції.

У Котляревського: Коли на те йде, так знайте, що я *вічно одрікаюсь од Петра...*

У Франка: Тобою я навчу їх *відрікатися Життя...*

У Марка Вовчка: Розкажу Вам, як *Ханко солоду відрікся.*

У Цюпи: Дурна я, дурна, *відреклась від свого щастя.*

Нова історія, 1956: Карл X *відрікся від престолу...*

Кобринська: Старий... потому-таки *відрікся попівства.*

У Лесі Українки: Були й такі, що й *роду відреклися.*

Як бачите, Леся Українка мовний авторитет якої для Вас, гадаю, безперечний, не вагаючись вживала обох форм.

У Галана: Люди, що *відрікаються від* своєї батьківщини...

У Стороженка: Князь Четвертинський *одрікся* од своєї віри...

Гнучкість і різноманітність структур свідчить про багатство мови — навіщо ж штучно збіднювати мову, узаконюючи якусь одну форму, а всім іншим оголошуючи анафему?

Гадаю, що цього досить. Треба не тільки шанувати, але й знати свою мову, не збіднювати, а збагачувати, не консервувати, а розвивати, — це й значить — *любити її.*

Саме цього я Вам бажаю.

15 січня 1971 р.

Учням і вчителям середньої школи
імені Василя Стефаника, м. Снятин
6 квітня 1971 р.
Київ

Шановні і дорогі товариші!

З радістю виконую ваше прохання — посилаю свої твори для шкільного музею Василя Стефаника.

Мабуть, це забагато — сім томів, особливо, коли згадаєш, як мало написав за своє життя письменник, ім'я якого носить ваша школа. Адже він сам з усією переконливістю довів, що в мистецтві ніякого значення не має кількість. Тільки талантом вимірюється художник, і тільки талант надає тривалого значення його творчості.

Талановитий новеліст може на кількох сторінках розгорнути таку глибоку й правдиву картину життя, якої іншому романістові не вмістити і в роман.

І що в прозі часом буває більше справжньої поезії, ніж у найдосконаліших віршах,— це також довів Василь Стефаник, письменник високого поетичного обдаровання, який умів бачити життя і не боявся змальовувати найстрашніші його сторони.

Тим-то його творчість, яка виникла на ґрунті минулого і присвячена тому минулому, має таке велике значення для нас і сьогодні, коли усе так змінилося на його землі.

Кілька років тому довелося мені бути в Снятині і в Русові. Пригадую і місто, і шлях на Русів, і Стефаникову хату, і його могилу на високому горбі, з якого видно село у долині, стежки серед нив і сині гори в даліні... Мабуть, різкий контраст між цією лагідною, повною заспокійливої краси природою і страхітним життям, яке розгорталося на її тлі, і породив трагічну поезію Стефаникових «образків», писаних мовою тих людей, серед яких він жив і яких розумів, як ніхто інший.

Бажаю вам гідно відзначити ювілей уславленого вашого земляка, творчість якого силою правди і таланту стала окрасою української літератури.

Ю. О. Івакіну, Київ

13 травня 1971 р.

Ірпін

Вельмишановний Юрію Олексійовичу!

Якщо кількість пародій є свідченням популярності, то моя останнім часом почала зростати. Пережив кілька весело-сумних хвилин, витягаючи Вашу гостру стрілу з своїх грудей, куди вона влучила безпомилково.

Операція пройшла вдало — не залишилося навіть шраму на моєму білому тілі. Не знаю, чия це — Ваша чи моя удача. Можливо, наша спільна. Ваша — бо Ви вмієте влучати у найдошкульніше місце, моя — бо я звик змалку терпіти найлютіший біль.

Пародія — стріла, оперена сміхом.

Стріла ранить, сміх лікує. Додам у дужках — коли рана не смертельна. Не здивуйтеся, отже, що шле Вам дружній привіт і побажання нових влучних пострілів *живий і здоровий*

Леонід Первомайський.

В. Р. Лихогруд, Київ

27 червня 1971 р.

Ірпін

Високошановна Валентино Родіонівно!

Мені довелося передиктувати увесь переклад наново. Під час диктовки я вніс цілу низку нових виправлень в текст перекладу, використавши як Ваші слушні зауваження, так і власний свій досвід.

За повну ідентичність оригіналу і перекладу я відповідаю.

У деяких випадках я дозволив собі не погодитися з Вашими зауваженнями і пропозиціями.

Так само я не міг погодитися і з багатьма словниковими рекомендаціями.

Наприклад:

1. *Тисячократно*, Це невдала вигадка наших лексикогра-

фів. Як же ми тоді маємо писати «стократки» («маргаритки») чи «стокротки», як говорять скрізь на Україні?

2. *Крокують*. Це не новотвір чи неологізм. Слово це — давнього слов'янського походження. У староболгарській «крак» — «нога». «Крокувати» — ходити ногами. У нас «крок» відповідає російському «шаг». Від «крок», слід гадати, походять і «крокви», рос. — «стропила», а також «кроквина» — «стропильная нога».

Але я змінив на «марширують», слово зовсім чужого кореня, щоб не сперечатися з редакцією. Не думаю, що так буде краще.

3. *Помер — умер — вмер*. Шевченко, справді, писав: «Як умру, то поховайте» і т. д. Є народна пісня: «Ой умерла, вмерла, понесли ховати» і т. д. Але це не виключає форми «помер». Не маю часу вибирати оригінальні приклади з класичної і сучасної літератури, користуюся шеститомним словником. «Помирає їх улюблений командир» (Довженко). «Незабаром прийшла звістка, що Петро помер» (Коцюбинський).

Я користуюся обома формами, уніфікація — смерть живої мови.

4. Знов-таки не маю змоги виписати статтю «Потрапляти» з шеститомного словника, який дає майже всі значення цього дуже місткого семантичного слова. Повірте мені, що замінювати його в усіх випадках на «попав» — це також мовне самобивство.

5. *Почувати. Відчувати*. Між цими словами я не відчуваю і не відчуваю ніякої різниці. Перший том шеститомного словника дає: «Ілько ступав за батьком, не відчуваючи під собою землі» (Панч). «Я бачив, чув, з тріпотанням сердечним відчував смуток...» (Коцюбинський). Усю статтю «Почувати» з четвертого тому я переписати не можу, але класики і сучасники *почувають* тривогу, відразу (виходить, і біль також), ґрунт під ногами, дружбу, ніжність, пошану, спрагу і т. д. Можна не тільки *почувати біль*, але й *почути і чути біль*.

Цих прикладів досить, щоб довести правомірність обох форм, різниці між якими немає.

6. *Підслідний* — невдала термінологічна вигадка наших юристів чи укладачів юридичної термінології. *Підслідний* — той що перебуває *під слідом*, а не *під слідством*. Утворено по аналогії з «підлідний» — той що *під льодом*, або те, що *роблять під льодом*, напр. «підлідне ловіння риби» та інш.

Вимушений погодитися з цим потворним словом, бо іншого немає.

7. *Навивпередки*. Я не зобов'язаний використовувати це незручне для вимовлення слово, коли є артикуляційно краще «навивпередки».

Шеститомний словник дає ремарку «народне». Ремарка у тритомному рос.-укр. словнику «разговорное».

Виходить, літературного слова у нас для цього поняття немає?

Це мовознавча нісенітниця.

Ми пишемо «навздогін» і «наздогін». Уніфікувати немає потреби, вживання залежить від Вас, як і від мене.

Подібних прикладів я міг би подати багато й з інших мов.

8. *Повіз мене до Браніка, повезли в Кобиліси*. Тут треба писати «на Бранік», «на Кобиліси», як ми пишемо «на Куренівку», «на Лук'янівку», «на Приорку», хоч вживаємо «в Липках», «у Голосієві»... Різниця, як між поїхати «в Крим» і «на Кавказ».

9. Сумнів мене бере щодо родового множини «нош», «щелеп»...

10. У фразі «ставиш пам'ятнички» треба саме зменшувальної форми, так говорить дядечко Скоржепа. (...)

11. *Нарешті* — послідовне вживання сполучника «й» після голосівок або ж перед ними, або між ними не завжди полегшує артикуляцію і надає мові милозвучності. Вживання сполучників «й», «і», «та» регулюється інтонаційними особливостями речення, смисловими паузами, мелодією мови.

Часом слід між двома голосівками писати не «й», а «і», так робили і класики, так пишуть і кращі наші сучасники.

Можливо, я щось і пропустив, вичитуючи текст після диктовки, зовсім мало часу лишилося для цього.

Коли у Вас будуть якісь претензії до мене, зачекайте до мого повернення з Москви — і ми усе зможемо мирно погодити.

Коли ж принципових заперечень чи вимог до мене немає, залишіть усе по-моєму, звичайно, крім правописних чи літерних помилок, яких я за спішкою міг не помітити.

В. П. Козаченку, Київ
19.X 71 р.

Дорогий Василю Павловичу!

Я обдумав Вашу пропозицію мені очолити комісію по художньому перекладу і прийшов до висновку, що не можу і не повинен її приймати.

Ви добре знаєте, що я нічого не вмю робити впівсили. У мене ж лишилася саме половина колишньої моєї енергії. Коли б я віддав комісії навіть половину цього залишку, мені припала б уже тільки чверть для творчої роботи, якої я не хочу ні припиняти, ні згортати, ні уповільнювати, бо тільки повне напруження енергії дає мені можливість триматися на тому скромному місці в нашій літературі, яке я займаю і яке відповідає моїм обмеженим творчим можливостям.

Ви просили мене також нагадати Вам про заходи в зв'язку з 75-річчям І. Ю. Кулика.

1. Меморіальна дошка.
2. Пароплав.
3. Бібліотека в Києві.
4. Вулиця в Харкові.

Про перші два питання я розмовляв з П. М. Федченком. Не вирішуючи нічого наперед, він сказав, що не передбачає з цим ніяких ускладнень. (...) Спілці залишається тільки виявити трохи ініціативи, щоб здійснити ці заходи, ухвалу про які президією було прийнято шість, а то й сім років тому.

Думаю, що й привласнення імені Кулика бібліотеці в Києві та вулиці в Харкові не викличе заперечень і може бути здій-

снене, якщо вчасно (а це значить — негайно) порушити клопотання про це перед відповідними організаціями.

Виконання всіх інших заходів по плану, який Ви підтримали, забезпечено. Я повернуся з Москви під Новий рік або одразу після Нового року і доведу до кінця усе, що мені доручено і для чого вистачає моїх власних зусиль.

Є. Ю. Тардовій, Київ

13.XI 71 р.

Перш за все спасибі за всі добрі слова про «Древо пізнання», можливо, все так і є, як Ви пишете... Не знаю і не хочу знати, просто пишу, коли пишеться, і не вимучую з себе мертвих рядків, коли не хочеться ні про що говорити. (...)

Про спогади... Я обов'язково напишу про Михайла Семеновича, і не тому, що він любив мене, а тому, що я любив його і це зобов'язує мене сказати все, що я пам'ятаю і думаю про нього.

Не можу Вам обіцяти тільки одного — вкластися в термін, визначений видавництвом (до речі, хто має видавати збірник і коли він має вийти?). Я щоразу і скрізь спізнююсь через те, що боюся риб'ячих слів. Думаю, що Вам вони не потрібні також.

Хіба щось зміниться від того, що спогади про Михайла Семеновича будуть надруковані в моїй книжці, а не в збірнику?

А я задумав книгу спогадів і почну її писати, як тільки звалю з себе гору зобов'язань по одностомнику Шандора Петефі і першому тому чотиритомника Генріха Гейне, які — зобов'язання — не дають мені ні дня, ні години відпочинку... До Петефі я повинен написати ще й передмову, а я ж не літературознавець і не критик, мені все треба вивчати, читати, досліджувати, винаходити велосипеди. Гейне я редагую — в першому томі щось, мабуть, з чотирнадцять тисяч рядків, уявіть,

як це вимучує і висушує мене і робить непридатним до будь-якої іншої роботи...

На крайній випадок надрукуйте в збірнику мої вірші, присвячені Михайлу Семеновичу, а потім будуть спогади, і нічого не зміниться від того, де й коли вони будуть вміщені.

А. О. Тарковському, Москва

3 февраля 1972 г.

(...) Ничто никогда так не радовало меня, как Ваше письмо, дорогой Арсений Александрович!

Прошло уже больше месяца, как я получил его, но потрясение мое не проходит — письмо передо мной на столе, я возвращаюсь к нему и перечитываю драгоценные для меня строки...

Жизнь и труд не напрасны, если в итоге получаешь такое письмо от такого поэта, как Вы, мастера сурового и взыскательного, знающего настоящую цену не только слова, но и чувства, его продиктовавшего.

Не мог Вам сразу написать и сейчас не могу передать на бумаге и малой доли того волнения, какое я испытываю, перечитывая Ваши строки. Вы мне очень близки по самому духу Вашей поэзии. Может быть, нет сейчас другого поэта, которого я принимал бы так глубоко в себя, и это ведь тоже не случайно...

На днях я слушал одного прославленного стихотворца и думал о том, какое великое преимущество быть поэтом без изнурительной славы, за которую нужно платить ежедневно собственной своей душой и чувствовать, как она в результате кажущихся успехов все уменьшается на твоих глазах, как известная шагреновая кожа...

Слава богу, ни Вам, ни мне не угрожает эта исчерпанность души — вся она перелита в строки и там останется навсегда свидетельством нашего бытия на земле.

П. І. Кравчуку, Торонто
12 серпня 1972 р.
Ірпінь

Дорогий і шановний Петре Іллічу!

Одержав через товариство «Україна» канадське видання моїх давніх «Коммольців». Не знаю, як і дякувати Вам. Я знаю всю юнацьку недосконалість, усі професійні вади і недоліки цієї п'єси, а проте вона дорога мені, як одна з перших моїх літературних спроб. А те, що п'єса ще у ті давні роки потрапила до Канади, друкувалася в газеті, виставлялася у драматичних гуртках і тепер повернулася до мене з-за океану у вигляді тоненької брошури — через сорок років! — робить її для мене ще дорожчою.

Може, майбутні літературознавці оцінять цей факт і відмітять також, що одним із виконавців у виставі «Коммольців» в Канаді був Петро Кравчук, теперішній визначний громадський діяч, відомий по обидва боки океану.

Коли б у Вашій бібліотеці знайшлося *видання «Терпких яблук» 1929 року*, це було б для мене дорогоцінним подарунком. Не трачу надії, що моя збірка «З фронту» також відшукається коли-небудь. Війна зруйнувала майже всі наші бібліотеки, і тепер давні видання знайти не можна. А Ви ж знаєте, що значать для автора його книжки, хай вони й не мають великого значення для літератури, а я таки тішу себе думкою, що працював не даремно, і хочу попри всі труднощі зберегти матеріальні сліди моєї діяльності на землі.

П. І. Кравчуку, Торонто
16 листопада 1972 р.
Ірпінь

Дорогий Петре Іллічу!

Тільки сьогодні, нарешті, потрапили до мене «Терпкі яблука», перша моя книжечка віршів, яку Ви ласкаво переслали

через Марію Прокопчак. Вона не знайшла мене в Києві і залишила книжку в товаристві «Україна», але я був літо й осінь так перевантажений невідкладною роботою, що ніяк не міг звернутись на Золотоворітську вулицю.

Хочу якнайгарячіше подякувати Вам за цей дорогоцінний для мене подарунок. Почуття у мене таке, ніби «Терпкі яблука» щойно вийшли з друку і ще пахнуть друкарською фарбою... Химерне почуття для людини, яка видала безліч книжок, зазнавала від них і радощів, і різного смутку, а все ще не може заспокоїтись, коли бачить своє перше друкване слово!

Збірку «Мандрівник» я маю, і друге видання першої моєї прози «Комса» також, отже, не турбуйте себе їх пересиланням, хай вони будуть моїми, хоч і дуже вже перестаркуватими, повпредами в Канаді. А от коли пощастить випадком натрапити на збірник віршів «З фронту», вдячний буду Вам безкімечно.

Ближчими днями виходять з друку дві книги, до яких я маю причетність: поезії Шандора Петефі у моєму перекладі з моєю ж вступною статтею і перший том чотиритомника вибраних творів Генріха Гейне, який я редакую. Пришлю Вам їх одна по одній.

Хочу також послати на Ваше ім'я книжку для Марії Прокопчак. Вона залишила разом з «Терпкими яблуками» дуже милу записку для мене. Коли маєте змогу, передайте їй від мене низький уклін і найкращі побажання — адреси її не знаю, не можу сам подякувати.

Ага, ось ще про що забув... у моїй статті про Петефі бракує деяких шматків, об'ємом малих, але змістом важливих. І що найсмішніше — не знаю, чи написав я їх, чи тільки думав написати!

Самостійне значення в моїй роботі має тільки розділ Шевченко — Петефі, решта була відома і раніше... Але, як говорив один знайомий літературознавець: «Треба вміти і списати...» Старався, скільки міг.

З М І С Т

Від упорядників 5

ПОЕЗІЯ

«За просторами, за снігами»	8
«Ні, не від бомби я б хотів»	8
Життя воєнного кореспондента	9
«Листи в дорозі розминулись»	11
В роз'їзд	12
«Не заламуй так гірко...»	12
Напис на портреті	13
«Вип'ємо! Ночі цієї»	13
Спомин про Баку	14
«Прокинутися вранці»	16
Саві Голованівському	16
«Ось вони побралися за руки»	17
Оксані Іваненко	18
«Як схочете знайти мене колись»	18
«Весь день ходив...»	19
«Як шкода недовершеного слова»	20
Могила Невідомого солдата	20
Написи на книзі «Невигадане життя»	22
«Куди ти ведеш мене, пісне»	23
Уривок	24
«Ні, геть усе...»	25
«Блакитний листопад»	25
«Сніг землю присолив»	26
«Я одверто кажу вам...»	26
«Воскреси мене, майбутнє...»	27
Болить	29
«Всі мої мені приснились»	30

Світанки	31
Човни і хмари	32
Із східного дивана	32
«Той давній спір»	33
Вокзал	33
«Коли б я народився в Аргентині»	34
Листи	35
«Немов уток в основі»	35

ПРОЗОВІ ТВОРИ

Нічний автобус. Повість	38
Посмішка Джоконди. Оповідання	115

НОТАТКИ, РЕЦЕНЗІЇ

Спроба автобіографії	134
Ігор Муратов. «Надвечірні птахи»	140
Відповіді на анкету музею-садиби «Ясна Поляна»	143
Замітки до виступу перед молодими поетами	146
Новий чотиритомник творів Генріха Гейне українською мовою	153
З ЛИСТІВ ПИСЬМЕННИКА	165

Леонид Соломонович Первомайский

ПУСТЬ ОСТАЕТСЯ ОГОНЬ

Из неопубликованного наследия
Поэзии, проза, заметки, письма

Составители:

Сусанна Ильинична Пархомовская
и Татьяна Иосифовна Стах

Издательство «Радянський письменник»

(На украинском языке)

Информ. бланк № 1402

Редактор М. Я. Ратушний. Художник Л. І. Андрієвський. Художній редактор П. В. М'яковська. Технічний редактор Л. Д. Макарчук. Коректори А. М. Голик, Л. П. Яблонська. Здано на виробництво 30.12.82. Підписано до друку 19.05.83. БФ 50674. Формат 70×108¹/₃₂. Папір друкарський № 1. Літературна гарнітура. Високий друк. 7³/₄ фіз.-друк. арк., 10,85 ум.-друк. арк., 10,85 ум. фарб.-відб. 11,87 обл.-вид. арк. Тираж 30 000 пр. Зам. 3-9. Ціна в оправі 95 к. «Радянський письменник», 252054, Київ-54, вул. Чкалова, 52. Книжкова фабрика імені М. В. Фрунзе, 310057, Харків-57, вул. Донець-Захаржевського, 6/8.

Первомайський Л. С.

П26 Хай лишається вогонь. З неопублікованої спадщини : Поезії, проза, нотатки, листи. / Упоряд.: С. Пархомовська і Т. Стах.— К.: Рад. письменник, 1983.— 247 с.

До книги відомого українського письменника включено неопубліковані за життя поезії, повість та оповідання, рецензії, листи, що становлять інтерес для читача як в художньому, так і в пізнавальному плані. Вони повніше розкривають духовний світ письменника, його філософське й естетичне кредо.

П $\frac{4702590200-075}{M223(04)-83}$ 54.83.

У2+83.3Ук7

